

STATS VETENSKAPLIG TIDSKRIFT

INNEHÅLL

UPPSATSER

Jan Hellner: Etik och juridik i vetenskapen

Ingvar Eliasson och Sverker Jonsson: Urvalsproblematik vid innehållsanalys av dagspress

Göran Hermerén: Relevans och objektivitet

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Leif Lewins mätningar av svensk fackföreningsdemokrati. Av *Torbjörn Tännsjö.*

Amerikanska mellanval. Av *Mats Bergquist.*

Diskussion om pressforskning. Av *Niels Thomsen* och *Svennik Høyer*

A rejoinder. Av *Victor Pestoff.*

LITTERATURGRANSKNINGAR

Willy Buzzi: Hva er film? Anm. av *Kaj Wickbom.*

Lowe Hedman: Svenskarna och u-hjälpen. Anm. av *Pertti Hemánus.*

P.G. Holmlöv: Lokalpressen och kommunalpolitiken. Anm. av *Sven Linderöth.*

Sverker Jonsson: Annonser och tidningskonkurrens. Anm. av *Bengt Lundell.*

Kaarle Nordenstreng: Kommunikationsteori. Anm. av *Lennart Weibull.*

LITTERATURNOTISER

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

REDAKTIONSSEKRETERARE OCH ANSVARIG UTGIVARE

Torbjörn Vallinder, Lund

Redaktionsutskott: Redaktionssekreteraren samt
Nils Stjernquist och Håkan Strömberg, Lund

Biträdande redaktionssekreterare
Lennart Lundquist, Köpenhamn

Tidskriftens ombud vid de statsvetenskapliga institutionerna
Pär-Erik Back, Umeå Leif Lewin, Uppsala Sören Holmberg, Göteborg
Gunnar Wallin, Stockholm

Tidskriften utkommer med fyra häften om året
och tryckes med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet
Prenumeration sker hos Statsvetenskaplig Tidskrifts expedition, Lund
(postgiro nr 27 95 65-6)

Prenumerationspriset för 1979 är 65 kr inkl. moms. Pris för enstaka häfte 20 kr inkl. moms.

Universitetsstuderande erhåller abonnemang till nedsatt pris
efter hänvändelse till vederbörande lärare

Expeditionens och redaktionens adress: Fack, 220 05 Lund 5,
tel. (046) 12 41 00 ankn. 616

Eftertryck av tidskriftens artiklar och övriga innehåll utan angivande av källan förbjudes.

Lund i januari 1979

FAHLBECKSKA STIFTELSEN

INNEHÅLL

UPPSATSER

<i>Jan Hellner</i> : Etik och juridik i vetenskapen	1
<i>Ingvar Eliasson och Sverker Jonsson</i> : Urvalsproblematik vid innehållsanalys av dagspress.	9
<i>Göran Hermerén</i> : Relevans och objektivitet	21

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Leif Lewins mätningar av svensk fackföreningsdemokrati. Av <i>Torbjörn Tännsjö</i>	27
Amerikanska mellanval. Av <i>Mats Bergquist</i>	36
Diskussion om pressforskning. Av <i>Niels Thomsen</i> och <i>Svennik Høyer</i>	43
A Rejoinder. Av <i>Victor Pestoff</i>	57

LITTERATURGRANSKNINGAR

<i>Willy Buzzi</i> : Hva er film? Anm. av Kaj Wickborn	62
<i>Lowe Hedman</i> : Svenskarna och u-hjälpen. Anm. av Pertti Hemánus	64
<i>P.G. Holmlöv</i> : Lokalpressen och kommunalpolitiken. Anm. av Sven Linderoth	68
<i>Sverker Jonsson</i> : Annonser och tidningskonkurrens. Anm. av Bengt Lundell	70
<i>Kaarle Nordenstreng</i> : Kommunikationsteori. Anm. av Lennart Weibull	72

LITTERATURNOTISER

Etik och juridik i vetenskapen

AV JAN HELLNER

Det är ett märkligt tidens tecken att etiska frågor i vetenskapen har kommit i förgrunden den senaste tiden.¹ Man kan inte betrakta detta bara som ett uttryck för en ökande medvetenhet bland vetenskapsmännen om att även deras verksamhet bjuder på etiska problem – rörande sanningskrav och nyttokrav av olika slag, hänsyn till andra vetenskapsidkare, elever osv. I bakgrunden ligger, låt oss inte förneka detta, till stor del de krav som uppställs från andra än vetenskapsmännen själva att få vara med och bestämma hur vetenskapen skall bedrivas. Vi har sett detta i betänkanden om forskningspolitik och om fortsatt högskoleutbildning,² som har debatterats utförligt inom Vetenskapsakademien innan remissyttrandet avgavs. Vi kan också se det i krav från löntagargrupporganisationer på att ha en viss bestämmelserätt beträffande forskning, i första hand sådan som direkt berör dem, kanske även på andra områden.³

Det är på denna väg som juridiken kommer in i bilden. Att genom lagstiftning föreskriva vilka förutsättningar som skall vara uppfyllda för att den vetenskapliga verksamheten skall tillåtas, tillhör de mest effektiva sätt på vilka statsmakterna kan bestämma om vetenskapen. Huruvida detta bestämmande skall innebära att tämligen vida gränser dras för en i princip obunden forskning, eller om det skall bli en tvångströja på den vetenskapliga verksamheten, detta beror på hur lagstiftningen är utformad. Det finns emellertid också exempel på att lagstiftningen innehåller regler som skall avlägsna hinder mot forskningen.

I och för sig är det ingen nyhet att lagstiftningen innehåller regler som är av betydelse för hur vetenskapen skall bedrivas. Jag skall nöja mig med att nämna ett för samhällsvetenskaperna viktigt exempel. Lagstiftningen om allmänna handlingars offentlighet gäller även för forskning, med konsekvenser i flera riktningar. En viktig, positiv konsekvens är att forskaren, liksom vem som helst annan, har rätt att ta del av allmänna hand-

lingar, i den mån de inte på grund av särskilda bestämmelser är underkastade sekretess. Sekretesslagens regler, vilka i princip inskränker offentligheten, innehåller också undantag som kan utnyttjas för forskningsändamål. Ett sådant undantag är följande. Uppgifter om enskilda personer m fl lämnade för statlig eller kommunal statistik är i allmänhet undantagna från offentlighet, men sådana uppgifter får lämnas ut även utan samtycke av den som uppgiften avser, om med hänsyn till bl a "bearbetningens natur" trygghet kan anses vara för handen, att utlämnandet inte kommer att missbrukas (16 § sekretesslagen). Detta passar ofta in på utnyttjande för vetenskapliga ändamål.⁴

Men principen om allmänna handlingars offentlighet betyder också, att handlingar som upprättas vid universitetsinstitutioner är offentliga, alltså tillgängliga för vem som vill se dem.

Insamlat material blir offentligt och forskningsrapporter blir offentliga, även om de inte publiceras i tryck el dyl. Detta kan i sin tur föranleda, att särskilda försiktighetsmått måste vidtas för att säkerställa, att inte uppgifter som borde vara hemliga blir offentliga genom att de ingår i insamlat material eller i forskningsrapporter.

Mitt egentliga ämne i dag ligger inom ett område där det är ganska nytt att lagstiftningen direkt tar sikte på forskningens bedrivande. Huvudtemat är de etiska krav som beror av hänsyn till människor som berörs av forskningen. Därvid kommer i förgrunden skyddet för dessa människors *personliga integritet*, för att använda ett uttryck som är vedertaget i Sverige men som kanske inte är helt adekvat. Detta skydd kan tillgodoses genom olika slag av kontroll. Jag vill nu skilja mellan den som äger rum genom forskarens egen prövning av vad som fordras med hänsyn till intressena hos dem som berörs av forskningen, den kontroll som sker genom s k etiknämnder, vilka

särskilt vid anslagsbeviljande prövar om etiska krav är tillgodosedda, och den direkta juridiska kontrollen, vilken utövas av särskilda myndigheter.

Forskarens egen bedömning måste komma i första hand. Oavsett vilka övriga typer av kontroll som må förekomma måste forskaren göra en privat bedömning. Denna privata kontroll är i stort sett allenaordad inom humanistisk forskning. Den är viktig för dem som forskar om levande människor eller sådana som är nyligen avlidna och har anhöriga i livet. Hur långt kan en vetenskapsman gå för att upplysa om en konstnär, en författare eller en politiskt verksam persons privatliv, när han anser att detta har betydelse för förståelsen av den behandlades gärning men det kan beröra denne själv eller hans anhöriga illa?

Naturligtvis är inte heller denna kontroll helt forskarens ensak. Brister i den föranleder reaktion inte bara från dem som far illa av att uppgifterna publiceras utan också från recensenter och andra vetenskapliga bedömare. Tar man del av omdömen från dem kan man också urskilja vissa ansatser till normer⁵⁾. Författarna, konstnärerna och politikerna själva samt deras efterlevande makar tycks åtnjuta visst skydd, medan man tar mindre hänsyn till deras barns känslor. Viktigt är om uppgifterna fordras för att förstå vederbörandes konstnärliga eller litterära verk eller politiska handlingar, medan uppgifter som inte fyller något sådant syfte åtminstone av strängare bedömare anses böra undvikas. Tidsfaktorn har en viss betydelse. Kan man vänta sig att den vars känslor berörs snart dör, bör man vänta tills detta inträffat. Allra viktigast är kanske att uppgifterna är riktiga och bestyrkta.

Jag skall ge ett exempel, det rör en svensk författare under 1900-talet. En litteraturhistoriker som skrev om denne författare uppgav bl a att författaren var homosexuell, att hans äktenskap var "un mariage blanc", att han lidit av syfilis, att han var alkoholist och kokainist, och att han var ärftligt belastad med paranoid schizofreni.⁶⁾ När litteraturhistorikern publicerade detta var författaren i fråga död sedan många år, men hans änka levde. Det uppstod en kraftig reaktion, i första hand från änkan, som sade att uppgifterna var oriktiga, i andra hand från andra litteraturhistoriker. Betecknande är att reaktionen väsentligen berodde på att uppgifterna ansågs otillräckligt kontrollerade. Det allmänna vetenskapliga sannings- och verifikationskravet kan inom detta, liksom

inom många andra områden, utgöra det bästa skyddet mot intrång i personlig integritet.

Uppgifter som är osäkra bör inte publiceras, och man behöver då inte ställa frågan om de eventuellt skulle kränka den personliga integriteten även om de är riktiga.

Som den andra typen av kontroll av forskningens etiska halt räknar jag den som utövas av forskarkollektivet i organiserade former.⁷⁾ En sådan kontroll har funnits ganska länge; i Tyskland formulerades normer för medicinsk forskning redan 1931.⁸⁾ Under de senaste decennierna har kontrollen tilltagit. I Sverige utövas kontrollen främst av s k etiknämnder, som är knutna till de medicinska fakulteterna och till forskningsråden.⁹⁾ Bedömningen sker ofta i samband med prövningen av ansökningar om anslag. Härefter ligger såtillvida en begränsning av räckvidden som prövningen förutsätter, att det fordras anslag för en undersökning. Av välkända skäl är emellertid en övervägande del av den forskning som bedrivs i Sverige beroende av att det utgår särskilda anslag från forskningsråd och liknande institutioner, och såtillvida kan man räkna med att det stora flertalet projekt blir föremål för bedömning även från etiska synpunkter, förutsatt givetvis att det vid ansökan framgår att sådana synpunkter kan aktualiseras.¹⁰⁾ I åtminstone något fall, nämligen vid hybrid-DNA-forskning, har även andra anslagsbeviljande institutioner, t ex industriföretag, förklarat sig vilja underkasta sig etiknämndens bedömning.¹¹⁾ I princip kan det dock anses något tvivelaktigt, om just de anslagsbeviljande organen bör utöva kontrollen.

Bedömningen i etiknämnderna sker i huvudsak genom vetenskapsmännen själva, antingen sådana som är verksamma inom det område som bedömningen avser eller sådana som verkar inom andra områden. Ibland ingår i nämnderna, som det sägs, även "lekmän"; själva ordvalet visar att man betraktar den etiska bedömningen som i huvudsak en angelägenhet för forskarkollektivet. En tanke som man ibland finner är att om den enskilde forskaren skulle vara oerfaren eller blind för riskerna av den egna forskningen, en grupp av erfarna, icke direkt engagerade forskare ser klarare.¹²⁾

Till grund för etiknämndernas verksamhet ligger vanligen skriftligen formulerade etiska principer¹³⁾. Dessa är ofta internationella. Grundläggande för den medicinska forskningen är normer som ursprungligen formulerades av den ameri-

kanska militärdomstolen i Nürnberg, i processen efter andra världskriget mot tyska läkare som experimenterat med människor på det mest samvetslösa sätt.¹⁴⁾ Numera finns för medicinsk forskning Helsingfors-deklarationen 1964, reviderad i Tokio 1973.¹⁵⁾ Dessa ortsangivelser visar tillräckligt den internationella karaktären. De normer som tillämpas för svensk psykologisk, pedagogisk och sociologisk forskning är närmast att betrakta som svenska versioner av internationellt godtagna principer.

Karakteristiskt är vidare att normerna särskilt tar sikte på den vetenskapliga verksamheten. Ett undantag är kanske de medicinska normerna, vilket sammanhänger med att de hänsyn som skall tas till patienter vid medicinsk forskning inte så mycket skiljer sig från den som eljest skall tas till patienter vid medicinsk behandling.

De skriftligen formulerade normerna är ofta kategoriska. Grundläggande är att det fordras medgivande på grundval av tillräckliga upplysningar, så kallat "informerad consent", från dem som utsätts för experiment.¹⁶⁾ Ett annat återkommande krav är att försökspersonen inte får vilseledas och inte får utsättas för förödmjukelser. Även om det i allmänhet är både möjligt och riktigt att iaktta dylika föreskrifter, finns det undersökningar där sådana krav inte kan iakttas. Vilseledande, eller som det tycks heta på fackspråket, "deception", kan vara en förutsättning för en framgångsrik undersökning av ett viktigt ämne. Det finns ett ofta anför, ganska kusligt exempel, från 1963.¹⁷⁾ Syftet var att klarlägga, hur långt vanliga människor kunde förmås att gå när det gällde att lyda tillsägelser vilkas utförande medförde smärta eller skada för andra människor. Försökspersonen fick höra, att han skulle delta i ett experiment för inläring. Om han fick felaktiga svar från en elev, skulle han ge denne elektriska stötar av tilltagande styrka. Eleven befann sig utom synhåll för försökspersonen, som likväl kunde höra honom. Det visade sig att en stor andel av försökspersonerna utdelade elektriska stötar, trots att de hörde protester, vädjanden och till och med skrik från eleven. Nu hade experimentet en helt annan karaktär än försökspersonen trodde; den så kallade eleven var en medhjälpare till experimentatorn, och eleven fick i själva verket aldrig någon elektrisk stöt. Meningen var att undersöka försökspersonens villighet att lyda instruktioner. Detta experiment byggde uppenbarligen på vilseledande, och det måste också ha varit en svår upplevelse för försökspersonen

att i efterhand få veta vad som i själva verket inträffat. Jag skall inte gå in på den etiska frågan här, blott framhålla att även allmänt sett berättigade etiska krav på forskningen kan komma i konflikt med vetenskapliga syften.

Jag övergår därmed till den tredje typen av bedömning, den juridiska bedömningen. Ett genomfört system för sådan bedömning har vi egentligen endast på ett område, nämligen enligt datalagen, och jag skall uppehålla mig särskilt vid det. Det kan naturligtvis vara tveksamt, i vilken utsträckning man kan generalisera vad som karakteriserar den juridiska bedömningen enligt datalagen, men detta hindrar inte att denna är betydande.

Till en början några ord om datalagen och om datainspektionens verksamhet. Den nu gällande datalagen är av 1973. Ett förslag om översyn av lagen (SOU 1978:54) är för närvarande under remissbehandling.¹⁸⁾ Lagen gäller för *personregister*, som förs med automatisk databehandling (1,2 §§). Om man undantar personregister vars inrättande har beslutats av regeringen eller riksdagen, får inrett personregister inrättas utan tillstånd av datainspektionen (2 §). Den avgörande synpunkten vid meddelande av tillstånd är om *otillbörligt intrång i registrerads personliga integritet* kan uppkomma (se 3 § 1 st). När inspektionen ger tillstånd skall den meddela föreskrift om ändamålet och om vilka personuppgifter som får ingå däri (5 §). Inspektionen kan också, i den mån det behövs för att förebygga risk för otillbörligt intrång i personlig integritet, meddela andra föreskrifter (6 §), något som ofta sker. Inspektionen har alltså två maktmedel: att vägra tillstånd helt och hållet, och att meddela föreskrifter vilka blir bindande.

Om man jämför detta med den etiska bedömning som sker inom de etiknämnder som jag nyss nämnde, finner man till en början att datainspektionens kontroll, inom det område för vilket den gäller, är mycket mer heltäckande än den som äger rum genom nämnderna. Det fordras tillstånd för att inrätta och föra personregister, och varje anknytning till anslagsbeviljande el dyl saknas. Å andra sidan är kontrollen såtillvida begränsad som den endast avser inrättande och förande av personregister i den mening som nyss nämndes. Annan verksamhet berörs inte. Men eftersom under moderna förhållanden automatisk databehandling ofta innebär ett nästan nödvändigt element i sta-

tistiska undersökningar inom medicinen och samhällsvetenskaperna, får inspektionen ett starkt inflytande.

Datainspektionen är ett statligt ämbetsverk. I spetsen står en styrelse. Om man jämför med nämnderna finner man det karakteristiska draget att vetenskapsmännen inte är representerade bland beslutsfattarna. Datainspektionens styrelse har en majoritet av politiker och företrädare för löntagarorganisationerna. Att vetenskapsmännen inte är representerade sammanhänger kanske med att datalagen inte uttryckligen nämner, eller på annat sätt tar hänsyn till, de särskilda förhållandena vid forskning, något som jag senare skall återkomma till.

Datainspektionens beslut kan överklagas till regeringen. Detta behöver inte uppfattas som ett försök att hålla en politisk kontroll över datainspektionens verksamhet; det förklaras tillräckligt med att inspektionen kan tänkas fatta beslut som får betydande ekonomiska konsekvenser för staten, och sådana beslut överklagas vanligen till regeringen, inte till regeringsrätten som eljest låge nära till hands. Regeringen är bunden av datalagen vid sina avgöranden av besvär över datainspektionens beslut.

Man skulle kunna tro att den juridiska bedömningen sker efter fasta normer och därigenom skiljer sig från den som exempelvis etiknämnderna utför. Detta är delvis riktigt. Bedömningen blir otvivelaktigt stelare och mer formell. Den moderna lagstiftningstekniken, vilken man finner även på detta område, arbetar emellertid i stor utsträckning med mycket allmänna kriterier, som preciseras av de tillämpande myndigheterna. Här på är datalagen ett exempel. Den grundläggande bestämmelsen talar, såsom jag redan har nämnt, om "otillbörligt intrång i registrerads personliga integritet", vilket inte är mycket upplysande. Sådantillvida finns det ganska stort utrymme för en bedömning efter omständigheterna.

Utmärkande för den juridiska bedömningen är vidare, eller borde vara, att andra hänsyn än de som är godtagna av lagstiftningen inte får spela in. Detta skulle innebära att just den omständigheten att här finns lagstiftning skulle vara en garanti mot att ovidkommande hänsyn tas. Datalagen ger visst stöd härför. Där står uttryckligen att om någon söker tillstånd att inrätta och föra personregister, *skall* datainspektionen meddela tillstånd, om det saknas anledning anta att, med iakttagande av de föreskrifter som meddelas, otillbörligt intrång i den personliga integriteten kan uppstå (3 § 1 st).

Riktigt så enkel är dock inte saken, och i själva verket lämnar datalagen betydande utrymme för överväganden av mycket allmänt slag.

Till en början bör uppmärksammas att datalagen inte innehåller någon definition eller beskrivning av vad som är otillbörligt intrång i registrerads personliga integritet. Det finns dock en allmän föreskrift i 3 § 2 st datalagen, enligt vilken vid bedömandet av om otillbörligt intrång kan uppkomma särskilt skall beaktas arten och mängden av de personuppgifter som skall ingå i registret samt den inställning till registret som föreligger eller kan antagas föreligga hos dem som kan komma att registreras. Inte minst det senare ledet, om hänsyn till inställningen till registret hos registrerade, har kommit att få betydelse för forskningsregister.

Också förarbetena till lagen är mycket litet upplysande beträffande vad som skall anses vara otillbörligt intrång i personlig integritet.¹⁹⁾ Det nya betänkande som jag nämnade och som diskuterar möjliga ändringar i lagen är inte mycket mer klargörande.²⁰⁾ Även om man medger att det är omöjligt att i en enkel formel sammanfatta vad som är otillbörligt intrång i personlig integritet, utsluter inte detta att man analyserar frågorna och söker ta ställning på tveksamma punkter.²¹⁾ Här brister det emellertid i betänkanden och propositioner.

Denna oklarhet blir starkt märkbar vid bedömningen av personregister som skall användas för vetenskaplig forskning. Vetenskapsmännen framhåller att de uppgifter som de samlar och bearbetar med ADB-teknik inte skall läggas till grund för beslut av myndigheter eller andra och att uppgifterna endast skall bearbetas statistiskt. Vad som rör den enskilde individen saknar helt intresse för forskarna. De ställer därför frågan: vari ligger under sådana förhållanden risken för otillbörligt intrång i den personliga integriteten?²²⁾ Till en början kan man naturligtvis svara, att så länge det inte finns säkra garantier för att uppgifterna uteslutande används för statistiskt-vetenskapliga ändamål, eller om uppgifter om en särskild person kan läcka ut till utomstående, eller om uppgifterna även efter den statistiska bearbetningen kan identifieras såsom hänförande sig till vissa individer, så finns en risk för den personliga integriteten. Skulle man anse att detta är hela saken, borde ansträngningarna inriktas på att motverka sådana risker, och det skulle vara tillräckligt om man upp nådde godtagbar säkerhet därvid. Detta kan förvisso vara svårt nog, och inte minst måste man ställa frågan, hur långt säkerhetskravet skall dri-

vas. Forskarna brukar framhålla, att vederligen har aldrig några uppgifter läckt ut ur forskningsregister eller använts för obehöriga ändamål i Sverige. Det finns likväl uttalanden som tyder på att de risker som har nämnts nu skulle vara den avgörande synpunkten.²³⁾

Men det finns också en annan uppfattning. Denna uppfattning är att även om man inte kan påvisa någon direkt risk av det slag som nu har nämnts, den personliga integriteten kan hotas på andra sätt. All insamling av uppgifter om personer, särskilt uppgifter som rör känsliga förhållanden men även till synes mera banala, anses åtminstone tangerat området för personlig integritet, såvida inte vederbörande har gett ett frivilligt samtycke till insamlingen. Även en bearbetning av insamlade uppgifter för annat ändamål än det för vilket de har insamlats anses beröra den personliga integriteten när inte samtycke har getts. Detta får särskild betydelse för uppgifter ur offentlig statistik, vilka uppenbarligen inte har insamlats för någon speciell vetenskaplig undersökning. Själva bearbetningen med ADB-teknik tycks, på grund av möjligheterna till oförutsebara sammanställningar och slutsatser, anses medföra särskilda risker för den personliga integriteten.²⁴⁾

Det är svårt att säga om sistnämnda uppfattning har något stöd i förarbetena till datalagen, främst därför att uttalandena där är så allmänt hållna.²⁵⁾ Till stöd för att låta denna uppfattning påverka bedömningen kan emellertid anföras att, såsom nyss nämndes, datalagen uttryckligen föreskriver, att vid bedömandet av om otillbörligt intrång kan uppkomma särskilt skall beaktas bl a den inställning till registret som föreligger eller kan antas föreligga hos dem som kan komma att registreras.²⁶⁾ I förslaget till ändring, av datalagen framträder denna uppfattning ganska tydligt.²⁷⁾

Datainspektionen synes i sin praxis ha utgått från den senare av de båda nämnda uppfattningarna.²⁸⁾ Företrädare för inspektionen har också i debatten åberopat den i lagen fastlagda skyldigheten att ta hänsyn till inställningen hos de registrerade.²⁹⁾

Skulle man ta sistnämnda föreskrift helt efter bokstaven skulle det emellertid uppstå möjlighet att som intrång i personlig integritet uppfatta registrering och bearbetning, som av intresseskäl eller känslomässiga skäl uppfattas som mindre fördelaktig av berörda personer. Vart detta leder kan illustreras med ett par tänkta exempel. Det är mycket möjligt att personer, om vilka uppgifter

registreras och bearbetas, inte skulle ha något mot detta, om de därmed kunde uppnå fördelar, t ex ökade socialförmåner eller minskade skatter, men att de skulle motsätta sig registreringen om undersökningen kunde befaras leda till försämrade förmåner eller ökade skatter. På samma sätt kan exempelvis inställningen hos en särskild grupp medborgare vilkas kriminalitet undersöks, förmodas vara välvillig om undersökningen visar att deras kriminalitet är låg, medan de skulle motsätta sig registrering om de räknade med att undersökningen visade att kriminaliteten var hög.

Såvitt jag har kunnat finna innehåller förarbetena till datalagen intet som ger stöd för att man skulle ta hänsyn även till sådana intressen och känslor som jag har nämnt sist, och inte heller tyder något på att datainspektionen har ansett här föreligga ett skyddsvärt intresse. Men det kan inte uteslutas, att ett krav på samtycke från dem som skall registreras i realiteten leder till att även sådana intressen erhåller skydd.³⁰⁾

Den uppfattning som ligger till grund för lagstiftningen synes vara, att även om personlig integritet hotas, motstående intressen kan medföra att personregister tillåts. Till dessa motstående intressen hör vetenskapens. Uppfattningen är således inte den, att det vetenskapliga arbetet, i den mån säkerhetshänsyn tillgodoses, inte medför något intrång i den personliga integriteten, utan att trots visst intrång i integriteten upprättande av personregister skall tillåtas när vetenskapens intressen fordrar det.³¹⁾ Vetenskapen nämns inte uttryckligen vare sig i den nuvarande datalagen eller i det förslag till ändring av denna som har framlagts.

Det ligger i sakens natur att en sådan intresseavvägning som den jag nämnde måste leda till en bedömning av om värdet av en undersökning är sådant, att det motiverar att skyddet för den personliga integriteten skall stå tillbaka.³²⁾ Detta har givetvis konsekvenser för den vetenskapliga forskningen. Även om det blott har inträffat i ett enda fall hittills, att datainspektionen har vägrat tillstånd till en vetenskaplig undersökning, därför att den inkräktar på den personliga integriteten, vet man inte hur många andra projekt som helt underlåtit, eller vad som kan inträffa i framtiden.

I praktiken viktigare än möjligheten att förbjuda vissa undersökningar är att datainspektionen kan utfärda föreskrifter om hur en vetenskaplig undersökning skall utföras för att inte medföra otillbörligt intrång i personlig integritet. I många fall går vederbörande forskare frivilligt med på

särskilda åtgärder. Detta kan tyckas vara oskyldigt men det kan givetvis ha icke oviktiga konsekvenser. Ett ofta återkommande exempel är att risker för personlig integritet anses kunna avlägsnas genom att uppgifter "avidentifieras" innan de blir föremål för bearbetning. De kan då inte längre hänföras till någon speciell person. Metoden kan tyckas vara lämplig åtminstone för vissa undersökningar, men den betyder att om forskaren skulle misstänka att en uppgift har blivit felaktig, eller om han skulle behöva en kompletterande uppgift, varje möjlighet till ytterligare frågor saknas. Uppenbarligen kan inte heller en annan forskare, som misstänker att undersökningen inte är vederhäftig, utföra någon motsvarande kontroll. Redan här finner man alltså att hänsyn till den personliga integriteten indirekt kan leda till ett visst eftersättande av vad som anses vara elementära krav på vetenskaplig verksamhet.

Datainspektionen har i sin praxis också tagit hänsyn till de etiska regler som jag tidigare har nämnt och som tillämpas av etiknämnder vid forskningsråd. Detta gäller bl a kravet på samtycke från dem som är föremål för undersökningen. Datainspektionen har emellertid därvid gått längre än etiknämnderna, genom att inspektionen som förutsättning för att en gång registrerade uppgifter skall få utnyttjas för vetenskapligt ändamål har ställt krav på att samtycke inhämtas från de personer som lämnat uppgifterna. Härtill har emellertid framhållits, att när etiknämnden för psykologisk-pedagogisk forskning ställer krav på samtycke, detta avser deltagande i experiment, svar på enkäter o dyl, och att detta inte kan jämföras med utnyttjande av redan en gång registrerade uppgifter för nytt, vetenskapligt ändamål.³³⁾

Det råder inte något tvivel om att det har uppstått en stark motsättning mellan datainspektionen och de samhällsvetenskapsmän som är beroende av tillstånd från inspektionen för sin forskning.³⁴⁾ Det är möjligt att en del av motsättningen kan avlägsnas genom att å ena sidan vetenskapsmännen skaffar sig större förståelse för det slag av personlig integritet som datainspektionen vill skydda, å andra sidan inspektionen tillämpar en mer flexibel bedömning av vad som behövs för att skydda den personliga integriteten. Den kommitté som har föreslagit ändring i datalagen intar såtilvida en försonande hållning i kontroversen som den betecknar motsättningen mellan datainspektionens verksamhet och intresset av en fri och obunden forskning som till stor del skenbar.³⁵⁾

Detta förefaller dock mig väl optimistiskt, och kommitténs egna förslag är knappast ägnade att minska motsättningen. Kommittén föreslår i stort sett att allt skall bli vid det gamla.

För min del ser jag det mest betänkliga i förslaget däri, att enligt den grundinställning som framträder i det, oro hos allmänheten förtjänar beaktande, vare sig denna oro är befogad eller inte.³⁶⁾ Enligt min mening borde datainspektionen se det som en viktig uppgift att motverka sådan oro som inte är befogad. Det finns en risk för att den obefogade oron förstärks, om den föranleder åtgärder av datainspektionen, i varje fall om inte anledningen understryks mycket klart.³⁷⁾ Vilka perspektiv som öppnar sig om myndigheter som kontrollerar forskning skall ta hänsyn även till helt obefogad oro hos allmänheten behöver knappast utvecklas här.

Jag har uppehållit mig så länge vid datalagen därför att den är det mest avancerade exemplet på att en rättslig bedömning har införts som har direkt betydelse för vetenskapen. Det är inte omöjligt att vi får se en utvidgning. För närvarande pågår bl a en utredning om de säkerhetsåtgärder som erfordras vid hybrid-DNA-forskning. I direktiven för denna utredning nämns bl a, att det insamlade materialet bör kunna utgöra ett gott underlag för att bedöma behovet av att utreda de humanitära och etiska villkor som bör gälla forskning rörande hybrid-DNA. Detta ger en fingervisning om vad man kan vänta i framtiden.

Noter

Föredrag i Kungl. Vetenskapsakademien 25 okt. 1978. Noterna är tillagda senare.

1) Vetenskapsakademien anordnade 21-25 augusti 1978 ett Nobelsymposium om "Ethics for Science Policy". Handlingarna skall publiceras.

2) "Forskningspolitik", Betänkande av forskningsrådsutredningen (SOU 1977:52), och "Fortsatt högskoleutbildning". Betänkande av forskarutbildningsutredningen (SOU 1977:63).

3) Förhandlingsrätten för arbetstagarorganisationen enligt 10 § medbestämmandelagen omfattar bl a forskning i arbetsgivarens regi som rör förhållandet till anställda. Jfr departementspromemorian Fackliga förtroendemän, möten på betald arbetstid och arbetslivsforskning (Ds A 1977:4), s 135 ff; ett där framlagt förslag, om skyldighet för arbetsgivare att efter anmälan av arbetstagarorganisation bereda den som bedriver arbetslivsforskning tillträde till arbetsplats som beröres av forskningen, upptogs emellertid inte i lagrådsremissen. Se lagrådsremiss om ny förtroendemannalag, beslutad den 5 okt. 1978, s 24 ff. Se vidare SOU 1977:52, s 283 ff samt Forskning och framsteg 1978, häfte nr 1.

- 4) Det finns inte någon generell bestämmelse om behandlingen av material som skall användas för forskning. Offentlighets- och sekretesslagstiftningskommittén upptog i 62 § förslaget om lag om allmänna handlingar en bestämmelse om rätt för regeringen att förordna om utlämnande bl a för "angeläget forskningsändamål", se SOU 1975:22. I det senaste förslaget på området, departementspromemorian Handlingssekretess och tystnadsplikt (Ds Ju 1977:11 del 1), upptas inte någon sådan bestämmelse om forskning, blott en allmän dispensmöjlighet för regeringen när "synnerliga skäl" påkallat undantag från sekretess (2 kap 15 §).
- 5) Se härom Örjan Lindberger, Synpunkter på integritetsproblemet i samband med personhistorisk forskning, i *Forskning och integritet*, Symposium 9-10 mars 1978, utg av Juridiska fakulteten vid Stockholms universitet, och Jarl Torbacke, *Historikern och individen i tiden*, samma publikation.
- 6) Se om detta fall Lindberger, a. a. s. 49f.
- 7) Jfr till det följande Peter Seipel, *Forskning och integritet som rättsligt problem*, En översiktlig strukturering, i *Forskning och integritet* (ovan n 5).
- 8) "Richtlinien für neuartige Heilbehandlung und für die Vornahme wissenschaftlicher Versuche am Menschen" publicerades i *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 1931; se Adolf Laufs, "Die klinische Forschung am Menschen nach deutschem Recht", *Versicherungsrecht* 1978, s 385 ff (s 387).
- 9) Se härom särskilt MFR, *De etiska kommittéernas verksamhet*, Medicinska forskningsrådet, Sthlm 1977, och Gunn Johansson, *Rapport från etikkommitténs två första år*, Statens humanistiskt-samhällsvetenskapliga forskningsråd, Etikkommittén, 1977-10-11 (stencil).
- 10) Att det kan brista härvidlag framgår av Gunn Johanssons i föregående not nämnda rapport, s 1 f.
- 11) Jfr direktiven till utredning om skyddslagstiftning rörande forskning om hybrid-DNA (deoxyribonukleinsyra), Kommittédirektiv 1978:20 s 2.
- 12) Se Gunn Johansson, *Etiska problem i psykologisk-pedagogisk forskning*, Stockholms universitet, Psykologiska institutionen. *Rapporter* 1974:2, s. 2, 15.
- 13) Ofta citerade är de regler som Statens råd för samhällsforskning antog i november 1975 för en försöksperiod om tre år för "psykologisk-pedagogisk humanforskning"; se t ex SOU 1978:54, s 173.
- 14) Dom 20 augusti 1947 av den amerikanska militärdomstolen i Nürnberg.
- 15) Helsingforsdeklarationen jämte andra motsvarande deklarerationer återges bl a i *Stadgar m m för Sveriges läkarförbund*, Sthlm 1978.
- 16) Se t ex de ovan n 13) anförda reglerna.
- 17) Se Gunn Johansson, ovan n 12) a a, s 8 f.
- 18) Personregister - datorer - integritet, *Delbetänkande av datalagstiftningskommittén* (SOU 1978:54).
- 19) Se *Data och integritet*, *Betänkande avgivet av Offentlighets- och sekretesslagstiftningskommittén* (SOU 1972:47), s 56 ff, prop 1973:33, s 89 ff.
- 20) Se SOU 1978:54, s 62 ff.
- 21) Jag har tagit upp vissa grundläggande frågor i en uppsats "Datenschutz in Schweden" i *Festschrift für Reimer Schmidt*, Karlsruhe 1976, s 265 ff. Bland de frågor som enligt min mening alltför litet uppmärksammas är betydelsen av oriktiga uppgifter, särskilt sådana som kan läggas till grund för beslut. Jag hävdar att beträffande sådana uppgifter det ofta är av mindre betydelse om uppgifterna kan anses beröra den personliga integriteten i trängre mening eller besläktade intressen, se a a s 275 f. Se också Peter Seipel, *ADB och juridik*, en problemöversikt, utg av Finansdepartementet (Ds Fi 1975:3), s 149 ff.
- 22) Ämnet utvecklas bl a i en skrivelse av Sociologförbundet till datainspektionen mars 1975, vilken utförligt återges i SOU 1978:54, s 422 ff.
- 23) Till stöd för att de nämnda riskerna skulle vara avgörande talar främst att, enligt förarbetena, vid vetenskapliga undersökningar "synnerliga" resp "särskilda" skäl anses finnas för att tillåta inrättande och förande av register som innehåller särskilt känsliga uppgifter, förutsatt att enskilda personers namn inte offentliggörs, och några andra restriktioner anförs inte. Se prop 1973:33 s 121 ff.
- 24) Jfr SOU 1978:54, s 62 ff, 108 ff.
- 25) Se prop 1973:33, s 93 ff, och SOU 1972:47, s 56 ff.
- 26) Ifrågasvarande bestämmelse saknade motsvarighet i Offentlighets- och sekretesslagstiftningskommitténs förslag, och den tillades i propositionen, med mycket kortfattad motivering. Man får närmast intrycket att det varit hänsyn till de obehag som åtskilliga personer erfar av s k direktreklam, som varit avgörande för tillägget; se prop 1973:33, s 95 f.
- 27) Det i SOU 1978:54 upptagna förslaget till ändring i datalagen innehåller bl a ett tillägg till 3 §, enligt vilket vid bedömandet av om otillbörligt intrång kan uppkomma skall beaktas också "att inte andra uppgifter eller andra personer registreras än som står i överensstämmelse med ändamålet med registret samt att detta ändamål står i överensstämmelse med den verksamhet som den registeransvarige bedriver eller avser att bedriva". Detta anses inte utgöra någon nyhet utan tvärtom vara ett lagfästande av en uppfattning som ligger till grund för datalagen och som kommit till uttryck i datainspektionens praxis. Se SOU 1978:54, s 62 ff.
- 28) Se SOU 1978:54, s 56 ff.
- 29) Se t ex Claes-Göran Källner, "The Data Inspection Board and Research", i *Personal Integrity and the Need for Data in the Social Sciences* (Proceedings of a Symposium), Swedish Council for Social Science Research, 1976, s 9 ff.
- 30) Datainspektionen liksom datalagstiftningskommittén betonar att "registrering av personuppgifter skall ske på den enskildes villkor"; se SOU 1978:54, 183, 190.
- 31) Se t ex SOU 1978:54, s 39, 55, 59, 81, 165.
- 32) Se härom särskilt ett yttrande av Datainspektionen över en ansökan till Styrelsen för teknisk utveckling (STU) om projektanslag för utveckling av ADB-teknik för läkemedelsregistrering och hantering i praktisk sjukvård (dnr 1385-76); jfr Seipel, ovan n 7 a a s 36 ff.
- 33) Se Gunn Johansson, ovan n 9 a a, s 3 f.
- 34) Detta framträder särskilt i en skrivelse från Samhällsvetenskapliga fakulteten vid Stockholms universitet till utbildningsdepartementet hösten 1977, vilken refereras utförligt SOU 1978:54 s 439 f. Fakulteten framhåller särskilt att datainspektionen har fått en styrande effekt på val av frågeställningar och val av undersökningsmetoder inom svensk samhällsforskning.
- 35) SOU 1978:54, s 192.
- 36) Se t ex s 58, 93, 107, 108
- 37) Man kan inte utesluta att allmänheten har en skligt ogrundad rädsla för automatisk databehandling, inte minst för myndigheternas möjligheter att med hjälp av ADB skaffa sig kännedom om privatlivet. Se en undersökning utförd av Testologen AB för Riksdatabundet, *Allmänhetens inställning till datoriseringen*, 1978-07-27.

Urvalsproblematik vid innehållsanalys av dagspress

AV INGVAR ELIASSON OCH SVERKER JONSSON

I. Inledning

Upprinnelsen till föreliggande studie är de undersökningar, som Sverker Jonsson gjorde av konkurrenssituationen och koncentrationstendenserna på den svenska storstadspresmarknaden under mellankrigstiden (*Jonsson, 1977*). Syftet med sistnämnda undersökning var att kartlägga annonsernas roll i tidningsbranschens koncentrationsprocess. Det huvudsakliga undersökningsmaterialet utgjordes av annonsstatistik uppdelad på kategorier för nio tidningar under en tjugofemårsperiod.

Av skilda orsaker var den befintliga annonsstatistiken i stort sett oanvändbar och annonsmängden måste därför mätas direkt ur tidningsläggen. Antalet tidningsexemplar, som skulle behöva mätas, var ungefär 63000 (9 tidn. x 20 år x 350 nr/år). En beräkning gav vid handen, att en arbetsinsats på 15–20 årsarbeten för en heltidsarbetande skulle krävas. Detta var naturligtvis helt otänkbart, och det blev därför nödvändigt att tillgripa ett urvalsförfarande.

Mätningar av tidningars annonsvolym utgör en av de storheter som vanligen studeras i samband med sk innehållsanalytiska undersökningar. Ur urvalsteknisk synpunkt är de principiella problemen i stort desamma vare sig man mäter annonsvolym eller andra aspekter på en tidnings innehåll. De traditionellt använda urvalsmetoderna för annonsmätning bygger på subjektiva förfaranden, vilka ej ger möjligheter till några mått på osäkerheten hos uppmätta storheter. Uppsatsens syfte är att på området för annonsmätning tillämpa metoder och principer från modern urvalsteori, vilka visat sig vara framgångsrika inom andra tillämpningsområden. Ett kännetecknande drag hos dessa metoder är att man erhåller objektiva mått på tillförlitligheten hos framräknade storheter.

Uppsatsen innehåller i fortsättningen ett avsnitt, där tidigare urvalsförfaranden vid innehålls-

analys av dagspress diskuteras. Det därpå följande avsnittet behandlar frågan om stickprovsstorleken vid innehållsanalys. Uppsatsen avslutas med ett avsnitt, där den aktuella urvalsplanen presenteras.

II. Tidigare urvalsförfaranden

Som framhålles av *Berelson (1952)*, innebär en urvalsdragning vid innehållsanalys av dagspress urval i minst två dimensioner, nämligen valet av ingående tidningar respektive valet av ingående tidningsnummer för utvalda tidningar. Beroende på undersökningens syfte kan det vidare vara aktuellt att göra urval inom de utvalda tidningsnumren. *Berelson* talar i detta sammanhang om tre olika urvalsenheter, nämligen titles, issues och content.

I den följande redovisningen av använda urvalsförfaranden vid innehållsanalys av dagspress sker redovisningen efter de tre stegen av enheter. Avsikten har därvid ej varit att ge en uttömmande beskrivning av tillämpade förfaranden utan snarare att ge exempel på hur man i tidigare undersökningar löst urvalsproblemet i respektive urvalssteg.

II:1 Hierarki av urvalsenheter

II:1:1 Val av tidningar

Sättet att göra urval av tidningar klassificeras enligt följande:

a) Praktiska omständigheter som bestämmer valet. I en studie av *Bush-Bullock (1952)* görs en undersökning av vilka personer (namn och funktion), som redovisas i två tidningars nyhetsinnehåll. Undersökningsobjekt var en storstads- och en landsortstidning och motivet till valet av just dessa tidningar är enligt författarna att "one of the writers was most familiar with the communities and had worked on one of the newspapers".

b) Undersökningens frågeställning bestämmer valet av tidningar. Det karakteristiska draget hos dessa undersökningar är att målsättningen begränsar antalet aktuella tidningar till ett så litet antal, att det ej är aktuellt med urval. Många svenska undersökningar har kännetecknats av detta. Exempel på sådana undersökningar är *Furhoff-Nilsson (1968)*, som behandlar det utländska nyhetsmaterialet i svenska och utländska prestigetidningar. En liknande studie är *Hart (1966)* där det utländska nyhetsmaterialet i fyra engelska och fyra amerikanska tidningar undersöktes.

c) Subjektivt urval från vilket det förutsättes vara möjligt att generalisera. Vid undersökningar som avser att spegla förhållandena för en stor tidningspopulation synes detta tillvägagångssätt vara vanligt förekommande, inte minst i svenska undersökningar. Ett sk representativt urval görs på känn genom att ett antal typiska enheter väljes för lämpliga grupper av tidningar. Ett sådant exempel beskrives i *Hachten (1961)* där författaren undersöker innehållet i 13 söndagstidningar och drar generella slutsatser om innehållet i söndagstidningar i allmänhet.

d) Slumpmässigt urval av tidningar. Få studier med denna ansats redovisas i litteraturen, trots att detta förfarande ur metodisk synpunkt är överlägset alternativ c): *Friberg (1966)* har gjort ett försök att uppskatta den svenska dagspressens annonsinnehåll. Som undersökningsobjekt använde författaren samtliga storstadstidningar och ett urval av landsortstidningar. Urvalet av de senare skedde slumpmässigt efter det att tidningarna indelats i grupper efter storlek och utgivningsfrekvens.

Som bl a framgått ovan har varierande metoder använts vid urval av tidningar vid innehållsanalytiska undersökningar. Det viktiga konstaterandet måste dock göras, att om syftet är att från urvalet dra generaliserande slutsatser så är detta i princip endast möjligt enligt alternativ d).

II:1:2 Urval i tidsdimensionen

Längden av undersökningsperiod uppvisar hög variation i de undersökningar som genomförts. Detta är naturligt med tanke på de skiftande målsättningar som de olika studierna haft. Urvalsproblemet är givetvis beroende på periodens längd. I den följande redovisningen skiljes på korta och långa undersökningsperioder.

a) Korta undersökningsperioder

Med korta undersökningsperioder förstås här en period omfattande någon enstaka vecka. I dessa undersökningar är perioden så kort, att det ej är aktuellt med ett urval av tidningsnummer. Som exempel på sådana studier kan nämnas *1972 års pressutredning (SOU 1975:78)* valstudie, där första- och ledarsidorna studerades tio dagar före valet 1973. Andra exempel redovisas i *Thomsen (1968)* och *Lasswell-Yakobson m fl (1949)*. Kännetecknande för dessa undersökningar är att syftet på ett naturligt sätt begränsar periodlängden.

b) Långa undersökningsperioder

Med långa undersökningsperioder förstås här en periodlängd, som är sådan att det av resursskäl ej är möjligt att göra en totalundersökning.

Flertalet undersökningar av detta slag lämnar ytterst knapphändiga upplysningar om till vilken period man önskar generalisera resultaten. I exempelvis 1972 års pressutredning genomfördes "totalanalysen" under mars månad 1974 medan "förstasides- och ledarsidesanalysen" genomfördes första halvåret 1973. I utredningen lämnas ingen argumentering till valet av undersökningsperiod i de två fallen. Vid flertalet studier tycks man ha bestämt undersökningsperioden mera på känn än utifrån en analys av de tidsmässiga fluktuationerna och dess betydelse för möjligheten till generaliseringar. Detta är allvarligt eftersom man i många undersökningar gör gällande, att de är representativa för åtminstone en ettårsperiod.

II:1:3 Urval inom tidningsnummer

Liten uppmärksamhet har ägnats åt problemet att göra urval inom ett utvalt tidningsnummer. Samtliga svenska och flertalet utländska undersökningar har kringgått detta problem genom att koda allt relevant material som publicerats. Som framhålls av *Budd et al (1967)* har detta medfört att: "This procedure has given content analysis the reputation of being a tedious, laborious and almost depressing form of research".

En systematisk studie av detta urvalsproblem finns redovisad i *Danielsson och Mullen (1964)*. Naturliga urvalsenheter utgöres av artikel, spaltcentimeter etc. I den ovan nämnda rapporten göres ett försök att skapa en artificiell urvalsenhet, BSU (basic space unit), som ur urvalsteknisk synpunkt är överlägsen de naturliga urvalsenheterna. I uppsatsen framhålls: "The method becomes inefficient if the study is limited to editorials, news pages, advertising or any other type of content

short of the total. It is not useful in a search infrequently occurring events”.

Som nämnts ovan har författarna till denna uppsats ej påträffat en enda svensk studie, där man övervägt att göra urval inom ett enskilt tidningsnummers totala material som rör undersökningen ifråga. Rent principiellt är det här fråga om relationen mellan variationer *mellan* tidningsnummer och *inom* tidningsnummer. Om en undersökningsvariabel uppvisar stora variationer mellan tidningsnummer i förhållande till variationen inom tidningsnumret finns anledning överväga ta med endast en del av stoffet i ett visst nummer till förmån för fler nummer. Fler-talet av här refererade studier har gällt företeelser som endast utgör en ringa del av ett nummers totala innehåll. Om man då som urvalsenhet använder någon ”utrymmesenhet” är risken naturligtvis stor att man ”missar” det införda materialet.

II:2 Urvalsförfarande i tidsdimensionen

II:2:1 Subjektivt urval med hjälp av ”typiska perioder”

Vid urval av tidningsnummer för innehållsanalys synes det vanligaste tillvägagångssättet vara att välja en eller flera ”representativa” veckor och låta samtliga nummer utkomna under dessa veckor utgöra sampel. För att få fram dessa ”representativa perioder”, måste man ta hänsyn till i det här fallet annonseringens säsons- och veckodagsvariationer. Flera studier har gjorts över exv. annonseringens variationer och några av resultaten redovisas i ett PM av *Sverker Jonsson (1972)*.

Som exempel på undersökningar där representativa perioder använts kan nämnas *Furhoffs studie från 1964*, där han redovisar en innehållsmätning av 45 konkurrerande 6- och 7-dagarstidningar på 21 orter. Mätningen omfattade veckan 23/2–29/2 1964 och perioden hade utvalts med hjälp av FLT-statistiken i PrT 1964:1. Ursprungligen planlades mätningar under ytterligare tre representativa veckor. Ett annat exempel är *Ole Andersens undersökning från 1964*, där han gått igenom 7 köpenhamnska tidningar under en februarivecka. Denna undersökning behandlade enbart det redaktionella stoffet. *Sverker Jonsson* har i en uppsats om *dödsannonserna i göteborgspresen* undersökt första hela veckan i månaderna februari, april, oktober och december.

I en amerikansk undersökning (*Hachten 1961*) om innehållet i 13 söndagstidningar gjordes ett

urval bestående av första söndagen i februari, juni och oktober. Valet av månader bestämdes av att ”the writer was advised that ’normal periods’ of newspaper publication were in February, early June and October when most schools were in session and major holidays were not affecting publication”.

II:2:2 Slumpmässiga urval

De slumpmässiga urvalsförfaranden som redovisas i litteraturen rörande studier kring innehållet i dagspress kan indelas i enkelt slumpmässigt urval, systematiskt urval och stratifierat urval.

a) Enkelt slumpmässigt urval

Detta urvalssätt tillgår så, att de tidningsnummer som skall ingå i undersökningen erhålles med hjälp av slumpstalstabell och inga restriktioner lägges på stickprovets sammansättning.

Johansson och Nilsson (1965) har i sin undersökning av konkurrens och innehåll i fyra dagstidningar använt sig av detta urvalsförfarande. De gjorde ett enkelt slumpmässigt urval på 1964 års utgivningsdagar. Stickprovets storlek var 20 exemplar av varje edition. 1972 års pressutredning undersökte det totala innehållet i åtta tidningar under tio slumpmässigt valda dagar under mars månad 1974.

b) Systematiskt urval

Systematiskt urval är ett mycket använt urvalsförfarande vid innehållsanalys. Helt klart finns det stora faror i det här förfarings sättet. Om vi t ex hade bestämt oss för en urvalsstorlek av 50, så hade vårt intervall blivit omkring 7, vilket skulle betyda att alla femtio numren skulle komma på samma veckodag. Med tanke på annonseringens veckorytm vore denna metod förkastlig.

En annan variant av systematiska stickprov som redovisas i litteraturen är de, då man t ex väljer veckor under den aktuella perioden. Det är helt uppenbart att känsligheten för periodiskt återkommande egenskaper hos undersökningsmaterialet gör att denna metod är mindre lämplig.

En svensk undersökning där systematiskt urval använts är *L. Lindberg, Ny Dag och marknadsfrågorna (1964)*.

c) Stratifierat urval

Vid stratifierat urval indelas populationen av tidningsnummer i homogena grupper s k strata varefter slumpmässigt urval sker inom respektive grupp. Indelningen i strata göres för att vid given

total stickprovsstorlek erhålla högre precision i resultatet än vid enkelt slumpmässigt urval.

Oscarsson och Rydén (1972) har i en undersökning av innehållet i Norrköpings tidningar 1880–1898 indelat varje årgång i 12 strata, identiska med årets månader och sedan från varje grupp slumpmässigt dragit 2 nummer. Jones och Carter (1959) är ett exempel på en undersökning där stratifiering skett efter två variabler, nämligen vecka och veckodag. En liknande upplägning har Fribergs undersökning (1966).

III. Stickprovsstorlek

Hur stort stickprov bör man använda vid innehållsanalyser? Det bästa svaret på denna fråga är: "Det beror på". Likväl är det denna fråga som fått den mest ovetenskapliga och slentrianmässiga behandlingen i litteraturen rörande innehållsanalyser av tidningsmaterial.

III:1 Principiella synpunkter

För en diskussion av urvalsstorlekens betydelse finns först anledning skilja mellan de två principiellt olika urvalsförfaranden som använts i samband med innehållsanalyser.

1. Subjektivt urval (purposive selection).
2. Sannolikhetsurval (random sampling).

De subjektiva urvalen konstrueras på grundval av den enskilde undersökningsledarens bedömning av variabiliteten i undersökningsmaterialet. Denna typ av urval har olyckligt kommit att kallas "representativt" urval. Begreppet *representativitet* har här en högst oklar innebörd men tycks flitigast ha använts i endera av följande två betydelser:

- a) Ett urval, subjektivt valt, för att spegla variabiliteten i populationen. Med andra ord söker man på subjektiva grunder medelst urvalet skapa en "miniatyr" av populationen.
- b) Ett subjektivt urval valt så att man bedömer att de från urvalet erhållna stickprovsvärdet (ena) ligger "nära den (de) storhet(-er) man önskar uppskatta. Urvalet kan sägas vara den "bästa gissningen".

I de i litteraturen redovisade subjektiva förfarandena synes urval av tidningar oftast ha skett enligt a) ovan, medan urval av tidningsnummer skett enligt b) ovan.

Den andra typen av urval – statistiska sannolikhetsurval – kännetecknas av att ett faktiskt ur-

val har genererats av någon slumpmekanism. Härvid är det ej nödvändigt – många gånger ej önskvärt – att samtliga enheter har samma chans att komma med i urvalet. Många urvalsprocedurer kännetecknas just av att man gör avsteg från principen om lika urvals chans och därigenom erhåller tillförlitligare stickprovsresultat. Det är betecknande för metodkunnandet inom innehållsanalysens område, att i den i detta avseende mest avancerade rapporten av Budd et.al, framhålles: "Whatever sampling unit is chosen, the sampling procedure is the same. Sampling units must be selected from a universe of units, and every unit in the universe must have an equal opportunity to be included in the sample".

För båda typerna av urval gäller, att man *icke* kan ange storleken hos det faktiska felet (ex. $\bar{x} - \mu$). För subjektiva urval gäller att enda möjligheten att bedöma resultatet är att jämföra med situationer, där resultat föreligger från en totalundersökning. Men även om en urvalsmetod fungerar bra vid ett tillfälle och/eller för vissa undersökningsvariabler är det ingen garanti för att denna fungerar bra under andra omständigheter. För sannolikhetsurval gäller *däremot*, att man med ledning av stickprovsteorin kan ange någon form av *genomsnittligt* fel. Mera exakt betyder detta att man kan ange den till urvalsmetoden hörande *frekvensfördelningen* för felet (ex. $\bar{x} - \mu$). Med den typ av skattningar vi här använder gäller att våra uppskattningar har medeltalet μ (= det sökta parametervärdet) och en viss spridning som betingas av följande faktorer:

1. Typ av parameter (medeltal, differens etc.)
2. Populationens variabilitet (ber. av unders. variabler)
3. Val av uppskattningsformel (ex. enkelt medeltal)
4. Stickprovsstorlek
5. Urvalsmetod (enkelt slumpmässigt, stratifierat, flerstegsurval etc.).

Av detta framgår att man ej enkelt kan besvara frågan om stickprovets storlek. De två faktorer som betingar en *viss* undersökningssituation är 1 och 2 ovan.

Vid en jämförelse mellan de två typerna av urvalsförfarande – sannolikhetsurval resp. subjektiva urval – konstaterar vi sammanfattningsvis:

1. *Sannolikhetsurval*: De är mätbara i den meningen att man utifrån stickprovet kan ange dess kvalitet vilket i detta sammanhang betyder skattning-

ens precision (= standardavvikelse). Detta mått hänför sig *icke* till ett faktiskt realiserat urval utan till en *tänkt serie*, upprepningar med samma urvalsförfarande. För praktiskt bruk betyder detta att om sannolikheten är hög, säg 0.95, att felet är litet (beror av standardavvikelsen) så säger man att ett faktiskt resultat har hög kvalitet.¹

2. *Subjektiva urval*: Man saknar varje som helst möjlighet att kvantitativt ange dessa urvals kvalitet. Tillförlitligheten hos resultaten vilar helt på undersökningsledarens ansvar. Subjektiva urval kan anses ha ett berättigande endast i följande två situationer:

- a. Undersökningsmaterialet *homogent* jfr. blodprovstagning.
- b. Undersökningsbudgeten är så begränsad att ett sannolikhetsurval skulle ge en så otillfredsställande precision att man har grundad anledning tro att ett subjektivt urval ej ger sämre precision.

För subjektiva urval finns inget garanterat samband mellan tillförlitlighet och stickprovsstorlek. Vid en mycket begränsad budget blir stickprovsstorleken med nödvändighet liten. Under sådana omständigheter kan slumpmässiga urval ge upphov till betydande slumpfel därför att slumpens lagar ej getts tillfälle "verka" eller som *Kerlinger (1964)* uttrycker det: "Large numbers are not advocated because large numbers are good in and of themselves. They are advocated in order to give the principle of randomization, or simply randomness, a chance to 'work'". . . I detta läge inställer sig givetvis frågan om man överhuvud taget skall genomföra undersökningen. Svaret blir i enstaka fall ja, under förutsättning att de "mönster" man önskar kartlägga är så uppenbara att de ej "överskuggas" av betydande fel.

Stickprovets storlek är således endast meningsfull att diskutera i samband med slumpmässiga urval, men i en given undersökningssituation är stickprovsstorleken endast en av flera faktorer som bestämmer resultatens tillförlitlighet.

Vid planeringen av en urvalsundersökning måste en avvägning i allmänhet ske mellan undersökningsbudget och precisionskrav. Precisionskraven bestämmas utifrån den speciella undersökningens syfte. Urvalsplanen utformas därvid så, att den erforderliga precisionen i skattningarna

erhålles till lägsta möjliga kostnad. Om denna lägsta kostnad därvid ej är förenlig med tillgängliga resurser har man anledning diskutera möjligheten att minska på precisionskraven. Om detta ej är lämpligt med hänsyn till användningen av undersökningsresultaten måste hela undersökningen omprövas. En omöjlig ansats är den som redovisas av exv. *Furhoff och Nilsson (1968)* där man skriver: "Med givna resurser bör stickprovet vara så litet som möjligt utan att man förlorar i generaliseringsförmåga"!

III:2 Tidigare undersökningar

Då slumpmässigt urval i redovisade rapporter nästan uteslutande gällt urval av tidningsnummer redovisas nedan diskussionen i litteraturen kring bestämning av stickprovsstorlek i detta urvalssteg.

En godtycklig och helt vilseledande rapport härvidlag utgöres av en uppsats av *Stempel (1952)*. I denna sk metodstudie ställes följande fråga: "Is there any difference in results from samples of various sizes and if so is there a breaking point at which increasing the sample size fails to increase accuracy"? Omedveten om att urvalsteorin ger besked om sambandet mellan stickprovsstorlek och tillförlitlighet mätt med medelfelet för olika urvalsplaner ger sig Stempel i kast med ett empiriskt försöka besvara den uppställda frågan.

Materialet för studien utgjordes av bildvolymen under år 1951 i tidningen *Capital Times*. 10 stickprov av storleken 6, 12, 18, 24 respektive 48 utgivningsdagar drogs och stickprovsmedelvärderna registrerades. Den storhet man önskade uppskatta var den genomsnittliga bildvolymen per tidningsnummer år 1951. Detta medeltal (μ) var i denna studie känt. Genom att jämföra stickprovsskattningarna (\bar{x}) med "facit" μ drar författaren slutsatsen ". . . that increasing the sample size beyond 12 does not produce marked differences in the results."

Med det aktuella enkla urvalsförfarandet är slumpfelet mätt med standardavvikelsen beroende på spridningen mellan utgivningsdagar (σ) och stickprovsstorleken (n) enligt formeln σ/\sqrt{n} . Detta innebär exempelvis, att slumpfelet halveras om stickprovsstorleken ökar från 12 till 48. Hurvida $\sigma\sqrt{12}$ är en acceptabel standardavvikelse beror uppenbarligen på kraven i den speciella undersökningen. Det säger sig självt att de redovisade slutsatserna blir ännu ohållbarare då det gäller undersökningar av andra variabler med andra värden på spridningen.

¹ Statistikern använder numera begreppet "representativt urval" för sådana urval som i ovanstående mening har hög precision.

Stempels slutsatser har olyckligt kommit att betraktas som allmängiltiga och slutgiltiga i litteraturen rörande innehållsanalys. Detta gäller ej minst svenska undersökningar. Nedan redovisas ett antal artiklar, som endast utgör exempel på det dominerande inflytande Stempels slutsatser erhållit.

I *Hachtens (1961)* undersökning rörande innehållet i söndagstidningar heter det: "It was decided to scan three issues a year, since if 12 issues are an adequate annual sample for a daily paper with 312 issues there is reason to believe three issues are an adequate sample for a Sunday paper with 52 annual issues". Ovanpå Stempels ogrundade rekommendation gör Hachten det misstaget att anta att stickprovsstorleken bör vara ungefärligen proportionell mot populationens storlek.

I en undersökning av dagstidningarna i Eskilstuna och Örebro skriver *Johansson och Nilsson (1965)*: "Antalet samplade utgivningsdagar är 20... Samplets storlek har bestämts på ett tämligen godtyckligt sätt, men vi har tagit ett så stort urval som undersökningens tidsram tillät. Vi har dock väglett av en metodstudie av Stempel."

Oscarssons och Rydén (1972) undersökning rörande Norrköpings tidningar hänvisar till Stempels artikel. Man använder sig visserligen av 24 nummer per år men skriver: "24 nummer av varje årgång kan alltså tyckas vara ett generöst antal, men det kan knappast anses som alltför stort". Denna rapport antyder att författarna ifrågasätter allmängiltigheten i Stempels resultat.

Furhoff och Nilsson (1968) väljer att undersöka 22 dagar per år vid sin studie av utländskt material i svenska och utländska tidningar. Vid bestämningen av stickprovsstorleken hänvisas återigen till Stempel.

I en "metodstudie" av *Dag Anckar (1970)* upprepas samma principiella misstag som Stempel råkat ut för. Anckars slutsatser är om möjligt mera graverande, då de bygger på ett urvalsförfarande med ett mycket enkelt samband mellan tillförlitligheten och stickprovsstorleken.

Alexander Mintz (1965) diskuterar i en metodstudie hur man lämpligen gör ett urval av tidningsnummer inom en månad för att uppskatta procenten respektive antalet rubriker som faller inom en viss kategori. Ej heller denna uppsats utnyttjar modern urvalsteori och ger därför föga vägledning.

IV. Den aktuella studien

Som nämnts inledningsvis omfattade den aktuella studien en population om 63 000 tidningsnummer. I urvalsundersökningen studerades antalet spaltcentimeter per tidningsnummer för olika kategorier av annonser. Studien syftade främst till att beskriva utveckling i tiden och jämförelser inom år mellan annonskategorier och tidningar.

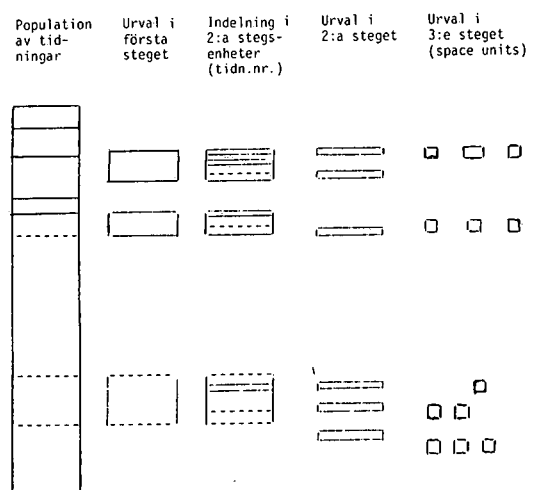
IV:1 Principiella problem

Vid konstruktion av en urvalsplan har man att ta ställning till följande tre delproblem:

1. konstruktion av en hierarki av urvalsenheter,
2. val av urvalsförfarande i resp. urvalssteg,
3. val av uppskattningsformler i vilka erhållna mätresultat insättes för att uppskatta efterfrågade storheter.

Lösningen på de tre delproblemen konstituerar den faktiska urvalsplanen. Härvid bör uppmärksammas att det är kombinationen av åtgärder i de tre faserna som bestämmer urvalsplanens egenskaper.

De vid innehållsanalys av dagspress aktuella urvalsenheterna är (jfr. *Berelson (1952)*) 1. tidning (title), 2. tidningsnummer (issue), 3. "utrymmenhet" (space unit). Denna hierarki av urvalsenheter i tre steg kan illustreras på följande sätt.

Grafisk bild över ett 3-stegsurval vid innehållsanalys av dagspress.

Syftet med föreliggande undersökning leder till tre parallella studier, en i vardera Stockholm, Göteborg och Malmö. I varje studie ingår endast tre tidningar varför det givetvis här icke är aktuellt med något urval i första urvalssteget.

Vad beträffar ett eventuellt urval i tredje steget, dvs. urval inom ett enskilt tidningsnummer, erinras om att undersökningen syftar till att uppskatta annonsmängden för ett stort antal annonskategorier. För en beskrivning av det använda kategorischemat som omfattar 26 kategorier hänvisas till S. Jonsson (1977). Förekomsten av vissa av dessa kategorier är så lågfrekventa i enskilda tidningsnummer, att det icke är meningsfullt att göra ett urval för just dessa annonskategorier i tredje urvalssteget. Från urvalsteknisk synpunkt skulle det däremot kunna vara värdefullt att göra ett urval i detta steg för högfrekventa kategorier.

Två skäl talar emellertid mot ett sådant förfarande. För det första krävs en urvalsram för att verkställa urvalet. Framställningen av en sådan ram, vilken bör vara användbar även för undersökningen av mera lågfrekventa kategorier, kräver ett i förhållande till den slutliga mätningen oproportionerligt stort arbete. För det andra skall en och samma person göra mätningar för samtliga kategorier i ett tidningsnummer. Ur administrativ synpunkt är varierande urvalsfractioner för olika kategorier i ett tidningsnummer olämpligt. Slutsatsen av ovan förda resonemang blir att ett urval i tredje urvalssteget ej bör komma ifråga i undersökningen.

Undersökningsperioden omfattar för varje ingående tidning ca 7000 tidningsnummer. Ett urval måste av naturliga skäl ske i detta steg. I den fortsatta framställningen behandlas hur urvalet i detta steg lämpligen kan göras.

Intresset i undersökningen knytes till dels hur de olika annonskategorierna för en given tidning utvecklas sinsemellan dels hur annonsutvecklingen för olika kategorier varit vid en jämförelse mellan tidningar.

IV:2 Förstudie

För att kunna konstruera ett ändamålsenligt urval har en omfattande populationsstudie gjorts på en grupp stockholmsstidningar (DN, SvD och ST). Materialet härrör sig från DN's mätningar dag för dag av annosvolymen åren 1935–49 uppdelad på före-, i och eftertextannonser. Populationsstudien har omfattat åren 1935, 1942 och 1949.

Vid studien har vi utgått från hypotesen att ett subjektivt urval omfattande ex. en vecka är

helt otillfredsställande. Vidare har vi i studien utgått från att veckodags- och månadsvariationer utgör betydelsefulla orsaker till den ofta höga variabiliteten mellan tidningsnummer inom ett år.

Vid den populationsstudie vi genomfört har vi låtit samtliga årets månader representeras av de fyra första veckorna i resp. månad. I händelse av att en tidning ej utkommit på en viss veckodag har denna ersatts med i första hand motsvarande veckodag i månadens femte vecka om sådan funnits eller med medeltalet av de tre övriga veckodagarna. På så sätt har en konstruerad *undersökningspopulation* erhållits.

IV:2:1 Jämförelse OSU och Subjektivt urval

Subjektiva urval i form av "representativa" perioder grundar sig på iakttagelser rörande annonseringens månads- och veckodagsvariationer. I S. Jonsson (1972) redovisas resultat från dylika studier avseende ett antal av den aktuella undersökningens huvudkategorier. I rapporten konstateras: "I 11 av de 14 undersökningarna ligger medeltalet i juni och medianen ligger för de flesta undersökningarna i mars/september. Kan vi av detta dra slutsatsen, att vi skulle kunna använda en vecka i juni, mars och september som representativa för hela året?" Vad gäller annonseringens veckorytm konstateras: "... det är svårt att finna representativa dagar, varför hela veckor måste användas vid urval".

För att utröna egenskaperna hos subjektiva urval baserade på "typiska" veckor har i populationsstudien på grundval av tidigare iakttagelser rörande variationer dragits urval om 1, 2 resp. 4 veckor. Studien har omfattat endast vardagar. För $n=6$ dagar har valts 2:a veckan i juni. För $n=12$ dagar har valts 2:a veckan i mars och 2:a veckan i september och för $n=24$ dagar har valts 2:a veckan i mars och september samt 2:a och 3:e veckan i juni.

Resultaten från dessa subjektiva urval har jämförts med resultat från det enklaste av sannolikhetsurval nämligen obundet slumpmässigt urval (OSU) av dagar. Detta urvalsförfarande bortser från ev. kännedom om säsongsvariationer. För stockholmsmaterialet var årsmedeltal (μ) och standardavvikelse (σ) kända för de tre annonskategorierna de aktuella tre åren. Sammanlagt drogs således $3 \cdot 3 \cdot 3 = 81$ subjektiva urval. För varje urval har bildats felavvikelser ($\bar{x}-\mu$) där \bar{x} står för uppskattat värde. Denna differens har sedan dividerats med den standardavvikelse σ/\sqrt{n} som erhålles vid enkelt slumpmässigt urval varvid er-

hålles ett standardiserat fel $z = (\bar{x} - \mu) \cdot \sqrt{n} / \sigma$. Fördelningen av detta fel kan vid OSU anses approximativt normalfördelat. I nedanstående två tabeller redovisas resultaten av dessa jämförelser.

Tab. 1 Jämförelser mellan subjektivt urval och OSU för samtliga 81 urval.

Z	Antal obs.	Subj.urval rel.frekv.	OSU teor.rel frekv.
- 2	1	0.01	0.03
-2 - 1.5	0	0.00	0.04
-1.5 - 1.0	5	0.06	0.09
-1.0 - 0.5	11	0.14	0.15
-0.5 - 0.0	12	0.15	0.19
0.0 - 0.5	18	0.22	0.19
0.5 - 1.0	12	0.15	0.15
1.0 - 1.5	13	0.16	0.09
1.5 - 2.0	5	0.06	0.04
> 2.0	4	0.05	0.03

Tab. 2 Jämförelser mellan subjektivt urval och OSU för olika stickprovsstorlekar.

	n = 6	n = 12	n = 24	teor.frekvens
$ z < 1$	0.66	0.67	0.63	0.68
$ z < 2$	0.92	0.95	0.93	0.95
$ z \geq 2$	0.08	0.05	0.07	0.05

Tabell 1 antyder att i genomsnitt över de 81 urvalen fungerar de båda urvalsförfarandena på ett ungefärligen likartat sätt. Av tabell 2 framgår att icke ens för $n = 6$ fungerar subjektivt urval bättre än OSU. Resultatet som helhet måste betraktas som ytterst nedslående för subjektivt urval av "representativa" perioder av bl a följande skäl:

1. Icke ens för mycket små urval är förfarandet bättre än OSU vars tillförlitlighet ökar enligt en enkel lag med ökande stickprovsstorlek.
2. OSU är den enklaste typen av sannolikhetsurval. Tillförlitligare slumpurval än OSU kan lätt konstrueras i den aktuella situationen genom att utnyttja förhandsinformation om säsongsvariationer (se nedan).

3. Resultaten har erhållits för tre annonskategorier vars periodiska variation legat till grund för det subjektiva urvalet. För kategorier vars variation ej är känd i samma utsträckning ökar risken för stora fel.

4. Tillförlitligheten kan ej beräknas utifrån subjektiva urval, vilket däremot i allmänhet är fallet vid sannolikhetsurval.

Sammanfattningsvis konstaterar vi att urvalet bör göras slumpmässigt *men på ett sätt som beaktar att huvuddelen av variationen mellan tidningsnummer består av veckodags- och månadsvariationer*. Hur bör ett sådant urval konstrueras och dimensioneras? Denna fråga behandlas i det följande.

IV:2:2 Stratifiering efter månad och veckodag

Som exempel på variabler som vid annonsmätning uppvisar en hög månadsvariation kan nämnas märkesvaruannonsering.

I denna typ av annonser kan man urskilja en högst påtaglig årstidsvariation med toppar på höst och vår. Vid åter ex. plats- och familjeannonsering finns ingen uppenbar månadsvariation medan veckodagsvariationen är högst påtaglig.

Ett sätt att inom ramen för ett sannolikhetsurval eliminera månads- resp. veckodagsvariationernas inflytande på slumpfelet är att göra ett stratifierat urval efter månad resp. veckodag. I den ovan nämnda populationsstudien gjordes en jämförelse mellan följande tre urvalsförfaranden: 1. enkelt slumpmässigt urval av tidningsnummer, 2. stratifierat urval med månad som stratum och 3. stratifierat urval med veckodag som stratum. Resultaten redovisas i tabell 3.

Resultaten i tabell 3 är något missvisande för stratifierat urval i det att motsvarande stickprovsstorlekar avrundats uppåt till multipler av 12 resp. 6 och 7. För det första konstateras att kravet på stickprovsstorlek varierar högst betydligt för olika annonskategorier. Vidare observeras att effekten av stratifiering är högst för den mest variabla kategorin, nämligen textannonseringen. En ungefärlig reduktion med 40 % av urvalsstorleken erhålles med stratifiering efter månad jämfört med OSU. Slutsatsen av studien blir att det är viktigt att stratifiera urvalet för att nedbringa den erforderliga stickprovsstorleken för de mest variabla kategorierna. Då man emellertid kan förvänta att för vissa variabler en månadsstratifiering är att föredraga och för vissa andra en veckodagsstratifiering är fördelaktig, bör man söka en lösning

som *samtidigt* beaktar såväl månads- som veckodagsvariationen.

Tabell 3. Erforderlig stickprovstorlek n för att uppskatta årsmedeltalet μ med en standardavvikelse för skattningen \bar{x} högst 5 % av μ vid tre olika urvalsförfaranden.

		1935			1942			1949		
		OSU	Strat. (mån.)	Strat. (veckodag)	OSU	Strat. (mån.)	Strat. (veckodag)	OSU	Strat. (mån.)	Strat. (veckodag)
Före text	DN	31 (32)	24 (24)	24 (28)	36 (46)	36 (36)	36 (42)	24 (25)	24 (24)	18 (21)
	SvD	12 (12)	12 (12)	6 (7)	12 (12)	12 (12)	6 (7)	12 (12)	12 (12)	6 (7)
	ST	36 (48)	36 (48)	30 (35)	40 (44)	36 (36)	30 (35)	31 (38)	24 (36)	24 (28)
Text	DN	70 (72)	48 (48)	60 (70)	72 (76)	48 (60)	60 (70)	62 (72)	36 (48)	54 (63)
	SvD	71 (76)	36 (48)	66 (70)	83 (86)	48 (48)	78 (84)	60 (63)	36 (48)	60 (63)
	ST	70 (72)	48 (48)	66 (70)	72 (75)	48 (48)	60 (70)	61 (63)	36 (48)	54 (63)
Efter text	DN	13 (26)	12 (12)	12 (14)	12 (23)	12 (12)	6 (7)	16 (30)	12 (24)	12 (14)
	SvD	13 (14)	12 (12)	6 (7)	14 (18)	12 (12)	12 (14)	14 (23)	12 (12)	12 (14)
	ST	29 (31)	24 (24)	12 (14)	14 (21)	12 (12)	12 (14)	14 (25)	12 (12)	12 (14)

Anm.: Siffror inom parentes anger materialet inklusive söndagar.

IV:3 Det slutliga urvalet

En ur arbetssynpunkt viktig förutsättning är att samtliga undersökningsvariabler studeras i de utvalda tidningarna. Detta innebär att urvalet göres *likformigt* för samtliga undersökningsvariabler. Detta innebär givetvis, att precisionen blir olika för olika annonskategorier. Denna svårighet får mötas genom att skattningar av storheterna kan komma att avse olika tidsperioder. Således kan ex. för en mindre varierande annonskategori skattningar göras varje år, medan för andra kategorier skattningar göres på sammanslagningen av tvåårsmaterial.

För att erhålla en bild av utvecklingen under en såg 20-årsperiod kan man antingen fördela urvalet likformigt över åren eller koncentrera detta till vissa bestämda år. Då koncentrationsprocessen på tidningsmarknaden måste sägas vara ett resultat av samtliga år snarare än vissa enstaka år synes det diskutabelt att utvälja speciella undersökningsår såvida icke utvecklingen följer en linjär trend. Ett subjektivt val av särskilda undersökningsår blir än mer diskutabelt om jämförelser skall göras, då man inte helt kan komma ifrån

misstanken, att ett annorlunda val skulle gett ett annat resultat.

Det bör observeras, att ett likformigt fördelat urval över undersökningsperioden i sig, icke innebär större krav på urvalets storlek än ett urval, låt oss säga koncentrerat till vartannat år. Om man av resursskäl och därav följande precisionshänsyn icke kan göra årliga skattningar, får man göra tvååriga sammanslagningar. Dessa skattningar – vilka nu kommer att avse en tvåårsperiod – får en precision som är i stort densamma som vart annat års-skattningarna vid samma totala stickprovstorlek. Genom en likformig fördelning av stickprovet över undersökningsperioden, erhålles således ett flexibelt förfarande, där eventuella sammanslagningar får bli motiverade av den uppnådda precisionen.

Då jämförelser mellan tidningar intar en central plats bör samma urval (utgivningsdagar) användas för samtliga tidningar. Detta innebär också att stickprovsdimensioneringen bör vara densamma för olika tidningar, vilket i övrigt torde vara nära nog optimalt vid jämförelser.

Med dessa inledande rader har vi slagit fast följande:

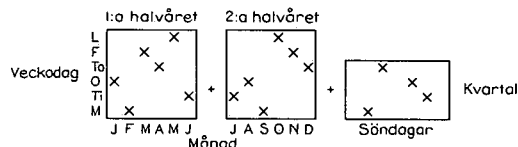
1. Av närmast resursmässiga skäl bör urvalet göras *identiskt* för olika undersökningsvariabler.

2. Urvalet bör fördelas *likformigt* över undersökningsperiodens år. Detta skapar flexibilitet i redovisningen samt undanröjer misstankar om speciella egenskaper hos subjektivt valda år. För enkelhetens skull drages nya oberoende urval med samma urvalsförfarande för varje år.

3. För tidningar med samma utgivningsort användes *identiska* urval de olika åren. Härigenom erhålles en praktiskt optimal precision vid jämförelser.

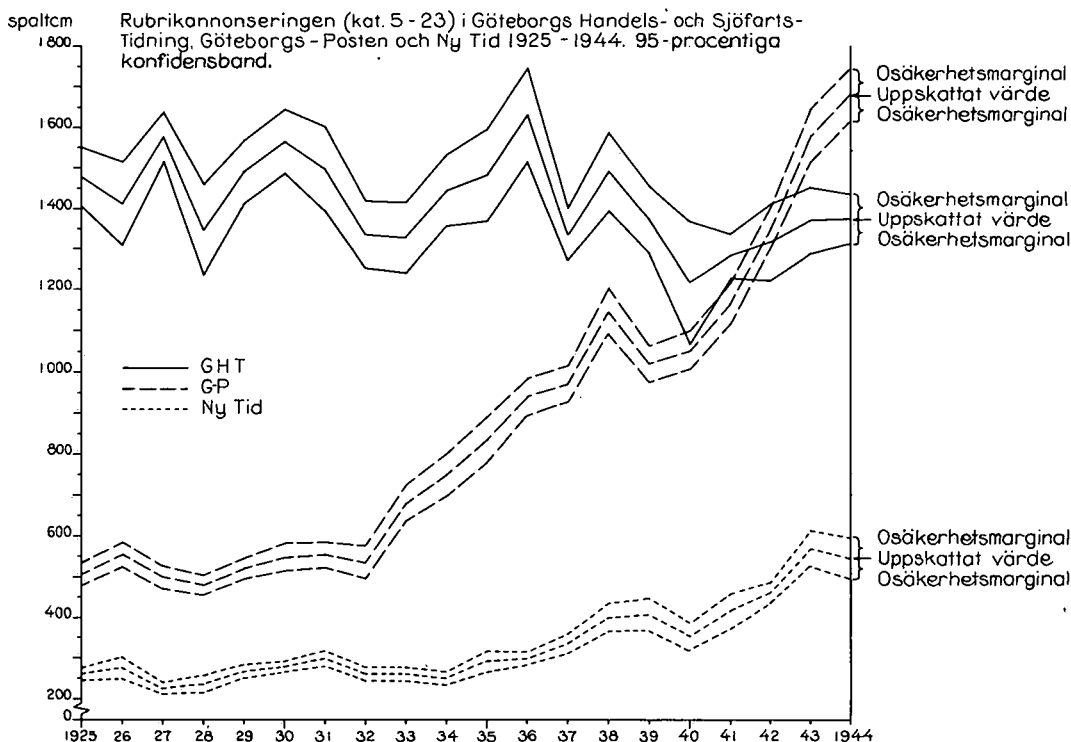
I den slutliga urvalsplanen beaktades såväl veckodags- som månadsvariationerna genom stratifiering efter *båda* variablerna. Urvalet tillgick så, att populationen av tidningsnummer ett enskilt år indelades först i vardags- respektive söndagsnummer. Vardagsnumren indelades sedan halvårsvis. Från varje halvår drogs 6 tidningsnummer *slumpmässigt* så att varje veckodag och månad blev representerad en gång. Söndagsnumren indelades

kvartalsvis varefter 1 söndagsnummer drogs slumpmässigt. På beskrivet sätt erhöles ett urval om sammanlagt 16 tidningsnummer per år enligt nedanstående schematiska skiss.

Urvalet kom således att omfatta 9 tidningar x 20 år x 16 tidningsnummer/år = 2880 tidningsnummer, vilket ansågs motsvara övre gränsen för vad som kunde bearbetas.

Den intressanta frågan är givetvis med vilken precision årsmedeltalet skattats via detta urvalsförfarande. Genomgående har för varje beräknat resultat gjorts en skattning av precisionen i form av standardavvikelse som sedan legat till grund för konstruktion av 95 % konfidensintervall. I de fall, där precisionen varit otillräcklig för slutsatsdragning, har flera års resultat sammanslagits. Ett exempel på resultatredovisningen visas i diagrammet nedan. För använda uppskattningsformler, se *Eliasson-Jonsson (1977)*.

Anm: Konfidensbandens varierande bredd beror på att de tre tidningarna uppvisar olika variation mellan tidningsnummer för rubrikannonseringen.

V. Slutsatser

Innehållsanalytiska studier av dagspress uppfattas i regel som ytterst tids- och kostnadskrävande. Med hänsyn till det oftast mycket omfattande undersökningsmaterialet måste urval tillgripas för att genomföra undersökningarna. En genomgång av såväl den svenska som internationella litteraturen på området ger häpnadsväckande bevis på avsaknad av en systematisk analys av urvalsproblemet i samband med innehållsanalytiska studier. I praktiken är det aktuellt med urval i flera steg vanligtvis tidning, tidningsnummer och innehåll.

Flertalet undersökningar baseras på subjektiva urvalsförfaranden. Dessa undersökningar får snarast betraktas som fallstudier utan något egentligt generaliseringsvärde. Även i de fall undersökningar har baserats på statistiska sannolikhetsurval uppvisar litteraturen genomgående prov på metodologiskt bristfälliga studier. Mest anmärkningsvärt är att en helt vilseledande "metodstudie" av Stempel så tidigt som 1952 kommit att alltfört dominera litteraturen rörande stickprovsdimensioneringen.

Inte i en enda studie har påträffats en kvalitetsredovisning av erhållna resultat i form av mått på urvalsfelets storlek, vilket är en rutin i varje seriös statistisk stickprovsundersökning. Intills detta skett har man anledning ifrågasätta generaliseringsvärdet hos praktiskt samtliga tills idag genomförda innehållsstudier av dagspress baserade på urval.

I föreliggande uppsats har starkt betonats vikten av att använda sannolikhetsurval framför subjektiva urval. Detta innebär *inte* att man därmed skall bortse från den kunskap om variationskällor som eventuellt föreligger. Ett lämpligt förfarande är härvid att integrera förhandsinformationen om variabilitet i populationen i den slumpmässiga stickprovsplanen. I den aktuella studien demonstreras hur kunskap om veckodags- och månadsvariationer kunde byggas in i urvalet. Härigenom lägger man restriktioner på slumpmässigheten vilket i den mån kunskapen är relevant minskar slumpfelet.

Referenser

- Anckar Dag Om stickprovets storlek vid studiet av innehåll i dagspress. Åbo 1971. Stencil.
- Andresen Ole Hovedstadsavisers indhold med særligt henblik på dets relation til læserelektivitet og til begivenhedernes placering i det omgivende sociale og geografiske rum. Sociologiske meddelelser, 9, ser. 2 hæfte, København 1964.
- Berelson Bernard Content Analysis in Communication Research. New York 1952.
- Budd Richard Thorp Robert Donohew Lewis Content Analysis of Communication. New York 1967.
- Bush Chilton Bullock Robert Names in the News: A Study of Two Dailies (i: Journalism Quarterly. Vol. 29, 1952).
- Danielson Wayne Mullen James A Basic Space Unit for Newspaper. Content Analysis, paper presented in Austin, Texas, 1964.
- Eliasson Ingvar Jonsson Sverker Urvalsproblematik vid innehållsanalys - en metodstudie med tillämpning på dagstidningars annonsinnehåll. University of Göteborg. Department of Statistics. Seminar paper 1977:5.
- Friberg Karl-Erik Reklaminvesteringar i Sverige 1965. Motala 1967.
- Furhoff Lars Dagspressens konkurrensvillkor I och II (i: Pressens Tidning 1964:23 och 1965:1).
- Furhoff Lars Nilsson Lennart Utländskt nyhetsmaterial i svenska och utländska prestigetidningar (i: Statsvetenskaplig Tidskrift 1968:2).
- Hachten William The Changing U.S. Sunday Newspaper (i: Journalism Quarterly. Vol. 38, 1961).
- Hadenius Stig Weibull Lennart Press, radio, TV. 2:a uppl. Sthlm 1973.
- Hart Jim Foreign News in U.S. and English Daily Newspapers: A Comparison (i: Journalism Quarterly. Vol. 43, 1966).
- Johansson Nils Nilsson Lennart Konkurrens och innehåll. En innehållsanalys av dagstidningarna i Eskilstuna och Örebro. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. Rapport nr.27. Sthlm 1965.
- Jones Robert, Carter Roy Some Procedures for Estimating "News Hole" in Content Analysis (i: Public Opinion Quarterly. Vol. 23, 1959).
- Jonsson Sverker Dödsannonserna i göteborgspresen 1925-1940. Uppsats för trebetygsseminariet vid Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet v.t. 1971. Stencil.
- Jonsson Sverker Annonsernas roll i tidningsekonomin och deras betydelse för tidningarnas koncentrationsprocess. Diskussions - PM. Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet. 1972. Stencil.
- Jonsson Sverker Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. Kungälv 1977.
- Kerlinger Fred Foundations of Behaviorial Research. New York 1964.
- Lasswell Harold, Yakobson Sergius May Day Slogans in Soviet Russia 1918-1943 (i: Lasswell-Leites m fl, Language of Politics. Cambridge, Mass. 1949).
- Lindberg G. Ny Dag och de europeiska marknadsfrågorna. MPI-rapport 34. Sthlm 1964.
- Mintz Alexander The Feasibility of the Use of Samples in Content Analysis (i: Lasswell-Leites m fl, Language of Politics. Second Printing. Cambridge, Mass. 1965).
- Oscarsson Ingemar, Rydén Per Norrköpings Tidningar 1880-98 en innehållsanalytisk pilotstudie, Lund 1972.
- Stempel Guido H. Sample Size of Classifying Subject Matter in Dailies (i: Journalism Quarterly. Vol.29, 1952).
- Svensk Press 3. Pressens funktioner i samhället, SOU 1975:78.
- Thomsen Niels The Danish Political Press (i: Scandinavian Political Studies. Vol.3, 1968).

Relevans och objektivitet

AV GÖRAN HERMEREN

1. Inledning

I två sakliga och väl skrivna artiklar förra året förespråkade Gunnar Andrén, att vissa krav på relevans eller väsentlighet borde inkluderas i kriterierna på objektivitet. Den senaste av dessa artiklar publicerades i *SnT* 1978:3. I denna artikel kritiserar han mig (och fö också Lars Bergström) för att ha lanserat objektivitetskriterier utan sådana relevanskrav.

Andréns egen tes, som jag uppfattar den, kan sammanfattas i påståendet att objektivitet implicerar relevans; man bör ha med ett relevansvillkor som en "explicit och fristående" komponent i kraven på objektivitet, i varje fall när man diskuterar objektivitet i massmedia. Tanken förefaller då vara, att programutbudet i stort skall vara verklighetstroget och inte är objektivt, om det inte handlar om väsentligheter. Detsamma gäller programutbudet om ett visst ämne. I anslutning till Westerståhl (1972) menar alltså Andrén att relevans är ett nödvändigt men ej tillräckligt villkor för objektivitet.

Det är naturligtvis viktigt att ifrågasätta om objektivitetskriterier som är rimliga i vissa vetenskapliga sammanhang också bör utsträckas till att gälla t ex nyhetsförmedling i radio, TV och press. Det är möjligt att Andrén har rätt i att ett krav på relevans bör byggas in i objektivitetskraven när det gäller massmedia. Men jag har inte blivit riktigt övertygad av hans argumentering, och jag skall i det följande försöka redovisa skälen till detta.

För att förebygga missförstånd bör det till att börja med understrykas, att de objektivitetskriterier jag föreslagit inte är helt utan krav på relevans. Den som skall ge en bild av ett händelseförlopp och utelämnar väsentliga händelser, handlingar, omständigheter (osv), ger en missvisande framställning av detta förlopp. Kravet att en framställning inte får vara missvisande täcker alltså en del av de relevanskrav Andrén fört fram.

Det finns emellertid en annan typ av relevans-kriterier som jag försökt hålla utanför objektivitetsdiskussionen, och det är vad man kunde kalla *kriterierna på lyckade problemval*. Här kommer andra väsentlighetsproblem in i bilden. Vilka ämnen skall man behandla? Vad är värt att minnas av det som hänt i det förflutna? Vad är värt att veta inför framtiden? Det gäller alltså här i grunden normativa frågor, och det är när det gäller ställningstagandet till dessa relevanskrav som Andrén och jag förefaller vara oense.

2. Ett metodologiskt problem

Det är mycket möjligt att Gunnar Andrén och jag skulle kritisera i stort sett samma program, givet att vi båda hade tillgång till samma informationer. I en del fall skulle vi säkert vara överens om att en brist föreligger men oense om hur denna brist skall etiketteras och klassificeras: det som för mig framstår som en brist ifråga om väsentlighet, betraktar Gunnar Andrén som en objektivitetsbrist.

I en sådan situation har man anledning att reflektera över följande metodproblem: vilken eller vilka metoder skall (kan, bör) man använda för att lösa oenigheter av det slag som här skisserats? Det kunde t ex ligga nära till hands att pröva

(1) *Metod 1.* Undersök om de föreslagna klassifikationerna och kriterierna överensstämmer med vanligt (journalistiskt, samhällsvetenskapligt, etc. . .) språkbruk.

Såvitt jag förstår kan man mycket väl enligt både vanligt och journalistiskt språkbruk säga, att en reporter som skall göra en serie TV-program om den svenska varvsnäringens problem och framtidsutsikter sysslar med väsentliga saker men att programmen ändå brister i objektivitet, om reportern t ex gör ett tendentiöst urval av fakta, förvanskar citat m m i syfte att undergräva tilltron till regeringens förmåga att klara av dessa pro-

blem. På motsvarande sätt kan man mycket väl säga, att en reporter som skriver artiklar om kändisars privatliv ägnar sig åt oväsentligheter utan att det han skriver därför nödvändigtvis måste brista i objektivitet.

Användandet av metod 1 bygger uppenbarligen på förutsättningen att syftet med de föreslagna klassifikationerna och kriterierna är i vid mening lexikografiskt, att beskriva "vanligt" eller "journalistiskt" språkbruk, eller Radionämndens språkbruk, eller kanske hellre den praxis och de föreställningar som uttrycks i detta språkbruk. Förkastas denna förutsättning, kan metod 1 inte vara utslagsgivande. Det bör understrykas att Andréns själv tar avstånd från denna förutsättning. Han skriver att väsentlighetskriteriet

kan (är) det som mest fjärrar mig från vedertagna användningar av termen "objektiv". Men uppgiften är inte lexikografisk, att återge den innebörd som vanligtvis tillkommer ordet "objektiv". (1978a), sid 17

Vill man basera kritiken på förutsättningar den kritiserade författaren själv accepterar, kan man följaktligen inte använda metod 1 för att vederlägga Andréns.

I så fall kan det vara frestande att försöka lösa oenigheten med hjälp av följande metod:

(2) *Metod 2.* Undersök om de föreslagna klassifikationerna och kriterierna bidrar till att skapa klarhet i debatten och till att underlätta diskussionen om och i vilket avseende objektivitetsbrister föreligger.

Användning av metod 1 ger inte något entydigt resultat, helt enkelt därför att det inte finns något entydigt språkbruk eller någon enhetlig praxis på detta område. Överväganden av den typ som metod 2 representerar har därför (vid sidan av metod 1) spelat en viktig roll för mina egna ställningstaganden på detta område, och på denna punkt menar jag att Andréns förslag har en del brister. För det första vill han bunta ihop flera metodiskt mycket olikartade krav. Man använder metoder av skilda slag för att avgöra om relevanskraven respektive de andra objektivitetskraven är uppfyllda. Det bidrar därför till att skapa klarhet i debatten om varje krav diskuteras för sig. För det andra är det i mycket varierande utsträckning lätt att bli ense om de olika kraven är uppfyllda. Det kan då vara praktiskt att plocka ut de krav man någorlunda lätt kan avgöra och behandla de övriga (mer renodlat normativa) kraven för sig, som jag föreslagit i Hermerén (1978).

Emellertid kan det förefalla som ingen av de skisserade metoderna är riktigt adekvata med tanke på vad Andréns själv på ett ställe skriver om vad han vill uppnå. Hans syfte är att försöka

peka ut en rad besläktade egenskaper som tillsammans utgör en intressant kombination, en helhet som det är önskvärt att de som gör program försöker förverkliga i största möjliga omfattning. (1978a), sid 17, min.

Skall detta mål, uppnås, kan knappast något av de två tidigare skisserade metoderna vara utslagsgivande.

Det förefallet ofrånkomligt att om man vill uppnå det av Andréns skisserade syftet, får man använda en metod som i många avseenden skiljer sig från (1) och (2), nämligen något i stil med:

(3) *Metod 3.* Undersök om de föreslagna klassifikationerna och kriterierna, under förutsättning att de allmänt tillämpades av journalister, faktiskt eller sannolikt skulle leda till god eller åtminstone bättre journalistik.

En metod av detta slag kan tillämpas i flera situationer, som det finns anledning att hålla isär: (i) forskaren utgår från givna kriterier på "god journalistik", vilka text kan vara allmänt accepterade eller fixerade i vissa regler eller avtalstexter; (ii) forskaren ställer själv upp vissa kriterier vad som skall betraktas som "god journalistik" och argumenterar för att dessa kriterier bör accepteras.

I det första fallet blir det fråga om en klassisk medel-mål-analys, där forskaren själv kan men inte behöver ta normativ ställning till de givna kriterierna. Men i det andra fallet vilar argumentationen helt klart på normativa förutsättningar; det blir nödvändigt för forskaren att ta ställning till vilken typ av journalistik vi bör eftersträva.

Andréns väljer det senare. Detta är särskilt tydligt i den första uppsatsen (1978a), där det förekommer åtskilliga uttalanden av typen "journalistens främsta uppgift, som journalist, är att hjälpa mottagaren att orientera sig i tillvaron. . ." (sid 12), "programverksamheten i radio och TV (skall) ha som mål att förmedla en realistisk syn på tillvaron" (sid. 12). Dessa uttalanden, som ligger till grund för Andréns förslag till objektivitetskriterier, kopplas ihop med komponenter i ett personlighetsideal som Andréns - och säkert många andra också - anser värt att eftersträva: "självständighet" och "rationalitet". En första huvudfråga i det här sammanhanget gäller då dessa normativa förutsättningar: Vad innebär de mera exakt? Med

vilka metoder kan de rättfärdigas? På vilket sätt kan de relateras till gängse avtalstexter mellan SR och staten och till olika typer av etiska regler för journalistisk verksamhet?

En annan huvudfråga i det här sammanhanget är om objektivitetskraven är de *enda krav* som bör ställas på journalister. Jag har uttryckligen vid flera tillfällen framhållit att kraven på objektivitet (sådana de preciserats av mig) inte är de enda som kan och bör ställas på nyhetsförmedlande och sökundersökande journalistik – och inte på vetenskap heller, för den delen. Tvärtom, objektivitetskraven kan mycket väl komma i konflikt med andra krav som också är viktiga. Gunnar Andrén däremot för samman vad jag kallar objektivitetskrav, väsentlighetskrav (krav på relevans) och pedagogiska krav (krav på begriplighet, emotionalitet) till en enhet. Man kan fråga om det finns några krav som god nyhetsförmedling bör uppfylla, som *inte* är inkluderade i Andrén's objektivitetskrav?

Jag tar upp dessa metodiska frågor med viss utförlighet, därför att det är viktigt att bli ense om vari oenigheten består, om debatten skall kunna föras framåt. Andrén skriver att syftet med hans artikel (1978a) är att "försöka formulera ett fruktbart begrepp" (sid. 17). Jag utgår från att denna målsättning också gäller artikeln i *StvT* 1978:3. Men vad skall i detta sammanhang räknas som fruktbart? Ja, det beror ju i hög grad på om man antar att objektivitetskraven bara är ett krav bland flera andra. Antar man det, kan mina objektivitetskriterier mycket väl anses vara fruktbara. Men så är knappast fallet om objektivitet är det enda som bör krävas av journalistik och vetenskap.

Att Andrén verkligen resonerar som om alla teoretiskt och normativt intressanta krav skall bakas in i objektivitetskraven antyds på flera ställen i hans båda uppsatser. I den första skriver han t ex så här på ett ställe:

Det går alldeles utmärkt att sända ett program som uppfyller de tidigare kriterierna, men vilka inte hjälper mottagaren i detta avseende (dvs underlättar för mottagaren att leva rationellt och självständigt) därigenom att de handlar om det som är likgiltigt. Därför är det *nödvändigt* att i detta sammanhang ha med ett väsentlighetsvillkor. (1978a), sid. 17, min kursiv.

Uppenbart är emellertid att det är nödvändigt att ha med ett väsentlighetsvillkor bland objektivitetskraven bara om man förutsätter, att inga andra krav än objektivitetskrav ställs eller bör ställas på god journalistik. Men detta är alltså en förutsättning som jag själv i olika sammanhang tagit av-

stånd från. Gör man *inte* den förutsättningen, kan ju objektivitetskraven mycket väl kompletteras t ex med olika typer av väsentlighetskrav, pedagogiska krav och stilistiska krav.

3. Några svårigheter i Andrén's förslag

Exakt vad är det för relevanskrav Andrén vill föra in bland objektivitetskraven? Och vilka metoder skall man kunna använda för att avgöra om dessa relevanskrav är uppfyllda? Ett nyckelcitat hos Andrén är här denna passage:

Ty relevansen hos ett budskap, som jag förstår den här, är relativ till mottagarens behov av en realistisk världsbild med vars hjälp han kan orientera sig i tillvaron på ett adekvat sätt. (1978b), sid. 165

Denna formulering hänger emellertid i luften, så länge man inte har kriterier på vad som skall räknas som "adekvat" och "realistiskt" i det här sammanhanget. Hur skall man med andra ord avgöra vad som är en "realistisk" världsbild och en "adekvat" orientering i tillvaron?

Några svar på dessa centrala frågor ger inte Andrén i sin *StvT*-artikel. Han hänvisar i stället till sin tidigare uppsats (1978a). Men inte heller där kan jag se att han ger några tydliga svar på dessa frågor. För att belägga detta skall jag citera och kommentera ett viktigt ställe ur denna senare uppsats, där just den här problematiken behandlas. För att underlätta för läsaren skall jag skjuta in frågor som framställningen väcker inom parenteser i direkt anslutning till det textställe som aktualiserar frågorna:

Kravet på realism innebär vidare att världsbilden skall gå på djupet, den skall inte enbart handla om verklighetens yta utan också om dess "väsen" (*Hur dras här distinktionen mellan "yta" och "väsen"? Hur avgörs vad som är verklighetens yta och dess väsen?*). Det betyder att den skall innehålla förklaringar till varför världen är sådan som den är (*Duger vilka förklaringar som helst? Eller vilka krav ställs i detta sammanhang på de förklaringar som föreslås? Rimligen kan t ex Andrén inte gärna vara nöjd med förklaringar av typen "världen är sådan som den är, därför att människorna är så onda". Hurdan är fö egentligen världen? Underskattar inte Andrén svårigheten att skildra verkligheten "sådan som den är"?*), den skall sätta in saker i sina rätta sammanhang (*Men vilka sammanhang är "rätta"? Hur avgörs det?*) etc. . . Vi kan säga att en världsåskådning är realistisk i den mån den hjälper bäraren att realisera ett riktigt liv (*Men vad är ett "riktigt" liv? Om människor har olika åsikter om vad som utgör ett riktigt liv, vilka metoder kan användas för att avgöra vem som har rätt?*) . . . En realistisk världsbild är användbar (*Hur? På vilket sätt? För vilket syfte?*) i förhållande till våra livsmål (*Vilka är de? Vilka bör de vara?*) sid 20 (1978a).

Frågan om livsmålen ropar på en kommentar, och

Andrén börjar också på en diskussion om detta ämne. Han fortsätter på samma sida:

Men dessa livsmål kan inte vara vilka som helst. Ty kravet på realism inbegriper även den normantiva/värderingsmässiga delen av en människas världsåskådning. Detta betyder att de handlingar om vilka hon anser att de bör utföras, att de faktiskt bör utföras; att de tillstånd om vilka hon anser att de är eftersträvansvärda, goda dåliga, etc., att de faktiskt är eftersträvansvärda, goda dåliga, etc.”

Detta låter sig ju sägas. Men det innebär ju samtidigt att hela problematiken bara förflyttas till ett nytt område: hur vet vi vad som faktiskt är eftersträvansvärt, gott, dåligt? Om vi inte har något svar på denna fråga, kommer det föregående resonemanget att hänga i luften. Men Andrén skriver bara: ”Vad detta innebär mer exakt kan vi knappast försöka reda ut här”.

Andrén är naturligtvis medveten om att det normativt-subjektivistiska inslaget är en punkt i resonemanget, som inbjuder till kritik. I sin andra uppsats (1978b) försöker han föregripa invändningar på denna punkt genom att påpeka, att vad han kallar ”den rena subjektivismen” är ”en föråldrad ideologi” (sid. 167). Om man med den ”rena subjektivismen” menar att alla ställningstaganden i normativa frågor i värdefrågor är godtyckliga, är jag beredd att hålla med honom; det förefaller ganska uppenbart att satser av typen ”X är en bra Y” och ”Man bör göra X i situationer av typ S” inte kan analyseras enbart i termer av ”Jag gillar X” eller ”Någon gillar X”. Men detta löser inte Andrénens problem.

I stället försöker Andrén här, såvitt lansera jag kan se, att åsikten att det vad subjektiviteten beträffar inte finns några intressanta skillnader mellan (1) ”X är grönt” och (2) ”X är väsentligt”:

Alla bedömningar, även de som gäller rent empiriska förhållanden, är i en viss mening subjektiva, det är alltid något subjekt som gör dem och står för dem; men att väsentlighetsbedömningar dessutom måste vara subjektiva i någon annan och djupare mening, det tror jag inte. (1978b), sid. 167

Emellertid är det enligt min mening ganska uppenbart, att väsentlighetsbedömningar inte bara är subjektiva i samma bemärkelse som färgbedömningar (dvs i den meningen att ”något subjekt gör dem och står för dem”). Det finns metoder för att avgöra tvister om något t ex är grönt eller inte. Men vilka metoder finns för att avgöra normativa tvister om vad som är väsentligt? Hur förhåller sig dessa metoders reliabilitet och validitet

till reliabiliteten och validiteten hos de metoder som kan användas för att avgöra färgtvister?

4. Det ”inre” sambandet

Andrén argumenterar inte bara *för* sitt eget förslag att inkludera relevanskrav bland kraven på objektivitet, utan han argumenterar också *mot* mitt förslag att inkludera opartiskhetskrav bland objektivitetskraven. Närmare bestämt kombineras i mina kriterier kraven (A) att den aktuella framställningen (artikeln, artikelserien, etc) inte får ha vissa brister som gör den missvisande, och (B) att den aktuella framställningen (etc) på grund av dessa brister inte får favorisera vissa omtalade eller på annat sätt inblandade parter (intressen, värderingar, ståndpunkter). Andrén's huvudargument mot detta förslag är, såvitt jag kan finna, att det saknas ”inre samband” mellan kraven (A) och (B) (jfr 1978b, sid. 168). Detta argument kan bemötas på åtminstone tre sätt.

För det första är det oklart vad som avses med detta ”inre samband”. Krävs t ex att X logiskt, materiellt eller pragmatiskt skall implicera Y för att det skall sägas råda ett ”inre samband” mellan X och Y? Är tesen att det råder ett ”inre samband” mellan X och Y vederlagd, om man kan visa att det mycket väl kan vara så att X är sann och Y falsk, eller tvärtom? För det andra, om den sista tolkningen skulle vara riktig, så förtjänar det påpekas att det inte heller råder något inre samband mellan Andrén's båda krav att en framställning inte skall vara missvisande och att den inte får handla om oväsentligheter: man kan skriva på ett icke missvisande sätt om strunt, och man kan skriva på ett missvisande sätt om väsentligheter, som jag tidigare framhållit.

Oavsett hur det förhåller sig med detta, finns för det tredje åtskilliga exempel på att man i begreppsbildningar och definitioner kombinerat villkor med varandra som saknar ”inre samband” i någon av de här skisserade betydelseerna. Ett av de enklaste exemplen föreligger i standarddefinitionen av vetande och kunskap, som Andrén för övrigt själv utnyttjar i sin första uppsats (1978a), sid 14. Där anges med rätt eller orätt följande tre villkor, vilka tillsammans är både tillräckliga och nödvändiga för att en person eller grupp A skall sägas veta något: (a) p är sant, (b) A tror att p, och (c) A har goda skäl för sin tro. (”p” står här för ett påstående som sammanfattar det A antas veta). Här är det uppenbart att det saknas ”inre samband” i – tror jag – varje rimlig bemärkelse av detta uttryck mellan villkoren (a) och (b).

Men varför har man då kombinerat dessa villkor i definitionen av kunskap? Skälet är naturligtvis dels att de förekommer uppfyllda samtidigt ibland, dels att denna kombination (dvs det fall då dessa villkor alla är uppfyllda) är teoretiskt eller normativt intressant. Det är precis samma typ av skäl som ligger bakom mitt förslag till konstruktion av objektivitetskriterier. De båda tidigare nämnda kraven – att framställningen inte får ha brister som gör den missvisande och att den inte på grund av dessa brister får gynna vissa parter på andras bekostnad – är ibland båda uppfyllda, och dessa fall är intressanta i samband med normativa och/eller teoretiska ställningstaganden; det är en typ av brister som det finns särskilda skäl att påtala.

Saken kommer emellertid i ett annat läge, om Gunnar Andrén (som han skrev i ett brev jag fick när denna artikel förelåg i korrektur) inte menar att komponenterna i objektivitetsbegreppet måste vara internt relaterade till varandra. När jag läser om hans text, ser jag också att den rimligaste tolkningen av utsagan "det finns inte några som helt inre samband mellan objektivitet och opartiskhet" helt enkelt är (som Andrén påpekar) att just den typ av relation som råder mellan "kunskap" och "sanning" inte råder mellan "objektivitet" och "opartiskhet". Men är detta riktigt? Två korta kommentarer:

(1) Tesen är formulerad på ett missvisande rätt, om den skall vara riktad mot mig; Andrén påpekar själv med rätta (sid 168) att jag i olika sammanhang betonat att opartiskhet ensamt inte är ett nödvändigt villkor för objektivitet. På denna punkt föreligger ingen oenighet mellan oss. För att vi skall kunna bli oense om tesen, måste den formuleras på följande sätt: just den relation som råder mellan "kunskap" och "sanning" råder inte mellan "framställning som inte är objektiv" och "framställning som genom sina brister gynnar en omtalad eller på annat sätt inblandad part" (alternativt: mellan "framställning som är objektiv och "framställning som inte genom sina brister gynnar någon omtalad eller på annat sätt inblandad part").

(2) Formulerad på detta sätt, förutsätter emellertid tesen det som skall bevisas. Det vår diskussion gäller är ju just om ett sådant samband föreligger, eller kanske bättre: om objektivitetsbegreppet bör definieras så att en av definitionens konsekvenser blir att ett samband av det angivna föreligger. I så fall kan ju Andrén tes "det finns inte några som helst inre samband mellan objektivitet och opartiskhet" inte vara något nytt, obe-

roende argument vid sidan av Andrén övriga.

För att sammanfatta: jag håller naturligtvis med om att falskheter ibland kan leda till beaktansvärda objektivitetsbrister. Men vilka falskheter är det? På denna fråga har Andrén och jag olika svar. Han skriver (sid. 168) att "det naturliga svaret" (i bestämd form singularis, som om det bara fanns ett naturligt svar på frågan) är att det just är de falskheter som på grund av sitt innehåll är ägnade att ge mottagaren en orealistisk världsbild. Bortsett från problemet att avgöra vilken världsbild som är realistisk, har jag alltså svårt att se varför det svaret skulle vara "det naturliga" – och mer naturligt än svaret: de falskheter som gynnar någon omtalad eller på annat sätt inblandad part på någon annans bekostnad.

5. Avslutande synpunkter

Jag har här av naturliga skäl mest uppehållit mig vid punkter där Gunnar Andrén och jag har olika åsikter. Men det förtjänar att understrykas att vi i många andra viktiga avseenden ser på objektivitetsproblematiken på ett likartat sätt. Även vad själva huvudfrågan i Andrén artiklar beträffar skall motsättningarna inte överdrivas. Vi anser bägge att vissa relevanskrav är viktiga. Men han vill ha med dem som en "explicit och fristående komponent" i objektivitetskriterierna. Jag vill däremot ha med dem som en "explicit och fristående komponent" utanför objektivitetskriterierna.

Litteratur

- Andrén, Gunnar (1978a) "Att skildra verkligheten sådan den verkligen är", tryckt i *Filosofi och samhälle*, Lund: Doxa, 1978, sid. 10–28.
- , (1978b), "Objektivitet och relevans", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 1978:3, sid. 165–168.
- Hermerén, Göran (1972), *Värdering och objektivitet*, Lund: Studentlitteratur, 1972.
- , (1977), "Objektivitet i massmedia", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 1977:3, pp. 173–193.
- , (1978) "Objektivitetsbrister" *Psykologiskt försvar*, nr 87, 75 pp. Stockholm, 1978.
- Westerståhl, Jörgen (1972) *Objektiv nyhetsförmedling*, Stockholm & Göteborg: Akademiförlaget, 1972

Översikter och meddelanden

Leif Lewins mätningar av svensk fackföreningsdemokrati

1. Bakgrund

Den vid sidan av kommunforskningsgruppen studier mest ambitiösa demokratiundersökningen i Sverige, utförd inom ramen för ämnet statvetenskap, har företagits av Leif Lewin. Resultatet av hans studier av demokratin i svensk fackföreningsrörelse finns redovisat i *Hur styrs facket?* (från vilken alla citat i fortsättningen är hämtade om inte annat anges). Avsikten med den här artikeln är att tämligen detaljerat granska hur Lewin gått till väga i sin studie för att därmed ett bidrag ska kunna ges till en fortlöpande kritisk utvärdering av hela fackföreningsprojektet.

Uttrycket "demokrati" används på ett mycket skiftande sätt i debatten. I min bok *Demokrati och proletär revolution* har jag grovt urskilt tre olika sätt att uppfatta kravet på "folkstyre", vilket nog de flesta demokrater ger åtminstone en läpparnas beaktelse till. Dessa tre traditioner är:

Klassisk direktdemokrati, med en sträng tolkning av detta med "folkstyre". Alla ska vara med och fatta alla viktiga beslut på lika villkor (genom tillämpning av majoritetsprincipen).

Nyklassisk representativ demokrati. Alla ska vara med om att på lika villkor välja en folkförsamling av något slag, vilken fattar besluten åt folket på ett "representativt" sätt.

Elitism. Alla ska vara med om att välja ut en styrande elit, vilken inte behöver styra på något "representativt" sätt men vilken utvalts genom något slags system med "fri konkurrens", mellan olika eliter.

Medan det nog är tämligen klart ungefärligen vad den klassiska direktdemokratin liksom elitismen ställer för krav på en styrelse så har det visat sig råda stor

förvirring beträffande detta med "representativitet", vilket erfordras i den nyklassiska modellen. Intuitivt tänker man sig nog att representativitet innebär att den beslutande folkförsamlingen alltid beslutar i överensstämmelse med majoritetsuppfattningen bland folket som är representerat. Detta skulle alltså gälla i varje enskild fråga.

Emellertid blir kravet på representativitet, så uppfattat, helt utopistiskt. Skälen härför har jag sammanfattat i min artikel *Socialfilosofi – ett exempel i Humanistisk Forskning nr 2 1977*. Jag ska inte gå närmare in på dem här. Problemen med representationsbegreppet har bland statsvetare lett till olika reaktioner. Den kanske dominerande trenden har gått mot ett uppgivande av den nyklassiska doktrinen. Elitismen har accepterats som det enda realistiska.

Särskilt i Sverige har det emellertid varit vanligt att man sökt omdefiniera representationsbegreppet. Kommunforskningsgruppen har varit särskilt konsekvent härvidlag. Man har valt att uppfatta detta med representativitet ungefär som statistikern gör, då han företar ett "representativt urval". Kravet man ställt på den beslutande folkförsamlingen har varit att den ska ha principiella politiska uppfattningar vilka är representativa för folkets flertal. Också denna uppfattning har jag kritiserat i min uppsats i *Humanistisk Forskning*. Den leder till att ett begrepp fullständigt öppet för manipulation erhålles, då statsvetaren söker *mäta* i vilken *grad* demokrati föreligger. Allt kommer att bero på operationaliseringen av begreppet. Det finns alltid några åsikter som vilka som helst grupper av individer har gemensamma. Och det finns andra där de skiljer sig. Urvalet av frågor i en enkät kommer att bestämma vilket svar forskaren erhåller på sin fråga om huruvida åsiktöverensstämmelse föreligger eller ej.

2. Lewin och idéhistorien

Lewin är anhängare av elitistisk demokrati. Detta kan på grund av en eklektisk terminologi lätt gå läsaren förbi. En noggrann granskning av hans resonemang visar

dock, att när Lewin talar om "deltagande", så har detta inget med den klassiska doktrinen idé om allas deltagande i *beslut* att göra. Och när Lewin talar om "representativitet", så är det i en mening av kommunforskningsgruppens typ han förstår ordet, det har inget att skaffa med den nyklassiska idén om ett system som garanterar, att folkmajoritetens uppfattning i alla viktiga frågor också blir den styrande församlingens beslut. (Mer ska sägas längre fram om hur Lewins idéer om deltagande och representation skiljer sig från de klassiska och nyklassiska doktrinerna.)

När nu Lewin väljer att lansera en elitistisk demokratimodell kunde man förvänta, att han skulle genomföra en noggrann argumentation emot åtminstone den nyklassiska representativa demokratimodellen, för att på basis av denna argumentation söka motivera nödvändigheten av elitism. Så sker dock ej. I stället lägger Lewin ut tjocka rökridåer över idéhistorien, för att få den egna doktrinen att framstå som smaklig. Han försöker med terminologiska knep dölja, att hans egen doktrin är elitistisk. Den benämns således "interaktiv demokrati". Han försöker också framställa en argumentation emot representativ demokrati i den nyklassiska bemärkelsen som onödig, därigenom att den representativa demokratin identifieras med den elitistiska, vilken Lewin i realiteten bekänner sig till men i ord tar avstånd ifrån. Således kommer Lewin att beskriva den elitistiska doktrinen kanske mest konsekvente förespråkare och den representativa demokratin argaste vedersakare, Joseph Schumpeter, som *anhängare* av representativ demokrati.

"Jag ville i viss mån ta avstånd från den under senare årtionden praktiserade representativa demokratin i Västerlandet och från dess teoretiker Schumpeter med efterföljare. I den hittillsvarande praktiserade representativa demokratin uppfattas den rättvisa avspeglingen av medborgarnas intressen och önskemål som det centrala värdet. I den interaktiva demokratin inriktas strävandena på att genom allas deltagande i styrelsen utveckla den enskildes allmänna" (s. 40).

Schumpeter skulle vända sig i sin grav, om han fick läsa denna beskrivning av den egna positionen. Han, som hävdade att allt prat om att den centrala folkförsamlingen skulle avspegla opinioner är en ren skär myt, då denna församlings enda uppgift i själva verket är att få fram en styrande elit, han beskrivs som en anhängare av representativ demokrati! Situationen blir ännu mer förvirrad, när *socialisten* Schumpeter framställs som en försvarare av *liberal* demokrati:

"Joseph Schumpeter var en av fyra samhällsfilosofer, som under andra världskriget uppträdde till lysande försvaret av den hotade liberala demokratin". (s. 30)

Vill vi söka klarlägga vari Lewins demokratimodell består, får vi alltså söka oss bakom de idéhistoriska rökridåerna

för en granskning av hur han faktiskt specificerar och operationaliserar sitt demokratibegrepp. Vi ska då upptäcka, att Lewin trots sin elitism ändå har en viktig beröringspunkt med John Stuart Mill. Båda har en tendens att tala om "demokrati", utan att se detta på minsta vis i termer av *folklig självstyrelse*. För Mill blir detta med demokrati, åtminstone stundtals, endast en fråga om att alla åsikter finner sina företrädare i en glatt debatterande folkförsamling – som dock inte alls styr landet. För Lewin blir det en fråga, dels om att folk är med, går på möten, debatterar osv, och dels om att en bestämd *ideologi* växer sig stark i samhället. På själva *styrelsen* ställs inga folkliga krav.

3. Den interaktiva modellen specificerad

Lewins demokratimodell är en elitmodell. Styrelsen ska utövas av en begränsad grupp särskilt utsedda individer. Dessa tänkes *ej* vara representativa i den nyklassiska doktrinen bemärkelse, så att systemet garanterar, att majoritetens uppfattningar i de viktigaste frågorna, blir ledningens beslut. Lewins olika idéer om "deltagande" och "representativitet" i andra bemärkelser än de klassiska och nyklassiska kan ses som restriktioner på den elitistiska styrelsen, restriktioner som måste observeras, för att det alls ska vara tal om demokrati. De bör alltså betraktas som mekanismer för kontroll av den styrande eliten. De kan som sådana jämföras med den gängse idén om att *konkurrens* bör råda mellan flera eliter om vem som ska vara styrande, med Joseph Schumpeters idéer om att ledningen bör rekryteras ur ett bestämt socialt skikt, med de kinesiska teknikerna för skolning och praktiskt arbete för kadrer osv. I *Hur styrs facket?* skiljer Lewin ut fyra typer av restriktioner på elitens styrelsesätt vilka han benämner *opinionsbildning* (innefattande aktivitet, kompetens och systemorientering), *samstämmighetsuppbyggande* (innefattande legitimitet åsiktsöverensstämmelse, krav och skolning), *beslut* (innefattande beslut och ickebeslut) samt *auktoritativ verkställighet* (innefattande auktoritet). Den på inte alla punkter omedelbart genomskinliga terminologin är Lewins. Innan vi går in på att granska operationaliseringen av de olika variablerna, ska jag kort kommentera Lewins försök att klargöra innebörden i de olika termerna och säga något om rimligheten av detta, som en specifikation av *demokrati* (dvs som en specifikation av förhållanden, som måste vara uppfyllda, för att en styrande elit ska kunna sägas styra "demokratiskt", Lewins "interaktiva" bemärkelse).

Då Lewin talar om *interaktiv* demokrati och *aktivitet* är det ett slags språklig reminiscens av den klassiska demokratin idé om deltagande. Men Lewin åsyftar inte deltagande i *beslut*. För honom är det tecken på demo-

krati, dels då medlemmarna i fackföreningar intresserar sig för fackliga frågor, går på möten o s v, dels då fackliga ledningar lägger ned tid på sina uppdrag, talar med medlemmarna om fackliga frågor o s v.

En fråga som osökt inställer sig, är vad detta har med demokrati att göra. Kan inte normativ kritik riktas mot att mäta demokratisk standard på detta sätt? Beror det inte på vad som sker på dessa möten, hur man talar om de fackliga frågorna o s v, om vad som sker är en demokratisk tillgång. Är inte det man mäter snarast folks *integration* i ett visst system då man studerar vad Lewin kallar "aktivitet"? När detta skrivs har Transportarbetareförbundet nyligen hållit kongress. Den har föregåtts av ett "rådslag" med hårt styrda frågeställningar. Resultatet blev, vad alla väntat, att medlemmarna "gett sitt godkännande" till styrelsens agerande i en del kontroversiella frågor. Hade det varit *mera demokratiskt* i Transportarbetareförbundet, om ledningen kunnat dra med fler medlemmar i detta rådslag?

Lewins variabel *kompetens* mäter medlemmarnas kunskaper i fackliga frågor och styrelsens medvetenhet om medlemmarnas önskemål. *Systemorienteringen* utrönes delvis genom åsiktsregistrering; höga värden förutsätter att medlemmar och styrelse ej omfattar vissa idéer, som t ex att vara för kollektivanslutning till det socialdemokratiska partiet; där utrönes också vilka motiv, som driver medlemmar att åta sig fackliga förtroendeposter. Såväl Lewins idéer om kompetens som hans idéer om systemorientering torde vara unika i demokratiteoriens historia. Visserligen kan undersökningar av kunskaper och åsikter, vid sidan av t ex studier av aktivitet också ifråga om annat än beslut, vara intressanta *indikatorer* på, hur det står till med exempelvis maktförhållanden i olika avseenden. Men Lewin torde vara ensam om, att ta detta med aktivitet över huvud taget och förekomsten av kunskaper och vissa åsikter, som *kriterier* på demokrati. Det är i själva verket så att håret reser sig på en, då man tar del av Lewins begrepps-bildning.

Variabeln *samstämmighetsuppbyggande* har en mycket normativt rimlig komponent, även om den sedan operationaliseras på ett märkligt sätt. Det blir viktigt för frågan om den demokratiska standarden, hur *valen av elit* går till. Detta innebär ju att Lewin på åtminstone en punkt gör åtminstone en läpparnas bekännelse till en mera traditionell elitistisk demokratidefinition. Därutöver innefattar detta med samstämmighetsuppbyggande frågan om *åsiktsöverensstämmelse*. Lewin röjer ingen som helst medvetenhet, om de problem som vidlåder detta begrepp, men han ger uttryck för en märkvärdigt *kluvan* inställning till det. Så skriver han t ex på ett ställe i *Hur styrs facket?*

"Huruvida den politiska eliten exakt skall företräda folkets åsikter eller inte är, som vi tidigare diskuterat, ett av demokratis stora teoretiska spörsmål. Min tidigare diskussion mynnade ut i ett ställningstagande för den interaktiva demokratimodellens vidkommande om att påbud om en sådan exakt representativitet inte är någonting önskvärdt; eliten bör i stället ha en självständig opinionsbildande roll och i vissa fall en skyldighet att gå emot allmänna opinionen. Motiveringen för denna ståndpunkt formulerades i antagandet, att allmänandan är mera utbredd bland styrelsen än bland medlemmarna. Det är styrelsens sak att genom propaganda påverka medlemmarna till större allmänanda" (s. 133).

Men bara tjugotalet sidor längre fram är tesen följande:

"Det andra demokrativärdet, som variabeln samstämmighetsuppbyggande omfattar, är åsiktsöverensstämmelse. Detta är det viktigaste värdet för samstämmighetsuppbyggandet och ett av de viktigaste i den interaktiva demokratimodellen överhuvud taget. Är det sant, som fackföreningsrörelsens radikala kritiker hävdar, att det råder pampvälde inom rörelsen i den meningen, att ledarna inte är representativa för medlemmarnas åsikter?" (s. 157).

Även om jag allmänt sett är ovillig, att rikta kritik mot texter för motsägelsefyllighet, så måste jag medge, att ovanstående två uppfattningar tyckts mig svåra att förena. Finns det någon rimlig rökning av dem, som gör dem logiskt förenliga? Hur det nu än må vara med den saken, så är det klart, att Lewin i *sina mätningar* faktiskt gör bruk av ett begrepp om åsiktsöverensstämmelse. Därmed blir han i *praktiken* öppen för samma typ av invändningar, som kan riktas mot kommunforskningsgruppen. Begreppet är *obestämt* och därmed ett utmärkt verktyg för manipulation med resultaten. Vi ska längre fram se, att Lewin operationaliserat sitt begrepp så, att han inte löpt någon större risk att erhålla obehövliga resultat.

Variabeln samstämmighetsuppbyggande innefattar också aspekten *krav*. Som vi ska se operationaliserar Lewin detta så, att det blir en indikation på att demokrati råder, då medlemmarna (under vissa omständigheter) är missnöjda med avtal o s v. Jag kan inte se annat än, att detta är en helt absurd begrepps-bildning. Ty även om det ur demokratisk synpunkt är viktigt, att medlemmar i en organisation *kan* och *törs* och *tillåts* protestera, då missnöje föreligger (även om *det viktiga* också då är att protesten *ger resultat*), så kan ju inte därav rimligen följa, att *förekomsten av missnöje*, är tecken på hög demokratisk status. Om det protesteras mer i en fackförening än i en annan, så *kan* det visserligen bero på, att där råder en mera öppen och demokratisk stämning än i den andra, men det kan *också* och likaväl bero på, att där finns mycket mer att protestera emot!

Värdet *skolning*, slutligen, under samstämmighetsuppbyggande, är återigen ett värde, som konstateras föreligga eller saknas, genom åsiktsregistrering. Detta är givetvis illa nog, då variabeln tänkes mäta demokrati.

Som vi ska se av operationaliseringen, så är det dessutom vissa åsikter, som rimligen måste betecknas som "antidemokratiska", som måste förligga, för att någon hög grad av skolning ska uppträda! Mer om detta längre fram.

Variabeln *Beslut-icke-beslut* är kanske den teoretiskt intressantaste och den, som det är rimligast att inkludera i ett mått på demokratisk standard. Den är tänkt att ta fasta på huruvida medlemmars önskemål, intressen och synpunkter, verkligen leder fram till ställningstaganden i de fackliga organisationerna. I vilken utsträckning undviker styrelser helt enkelt obekväma frågeställningar, genom att aldrig föra upp dem till beslut? Tyvärr är Lewins operationalisering illa ägnad att mäta detta. Dock har han här angivit en variabel, som det vore intressant att få undersökt i en studie av svensk fackföreningsrörelsens styrelseproblem. Lewin själv menar, att frågan om facket fungerar som en kamporganisation eller ej för sitt svar beror av en sådan undersökning, vilket tycks mig rimligt att anta.

Variabeln *auktoritet* mäts genom statistiska uppgifter om vilda strejker. Förekomsten av sådana blir en belastning, ur fackligt demokratisk synpunkt. Detta är märkligt, på grunder analoga till varför *missnöje* ej borde vara *positivt* ur demokratisk synpunkt. Att *vilda* strejker *behövs* är givetvis tecken på att något inte är som det ska (strejkrätten, en viktig demokratisk betingelse, är hårt inskränkt). Därav följer dock ej, att förekomsten av många vilda strejker i en facklig organisation, är tecken på låg demokratisk nivå *just där*. Det kan vara så, att strejken beror på sällsynt illa fungerande facklig demokrati i just detta fack. Men det kan också, och lika gärna, vara så att den fackliga militansen helt enkelt är högre där. Därmed blir Lewins mått helt uppåt väggarna. (Det blir därmed särskilt väl ägnat att underbygga tesen, att radikala och militanta fackliga organisationer fungerar odemokratiskt!)

Därmed är själva Lewins demokratimodell i grova drag beskriven. Närmare preciseringar av de olika variablerna erhålles vid granskningen av själva de operationaliseringar av variablerna, som Lewin gjort. Emellertid finns det också vissa utsagor, på vad Lewin kallar "det normativa planet", som även de bör med i bilden av hans demokratiuppfattning. "Normativ analysnivå" är ett annat uttryck Lewin använder för samma företeelse. Såvitt jag kan förstå, rör det sig här om ett försök, att specificera ett slags *mål* för den demokratiska styrelsen, ett mål, som i Lewins ideologi tänkes motivera hans val av definition. För att en definition av "demokrati" ska vara adekvat, tycks Lewin mena, så ska den vara så utformad, att demokrati befrämjar något, som skyttat i citaten ovan, nämligen *allmänandan!* En granskning av *effektiviteten* i de restriktioner Lewin läg-

ger på en elitistisk styrelse, för att den ska förtjäna benämningen "interaktivt demokratisk", bör bestå i en kontroll av, huruvida det att dessa restriktioner observeras, befrämjar framväxten och utvecklingen av allmänanda hos folket som styrs.

Att här söka genomföra en kritisk analys av denna term, att söka avvinna den olika innebörder för att ta ställning till Lewins adekvansvillkor i olika versioner, vore ett omfattande och spännande företag. Hur förhåller sig t ex hans språkbruk till Mills? Det finns dock ingen större anledning att här gå in på detta. Ty Lewin själv använder endast termen "allmänanda" som ett slags honnörssord. Raskt gör han, utan vidlyftigare utredningar av olika tolkningsmöjligheter, en specificering av det. Att uppvisa allmänanda blir att dela en central föreställning med den svenska högersocialdemokratin i LO's ledning, varken mer eller mindre!

"Jag börjar denna modellspecificering på det normativa planet genom att fråga på vilket sätt allmänandan – det normativa postulatet i min demokratimodell – skall specificeras för att bli relevant för den svenska fackföreningsrörelsens styrelseproblem. Mitt svar är att jag låtit den solidariska lönepolitiken utgöra den empiriska tillämpningen av allmänandan" (s. 101).

Som vi ska se *förstärks* snart det absurda intrycket av ovanstående ställningstagande, då operationaliseringen av begreppet genomförs.

Det allvarligaste med Lewins ideologiskt förvridna syn på detta med allmänanda är inte effekterna den får "på den normativa analysnivån", som Lewin mystifierande talar om. Här är det ju endast fråga om ett mått på adekvansen av demokratibegreppet. Då Lewin gör bruk av ett underligt sådant mått så *behöver* ju inte resultatet bli ett underligt demokratibegrepp. Också en blind höna kan hitta en fjäder. Nej, de riktigt besvärande effekterna av Lewins idé om allmänandan uppträder, då han inte nöjer sig med att bruka den som ett mått på adekvansen av demokratibegreppet (ett adekvat demokratibegrepp är så beskaffat, att då demokratin tilltar så gör även allmänandan det), utan också låter egenskapen att vara en god högersocialdemokrat vara ett led i den *åsiktsregistrering*, som ska tjäna som mått på den demokratiska standarden i svensk fackföreningsrörelse.

För att inse hur märklig denna idé är behöver vi bara göra följande tankeexperiment. Antag att en statsvetare tog sig före att undersöka hur demokratiskt Sovjetunionen är genom att söka utröna huruvida folk i gemen i Sovjet, är anhängare av den officiella tolkningen av principen om "fredlig samexistens". Vilket ramaskri skulle inte detta uppväcka. Och inte skulle reaktionen bli mildare av, att samme statsvetare påpekade, att han också gjort *andra* mätningar. Han hade t ex studerat hur ofta folk besökte möten, hur mycket fritid folk i sov-

jeterna ägnade åt sina förtroendeuppdrag o s v. Något alldeles analogt har Lewin emellertid gjort beträffande svensk fackföreningsrörelse.

4. Olika demokrativariabler operationaliserade

Det skulle bli alltför omständligt och tröttande för läsaren med en *fullständig* kritisk genomgång av samtliga Lewins operationaliseringar. En tämligen utförlig exempelsamling får här vara tillräcklig; jag tror att bilden därigenom ska bli tillräckligt tydlig för att ett vägrundat omdöme om Lewins hela studie ska kunna fällas.

Lewins begrepp "allmänanda", vilket dels ingår i hans mått på adekvansen hos demokratibegreppet (ett lämpligt demokratibegrepp är sådant att demokrati befrämjar allmänandan), dels utgör led i hans åsiktsregistrering, operationaliseras genom ett attitydtest, där medlemmarna i fackföreningarna får ta ställning till tre frågor:

"1) Är Du beredd att avstå från en löneförhöjning, om detta skulle kunna gynna låginkomsttagare som tillhör andra förbund?

ja

nej

2) De mera välbetalda grupperna inom LO bör stödja låginkomsttagarna, även om det innebär att deras egna krav får stå tillbaka

instämmer

instämmer ej

3) Det är fel av LO att ställa sådana lönekrav att de minst effektiva företagen slås ut

instämmer

instämmer ej" (s. 131)

Samtliga dessa frågor lider av den bristen, att de för att alls bli meningsfyllda, förutsätter vissa empiriska samband, vilka *faktiskt bestrids* av radikala fackföreningsmedlemmar, kommunister, vänstersocialdemokrater och många partilösa. Den som *ej* går med på att återhållsamhet i lönekraven gynnar lågbetalda i andra fack, utan fastmer kapitalägarna i den egna branschen, den som *ej* menar att återhållsamhet hos välavlönade gynnar utan fastmer missgynnar de lågavlönade (genom att hämma dessas lönekrav), den som menar att det *ej* är lönekrav utan fastmer vissa strukturella drag i det utvecklade kapitalistiska samhället, som bidragit till att hela branscher slagits ut och till att den svenska ekonomin likriktas, har inte en rimlig chans att svara på dessa frågor.

Filosofen brukar tvista om, huruvida påståendet att Kungen av Frankrike är vis, saknar sanningsvärde, då det inte existerar någon kung av Frankrike, eller helt enkelt är falskt i samma situation. Påståendet att det är fel av LO att ställa sådana lönekrav, att de minst

effektiva företagen slås ut, är på nästan samma sätt besvärligt att ta ställning till om man anser, att inget empiriskt samband föreligger mellan LO:s lönekrav och utslagningen av "ineffektiva" företag.

En första invändning, mot Lewins operationalisering av detta med allmänanda, är således, att endast högersocialdemokratiskt eller öppet borgerligt sinnade personer *kan besvara* de aktuella frågorna på ett entydigt sätt. Högersocialdemokraten svarar ja på fråga 1), instämmer på fråga 2) och instämmer ej på fråga 3) och visar därmed allmänanda. Den borgerligt individualistiskt inriktade personen som accepterar de förutsatta empiriska sambanden, men som sätter sin egen välfärd före solidariteten med andra, svarar nej på fråga 1), instämmer ej på fråga 2) och instämmer på fråga 3). Han visar därmed brist på allmänanda. Men hur bär sig radikalen åt? Här skulle nog olika svar kunna bli resultaten. Själv skulle jag ha vägrat att svara.

En reflektion över dessa svårigheter är nog, för att nästa invändning ska ge sig självt. Lewins operationalisering är gjord så, att ett önskat resultat *garanteras*. Ju fler inpiskade högersocialdemokrater i en facklig organisation, desto mer allmänanda! *Såväl* kritik från höger som från vänster inom en facklig organisation kommer att ge lägre värden för demokratisk "måluppfyllelse", ja också för själva demokratin, då detta med allmänanda, som vi ska se längre fram, återkommer vid själva mätningarna av den demokratiska standarden. Nu följer också, som rena korrolariet, att ju högre upp i den socialdemokratiskt kontrollerade fackliga apparaten en person befinner sig, desto mera allmänanda uppvisar han (om inte annat så *verbalt*, då personer sannolikt blir desto mera på sin vakt ifråga om *vad de säger*, ju mera "utsatta" deras positioner är).

Variabeln "aktivitet" mäts genom att medlemmar tillfrågas, om de varit på fackföreningsmöte under de senaste tolv månaderna, om de yttrat sig på mötena, om de diskuterat fackliga frågor med någon från styrelsen under de senaste fyra veckorna och om de läser fackförbundstidningen regelbundet. Allt detta är förhållanden som kan ha ett slags *indirekt* relevans för frågan om "demokrati" också i en *rimlig* innebörd av termen, även om det att sådana mätningar ger ett *direkt* utslag för den demokratiska standarden, som fallet är hos Lewin, är märkligt. Man frågar sig ju också *vad som händer* på mötena ifråga, vad samtalen med styrelsen ledde till o s v. Lewins mått blir här alldeles för *ytligt* för att kunna anses ha någon validitet. Själva mätmetoden är också långsökt. Hur många som besöker fackföreningsmöten skulle kunna utrönas genom direkta observationer snarare än genom enkätfrågor. Det är bara mänskligt och naturligt, att ge orealistiskt "positiva" svar på den här typen av frågor. Alla känner en viss press. Man *bör* gå må möten, man *bör* vara aktiv, man *bör* ta till orda

o s v. De fantastiskt höga siffror som Lewin fått för detta med aktivitet, att 40 % av medlemmarna varit på fackligt möte senaste året t ex, skulle säkerligen ha kunnat korrigeras genom direkta studier av närvarofrekvens på möten. Då skulle också uppgiften, att nära hälften av dem som varit på möten yttrat sig i diskussioner, ha fått modifieras.

Också styrelser kan visa prov på "aktivitet" och därmed förbättra den fackliga demokratin. Ju mer de arbetar med fackliga frågor, desto bättre är det av någon anledning ställt med demokratin i facket. Det har inte fallit Lewin in, att demokratin kanske skulle kunna öka *ännu* snabbare, om de förtroendevalda lyckades engagera *fler* i arbetet, för att på så vis *sprida* arbetsinsatserna. Många fackföreningsmedlemmar skulle nog vidare i dessa Canarie och Singaporresornas tider le i mjugg, om de läste Lewins bok och fick se, att den fackliga demokratin förbättras, när styrelseledamöterna far på facklig kurs!

Variabeln "kompetens" undersöks för både medlemmar och styrelseledamöter. Men medan medlemmarna testas med kunskapskontrollfrågor (vad heter ordföranden i ditt förbund? Vad handlar § 32 i Svenska Arbetsgivareföreningens stadgar om? Vad kallas den av arbetsmarknadslagarna som stadgar om fredsplikt?) så får styrelseledamöterna göra uppskattningar av, hur många medlemmar de känner igen, de får själva bedöma huruvida de förstår avtalstexter o s v. Endast när det gäller att bedöma opinionsläget bland medlemmarna i vissa bestämda frågor, *testas* styrelseledamöternas kunskaper på ett sätt analogt med hur medlemmarna testas. Det är svårt att se, att dessa mätningar kan ha annat än en mycket indirekt relevans för frågan om den fackliga demokratin. Och då är det nog främst sådana indirekta resultat som att mer än hälften av medlemmarna anser, att ledningen inte tar tillräckligt hänsyn till de enskilda arbetarnas synpunkter, som borde tillmätas vikt. Det här är ju en fråga som direkt berör facket ur demokratisk synpunkt. Hur Lewins mera övergripande synpunkt att de fackliga ledningarnas skattning av medlemsopinionen kommer att i många fall präglas av önsketänkande ska tolkas, är däremot svårt att säga. Är det inte ett helt naturligt fenomen, utan relevans för frågan om demokrati i facket?

Variabeln "systemorientering" innefattar bl a frågan till medlemmarna om varför de gått med i facket. Har det skett på grund av tvång eller genom konformism, så ses det som negativt för den fackliga demokratin. På samma sätt tolkas det som negativt för den fackliga demokratin då medlemmarna iakttagit trakasserier (eller *gliringar!*) mot personer, som står utanför facket. Här förekommer också åsiktsregistrering. I den mån medlemmar och styrelsen är för kollektivanslutning av fackföreningar till ett politiskt parti, så minskar därmed den fackliga demokratin. Om medlemmar ej utnyttjar re-

servationsrätten, trots att de ej är socialdemokrater, ses det också som negativt för den fackliga demokratin.

Ytterligare led i åsiktsregistreringen gäller medlemmarnas syn på facket och ledningen. Är de mot det representativa systemet (!), anser de att toppfunktionärer kan kritiseras för pampvälde, så minskar därmed den fackliga demokratin. Om styrelseledamöter bedömer det så, att deras kamrater är fackligt aktiva på grund av ideella motiv, så är det bättre ställt ur demokratisk synpunkt, än om de bedöms som karriärister; demokratin ökar om styrelseledamöter vill ha mer facklig aktivitet bland medlemmarna; demokratin minskar om de *inte* säger sig vilja ha sådan ökad aktivitet, i den mån den kringskär de förtroendevaldas och ombudsmännens arbetsmöjligheter.

Det tycks mig nästan som ofattbart, hur Lewin vågat dra några som helst växlar på ett material samlat med dessa trubbiga fångstredskap. Här gäller det ju, att bedöma den "demokratiska miljön" i facket, det gäller att konstatera var härfin skillnader går mellan solidaritet och kamratlig argumentation för den kollektiva saken å ena sidan, och otillbörliga påtryckningar å den andra. Mycket som här mäts, är också irrelevant ur "demokratisk" synpunkt, i varje rimlig innebörd av ordet. Det är svårt att värja sig för intrycket, att Lewin på den här punkten övergått ifrån sin i övrigt hållfasta lojalitet med ett socialdemokratiskt etablissemang till en öppet borgerlig och illvillig kritik mot också naturliga och nödvändiga inslag i varje form av kollektiv organisering. Själva idén om solidaritet och sammanhållning blir spekt, med Lewins operationaliserade mått.

Man måste också fråga sig, varför Lewin på denna punkt valt intervjumetoden, så som han gjort. Ville han få en uppfattning om minoritetens rättigheter, om möjligheten att ha avvikande uppfattningar inom fackföreningsrörelsen o s v, så borde han snarare ha företagit ett studium av bestämda fackliga oppositionsrörelser. Hur har de blivit bemötta? Har de fråntagits fackligt demokratiska rättigheter? Några *casestudies* av det slaget skulle kunnat säga mer än tusen svar på enkäter till slumpvis utvalda personer.

Begreppet "åsiktsöverensstämmelse" är som vi konstaterat obestämt. Hur en forskare väljer att operationalisera det, bestämmer om det kommer att föreligga åsiktsöverensstämmelse eller ej.

Lewin väljer, med två undantag, att ställa frågor ägnade att ge upphov till hög grad av åsiktsöverensstämmelse.

Det ena undantaget är frågan om den solidariska lönepolitiken. Där väljer han en operationalisering ägnad att ge till resultat, att de fackliga ledningarna är "radikalare" än medlemmarna. Kritik från höger och vänster klumpas samman och bedöms som brist på allmänna. Det andra undantaget gäller frågan om kollek-

tivanslutning till politiskt parti av fackliga organisationer, där frågorna ställs så att en kritik från höger av det fackliga etablissemanget kan genomföras. Mer om detta nedan. I huvudsak är dock operationaliseringarna ägnade att ge till resultat, att det står väl till med den fackliga demokratin. Vad Lewin frågar om, är vilka områden som det är viktigast att facket intresserar sig för m m. Stridsfrågor inom facket undviks (med de två nämnda undantagen) Intressanta frågor, som han kunde ha ställt men som han undviker, är t ex sådana som om medlemmarna bör få rösta om avtal, om det ska råda lokal strejkrätt eller ej, om facket bör ingå i partsammansatta organ osv. Jag menar inte, att det varit ett oförtydligt tecken på dålig facklig demokrati, om det t ex visat sig, att en låg grad av åsiktsöverensstämmelse skulle förelegat i dessa frågor. Kanske skulle dock detta kunnat vara ett *indicium* på att medlemsopinioner i vissa viktiga frågor har svårt att komma till uttryck via det indirekta beslutssystem, som används. Det viktiga här är dock att framhäva, att möjligheten av ett helt annat resultat än det Lewin uppmätt, om andra frågeställningar inarbetats i enkäten, gör Lewins tillrättalagda slutsats utan relevans för frågan om facklig demokrati. Han uttrycker den själv på följande sätt:

"Huvudresultat av analysen är klart och entydigt: det råder en hög åsiktsöverensstämmelse mellan medlemmar och ledare på olika styrelsenivåer inom den svenska fackföreningsrörelsen". (s. 161)

Det ena av de två ovannämnda undantagen från regeln att politiskt "neutrala" frågeställningar valts ut behöver inte närmare kommenteras här. När det gäller synen på den solidariska lönepolitiken har vi sett hur Lewin garanterar resultatet, att ledningen visar *mera* allmänanda än medlemmarna, varvid detta med åsiktsöverensstämmelse på *denna* punkt måste offras. Detta med synen på kollektivanslutningen till facket förtjänar dock en kortare utredning. Otvivelaktigt finns det ett utbrett missnöje mot systemet med kollektivanslutning. Detta missnöje har dock två mycket olikartade grunder. Dels finns det en kritik från höger, som delar Lewins syn på systemet som en kränkning av vissa individuella rättigheter och *därmed* som ett hot mot demokratin. Dels finns det en kritik från vänster, med tämligen stark förankring också inom socialdemokratin, som ser detta med kollektivanslutning som urdemokratisk synpunkt oantastligt, men som ett hot mot demokratin *inom det parti*, som "utsätts" för operationen. Sådana nyanser noteras dock ej i Lewins frågor. Därmed kan han antyda, att en isolerad ledning står emot en kompakt medlemsopinion, vilken delar Lewins och borgerlighetens *principiella* avståndstagande från kollektivanslutningen. Om det vore som Lewin antyder, skulle det kanske vara i viss mån betänkligt ur demokratisk synpunkt. Men

om det t ex är så, att fackföreningsrörelsen är delad i *tre* grupper, en som anser att kollektivanslutning är demokratiskt och bra för det parti som blir föremål för den (fackliga ledningen), en grupp som anser att kollektivanslutning är demokratiskt försvarbart men dåligt för det parti som blir föremål för den (vänstern inom fackföreningsrörelsen) och en tredje grupp, som anser att kollektivanslutning är ur demokratisk synpunkt förkastligt, men bra för det parti som blir utsatt för den (de borgerligt sinnade inom fackföreningsrörelsen), så blir det svårare att dra några bestämda slutsatser vad gäller den demokratiska standarden i svensk fackföreningsrörelse. Och Lewin har inte ställt sina frågor så att han kan utesluta att just det som här skisseras är det faktiska förhållandet.

Variabeln "skolning" är ett renodlat verktyg för åsiktsregistrering. Ju fler, som har "rätt" inställning till sociala bidrag, invandrare, stöd till låginkomsttagare och till att lönekrav får slå ut företaget, desto bättre är det ställt med demokratin. Direkt kuriöst är det väl, att det *ökar* den fackliga demokratin, om ledare svarar "instämmer" på följande fråga:

"Det är inte alltid nödvändigt att styrelser exakt företräder medlemmars åsikter. I många fall kan det vara viktigt att ledningen står emot reaktionära strömningar, som kan finnas bland arbetarna". (s 166)

Något som *förrärr* effekterna av detta mått är givetvis den högersocialdemokratiska tendensen, uppvisad av många fackliga ledare och *exemplifierad också i Lewins egna operationaliseringar t ex av "allmänanda"*, att jämställa en *radikal* kritik av den socialdemokratiska klasssamarbetspolitiken med "reaktionära påhopp". Det ligger alltså nära till hands för dem som svarar på frågan, att se den som en positiv värdering av, att den högersocialdemokratiska politiken i trängda lägen sätts före stadgar och paragrafer, också när trycket kommer ifrån otåliga vänsterradikala medlemsopinioner, som vill gå längre än styrelsen i någon fråga. Det är inte svårt att föreställa sig t ex Sixten Bäckström försvara sitt översitteri mot en majoritet av Skogsarbetareförbundets medlemmar under strejken 1975, med en formulering av den typ Lewin gjort i sitt test! Bäckström skulle därmed visa "ledarskapsuppfattning", i Lewins terminologi, och demokratin i facket skulle genom denna Bäckströms hållning nå oanade höjder.

Variabeln "beslut" undersöker, huruvida styrelser agerar i de fall då opinioner bland medlemmarna finns. Tyvärr har Lewin brukat måttet på ett kvantitativt sätt, som gör det ganska ointressant. Han finner, inte överraskande, att icke-beslut är *ovanliga*. Av större intresse hade varit att studera, vilka *möjligheter* en styrelse har, att inte agera, *då den inte vill göra det, trots att en massiv opinion önskar det*. Här kunde åter Skogsarbetarstrejken

1975 ha varit ett intressant exempel, Gruvstrejken 1969–70 ett annat – exemplen är följande i samband med lokala förhandlingar om löner de senaste åren. Sådana, mera kvalitativt inriktade, *case studies*, skulle kunna lära oss mycket om facklig demokrati i ett viktigt avseende.

Variabeln "auktoritet" mäter ett intressant fenomen, nämligen vilda strejker. Medlemmarna frågas, om de lagt märke till några strejker eller andra kollektiva protestaktioner på sin arbetsplats. Lewins användning av denna variabel är dock som vi såg redan vid diskussionen av hur han specificerat den, grotesk. Ty han nöjer sig inte med, att konstatera förekomsten i största allmänhet av vilda strejker, som ett indicium på brister i den fackliga demokratin. Han ser också förekomsten av många vilda strejker i ett visst fack som en belastning just för detta fack, ur demokratisk synpunkt. På så vis kommer han till slut fram till att kommunistiska fackföreningar, trots höga värden ifråga om aktivitet och åsiktsöverensstämmelse, *ej* är särskilt "demokratiska". Där strejkas det nämligen förhållandevis ofta "vilt". Inga knep är som synes för grova för Lewin.

5. Interaktiv demokrati – ett samlat mått

Efter att Lewin operationaliserat alla de variabler han specificerat, söker han med hjälp av dem konstruera ett enhetligt mått på interaktiv demokrati. Härvid sätts poäng ut för de olika variablerna, gränsvärden yxas till. Det blir t ex möjligt för medlemmarna att erhålla maximalt 10 poäng för aktivitet, 10 för kompetens, -10 för systemorientering, 3 för legitimitet, 3 för krav, 4 för skolning o s v. Vissa mått gäller enbart styrelserna, som t ex ledarskapsförmåga, andra gäller *sambandet* mellan medlemmar och styrelser, som t ex åsiktsöverensstämmelse. När genomsnitt ska räknas fram för olika fackliga organisationer, väljer Lewin av någon anledning att ge värden, som styrelseledamöterna kan realisera, dubbelt så stor vikt som värdena medlemmarna kan realisera. Skälet som anges för detta är, "att det skulle vara ännu mera felaktigt att förbigå viktningens problemet med tystnad och ge både medlemmar och styrelseledamöter samma vikt – det skulle ju i praktiken innebära ett rousseauanskt ställningstagande" (s. 178). Detta märkvärdiga hugskott och den befängda tanken, att Rousseau följande teoretiker, om de fått läsa Lewins bok, skulle haft några bestämda åsikter i den här frågan och att det skulle vara *håri* de skulle protestera mot Lewins projekt, förleder dessutom Lewin till en alldeles aningslös kommentar, som mycket tydligt avslöjar hur han ser på sig själv, sin forskning och sina studenter:

"Jag tar mig friheten att här kasta fram några förslag om vikter för andra teorier – närmast som en provokation mot läsaren, ett sätt att väcka intresse och kanske inspirera studenter i undervisningsgrupper att kritiskt gå igenom klassiska författares skrifter och föreslå andra och bättre vikter" (s. 179).

Därefter en lista över olika "vikter", som Lenin, Weber m fl enligt Lewin skulle visa sig vara anhängare av om de tvingades uttrycka sig i Lewins terminologi. Och det kallas att "kritiskt" gå igenom klassiska författares skrifter!

Olika kombinationer av värden får så bygga upp olika *former* av styrelse, som Lewin benämner "demokratiska" (de ligger över de stipulerade gränsvärdena för opinionsbildning, samstämmighet och auktoritet), passiva (värden under de stipulerade gränserna för samtliga de tre variablerna opinionsbildning, samstämmighet och auktoritet), "impotenta" (över gränserna för opinionsbildning och samstämmighet, men under för auktoritet, dvs trots aktivitet och åsiktsgemenskap så strejkar man vilt!) "terapeutiska" (över gränsen för opinionsbildning och auktoritet men under för samstämmighet), och manipulativa (låga värden för opinionsbildning, men höga för samstämmighet och auktoritet).

Dessa kombinationer av egenskaper, dessa typer av styrelse, konfronteras så med olika bakgrundsvariabler, en lång rad korrelationer undersöks.

Vad är då allt detta värt, som mått på demokrati betraktat? Efter vad jag kan förstå mycket litet. Huvuddelen av de variabler, som bygger upp Lewins mått, är utan relevans för frågan om "demokrati" i varje rimlig bemärkelse. Hans åsiktsregistrering, hans klumpiga undersökningar av den "demokratiska miljön" (med en illvillig borgerlig överkänslighet mot också mycket rimliga utslag av självdisciplin inom en intresseorganisation), hans manipulativa mått på åsiktsöverensstämmelse o s v har inget med ett test på demokrati att göra. Läsningen vid intervju-tekniken gör mätningarna ointressanta också när frågeställningen är av den allra största vikt åtminstone indirekt för frågan om demokratin: vilka möjligheter en minoritet har att hävda sina åsikter inom fackföreningar, hur minoritetens förslag upptas och bemöts av styrelser o s v hade kunnat undersökas med mera kvalitativa metoder. De få variabler, som verkligen fångar relevanta aspekter, som t ex hur medlemmarna uppfattar valen (går de formellt rätt till), hur medlemmarna ser på den fackliga ledningen (är de pampar eller ej), där resultatet också blir mycket betänkligt ur den fackliga demokratin synpunkt, är alltför få för att medge bestämda slutsatser; en alltför snäv aspekt på den fackliga demokratin berörs med dessa. I Lewins studie drunknar också dessa resultat i mängden av irrelevanta mätningar och betydelsen av dem förminskas ytterligare genom Lewins viktningensförfarande (det är ju bara med-

lemmarna, som kan realisera dessa värden).

Mycket mer skulle givetvis kunna sägas om Lewins olika utsagor om korrelationer av olika slag; det kunde ju vara intressant att fundera över, vad det är han i olika sammanhang *faktiskt* har mätt, även om det inte har just med frågan om demokrati att göra. (Ett problem är givetvis, att *vilka* korrelationer Lewin ska få ut som resultat kan han i mycket stor utsträckning *själv bestämma*, genom de godtyckliga valen av gränsvärden för när *acceptabel* demokratisk standard råder liksom genom den *viktning* han företar vad gäller betydelsen av noteringar för medlemmar respektive styrelser). Här avstår jag emellertid ifrån sådana spekulationer, då frågan faller utanför den egentliga problemställningen i den här artikeln.

6. Sammanfattning

Med tanke på den metodologiska sofistikaationsgraden, alla körningar kors och tvärs i datorerna osv, så är resultatet av Lewins studier av facklig demokrati nästan skrämmande torftiga. Merparten av alla hans operationaliseringar och specifikationer av demokratibegreppet har fört *bort* ifrån intressanta frågeställningar, de har missat poängen. Vad beror detta på?

En orsak är säkert Lewins oklara hållning till demokratibegreppet, hans ovilja att inta en *bestämd* position, given idéhistoriskt. I stället för att klart utgå ifrån att det är en elitmodell han skisserar, söker han på alla sätt sopa igen spåren efter sig. Det sker genom besynnerliga beskrivningar av gängse uppfattningar (Schumpeter blir för Lewin anhängare av liberal representativ demokrati) och genom ett eklektiskt språkbruk (trots att Lewin pläderar för en elitmodell så dyker *förvrängda* varianter av såväl deltagande som representation upp inom den). Lewin tycks inte ha vetat riktigt vad det är han borde mäta, och han har därför famlat omkring sig, då han sökt formulera variablerna klart. Typiskt för denna hållning är också Lewins svårigheter när det gäller att ta ställning till, om det är viktigt eller ej, att folkets uppfattningar "avspeglas" av ledningarna.

Kanske viktigare ändå, är Lewins märkliga förhållningssätt till sambandet modell verklighet. Lewin börjar med att skissera en demokratimodell, som han sedan vill "pröva" på verkligheten. Detta får flera allvarliga följder för hans undersökning.

För det första förutsätter Lewin därmed, att det finns ett begrepp "demokrati", som har sin tillämpning på såväl stater som organisationer samlade kring vissa intressen, eller program. Jag tror själv denna idé är fullkomligt grundlös (jag menar i själva verket att begreppet "demokrati" inte egentligen är tillämpligt på organisa-

tioner av t ex partiers karaktär!), men oavsett hur man ser på detta så tror jag det är klart, att det är olyckligt att *utgå* ifrån att den har fog för sig – utan argumentation! Det är dock vad Lewin gör, då han söker *tillämpa* en modell för staters och samhällens demokrati på svensk fackföreningsrörelse.

För det andra medför detta med "modellprövning" en *onyanserad* syn på fackföreningsrörelsen. Hela begreppsapparaten är i stort sett klar, när Lewin börjar sina studier. Den utformade han vid arbetet med boken *Folket och eliterna*. Endast operationaliseringarna görs egentligen med hänsyn till specifika förhållanden i fackföreningsrörelsen. Därmed förbigår Lewin en mycket viktig diskussion om fackföreningsrörelsens *uppgifter*. För att här bara antyda vilken diskussion jag menar borde ha förts, vill jag peka på en distinktion mellan två olika typer av uppgifter, som svensk fackföreningsrörelse har tänkts ha eller bort ställa sig. Å ena sidan en i stort sett förvaltande funktion, en del mer eller mindre av staten, med främsta uppgift att garantera de arbetandes trygghet i olika avseenden. Facket ska så långt det är möjligt söka trygga anställningen, när det inte går garantera arbetslöshetsersättning och omskolning. Vad gäller lönen är uppgiften, att ta ut det givna "utrymme". Å andra sidan en kämpande organisation, en frivilligt sammansluten intresseorganisation, oberoende av stat och kapital, en organisation som riktar sig mot en bestämd motpart i en strävan att ytterst avskaffa denna och hela det rådande ekonomiska systemet.

Det tycks mig, som om det centrala demokratiproblemet i den förra organisationstypen, om ordet "demokrati" alls är på sin plats, borde gälla rättssäkerheten, minoriteters skydd mot övergrepp och liknande. *Degeneration* av denna typ av organisation sker i riktning mot en maffia, med bossvälde och rättslöshet, men där likväl visst skydd kan köpas till priset av att man inordnar sig utan kritik och betalar sina avgifter. Det centrala demokratiproblemet i den andra typen av organisation gestaltar sig, förefaller det mig, helt annorlunda. Här är demokratiproblemet mera *externt*. Det gäller att vinna förtroende, det gäller att välja arbetsformer och paroller så att arbetarna man vill organisera verkligen *mobilisera* för uppgiften. *Degeneration* av denna typ av organisation sker i riktning mot sekteristisk avskildhet.

Mycket mera kunde sägas om olika ideologier och synsätt på de fackliga organisationernas uppgifter (ett av den *socialistiska* demokratins mest brännande problem är, tycks det mig, synen på facket; under den antikapitalistiska kampen krävs en organisation av vad jag ovan kallat den *andra* typen, en självständig kämpande rörelse; men under socialismen krävs åtminstone *något* slags organisation av mera förvaltande karaktär också och kanske framför allt i produktionen; vilket blir därmed utrymme för fackliga organisationer under socia-

lism?). Det är dock redan av det ovanstående, tror jag, klart att Lewin missar en väsentlig aspekt på frågan om den fackliga demokratin, när han inte utförligt behandlar problem som rör facket's uppgifter.

Fixeringen vid en bestämd *metod*, slutligen, bidrar till att förtyliga Lewins studie av fackföreningsrörelsens styrelseproblem. Det är som om datorerna redan stod där och väntade, då studien tog sin början, som om frågeenkäterna näst intill var utskrivna redan innan undersökningen hade kommit igång. Därmed har utredningar av mycket näraliggande problem aldrig blivit gjorda. Medan studien genomfördes inträffade den stora skogsarbetarstrejken. Varför sökte Lewin inte här uträna, vilka möjligheter en facklig ledning har, att genom icke beslut gå emot en stark medlemsopinion? Lewin är intresserad av minoritetens rättigheter inom fackföreningsrörelsen. Varför gjorde han inte en *case study* på Hamnarbetarförbundet, som på en avvikande uppfattningar i vissa frågor tvingas stå utanför LO? Varför har inte Lewin anlagt ett *historiskt* perspektiv i sin undersökning? Vilka av trettioalets uteslutningar av obekväma skulle vara möjliga att upprepa idag? Medan Lewin gjorde sina undersökningar arbetade arbetsrättsutredningen med ett förslag, som skulle komma att innebära, att staten går in och straffbelägger sådant, som strejker i strid med fackliga stadgar. Varför diskuterar inte Lewin alls förhållandet mellan stat och fackföreningsrörelse? Varför ser han inte på aktuell lagstiftning? Varför granskar han inte LO:s normalstadgar? Är efter år har oppositionella inom LO gått till storms mot centralisering av beslutsrätt, mot att man inte får rösta om avtal osv. Man har krävt lokal strejkrätt. Varför gjorde inte Lewin några studier av denna typ av argumentation, varför har han inte försökt att ta ställning till den? Varför kom inte dessa kritiska synpunkter ens med vid de attitydundersökningar Lewin företog, i syfte att pröva hurvida åsiktsöverensstämmelse föreligger mellan ledningar och medlemmar?

Jag tror att svaren på alla dessa frågor, som osökt inställer sig vid läsningen av Lewins bok, åtminstone *delvis* hänger samman, med Lewins val av metod och vid hans *fixering* vid detta val. Dessa typer av data lämpar sig inte för den typ av "körningar" han vill genomföra med datorerna. Dessa typer av evidens samlar man inte in i första hand med hjälp av frågeenkäter och intervjuformulär.

Torbjörn Tännsjö

Referenser:

- Lewin, L., *Folket och eliterna*, Stockholm 1970
Hur styrs facket?, Stockholm, 1976
 Tännsjö, T. *Demokrati och proletär revolution*, Lund 1977
 "Socialfilosofi – ett exempel", *Humanistisk Forskning* nr 2 1977

Amerikanska mellanval: partier, indifferens och intressegrupper

I. Bakgrund: outsiders som president

I amerikansk politik är de vart fjärde år återkommande presidentvalen den alltså överskuggande faktorn. Valkampanjerna gäller makten över Vita Husets och ett ämbete, som inte har sin likhet någonstans. De är numera inte bara enormt dyrbara utan också mycket långa, ja så långa att många bedömare numera hävdar att den enda tid då presidenten kan vidta effektiva politiska åtgärder utan att snegla på sina eller partiets möjligheter är första året i en andra presidentperiod. Presidentens politiska rörelseförmåga skulle alltså enligt denna teori vara kringskuren under hela den första perioden i avvaktan på hans andra och sista valkampanj. Och väntar han för länge under en andra valperiod kan problem uppstå för efterträdaren som partiets kandidat.

Även om det är fråga om överdrifter ligger det något i denna teori. I själva verket kan presidentens ställning sägas vara ytterligare kringskuren genom att man i USA vartannat år har val till kongressen, guvernörsresidensen och en del av delstatsparlamenten. De s. k. mellanvalen brukar emellertid inte tilldra sig så stor uppmärksamhet. Presidenten brukar inte heller delta alltför aktivt i valkampanjerna och utslagen är på många håll lokalt betingade, snarare än styrda av presidenten och de två rikspartierna. Likafullt brukar mellanvalen anses vara intressanta som mätare som var presidenten står opinionsmässigt och på så vis få ett betydande inflytande på hans politik inför det kommande presidentvalet. Genom att valen också innebär val till en tredjedel av senaten och hela representanthuset kan de också ha direkt inverkan på presidentens möjligheter få igenom relevanta lagstiftning i kongressens båda hus.

Två faktorer har under senare år dominerat den inrikespolitiska scenen i USA. Den ena är valet 1976 av en outsider till landets president. Hur skulle han klara sig i det hårda politiska klimat som hör Washington till? (Om presidentvalet, se översikt i Stvt 1977:2 sid

131 ff). Den andra frågan gällde det republikanska partiets framtid efter Watergatedebaclet. Skulle det gamla partiet från Lincolns dagar gå söttdöden till mötes eller vad? Inte nog med att demokraterna hade återerövat Vita Huset efter åtta års stormigt republikanskt styre. Man hade också behållit en fortsättningsvis god majoritet i senaten (62-38) och skaffat sig nära två tredjedels majoritet i representanthuset. Det fanns alltså skäl att ställa frågan om republikanernas framtid.

De nu avhållna mellanvalen gav väl inte något riktigt utslag på någondera punkten. Det är annars regel, som framhållits i tidigare översikter över mellanvalen 1966, 1970 och 1974 att det sittande partiet, oavsett om det varit demokraterna eller republikanerna, förlorat en hel del. Den genomsnittliga förlusten för sittande parti, mätt i antalet representanthusplatser – vilka av olika skäl är den bättre mätaren på folkviljan än mera personstyrda senatsval – varit dryga trettioåttio platser. Om man använder 1902 som basår har medeltalet vinster för "ute-partiet" i huset varit 34 av 435; använder man 1950 som basår blir det 26. I år blev det bara 12 platser mot 43 för republikanerna 1974. Men då rådde Watergate.

Inte heller kan väl valet sägas ha gett något klart besked om hur amerikanerna ser på den sittande presidenten. Han valdes alltså 1976 som outsider för att de av amerikanerna som röstade just efter Watergate inte längre ville ha en politiker av det gamla vanliga slaget, "uppvuxen" i rökiga kommittérum på Capitol Hill. Därför valde USA en politiker som dels var från södern, dels utan nationell politisk erfarenhet till landets styresman. Det var bilden av den hederlige affärsmannen och skicklige "managern" Carter som snabbt medförde att han kunde slå ut sina i inrikespolitiken många gånger mycket mera erfarna kollegor, Morris Udall, Henry Jackson, Birch Bayh m. fl.

II. Valkampanjen

I någon mån har emellertid valkampanjen 1978 just handlat om detta, om effektiv, i företagsekonomisk mening effektiv ledning och dess konservativa övertoner. Det brukar hävdas att en konservativ vind sveper över västvärlden och i synnerhet USA. I den mån 1978 års valkampanj har haft något ledande tema, har det varit innebörden i och effekterna av denna konservativa våg. Som ovan antytts ligger det ett element av konservatism i det myckna talet om sparsamhet, effektivitet, företagsekonomiskt tänkande på samhällsekonomiska frågor, etc.

Det finns t. o. m. de som har menat att dessa resonemang har karaktären av konservativa besvärjelser. Den välkände statsvetaren Sheldon Wolin vid Princeton University menar i en provokativ och originell uppsats i *New York Review of Books* (18 maj och 1 juni 1978)

att denna nya politiska retorik har visst samband med det ökade intresset för science fiction och andra liknande fenomen. De blir ett slags besvärjelser för att ge antydning om förmågan att lösa problem som i själva verket är mer eller mindre olösliga. Bakgrunden är givetvis stagflationen och den jättelika ekonomiska strukturkris som hela västvärlden och världen är invecklad i sedan början på detta decennium, och som förvärrats av 1973/1974 års oljekris. När man inte kan klara av en hittills omöjlig kombination av inflation och arbetslöshet, tillgriper man i stället ett nytt språkbruk hämtat från företagsekonomi.

Att denna nya politiska retorik har viss slagkraft har alltså framgått av det faktum att president Carter valdes 1976. Men den har under de gångna åren spridit sig över landet. Det som väckt mest uppmärksamhet i inrikespolitiken i USA under senare år har varit den s k proposition 13. Denna var ett s k medborgarinitiativ i Californien, varigenom väljarna i särskild folkomröstning sommaren 1978 underställdes ett förslag som gick ut på att Californiens fastighetsskatter skulle beskäras med en tredjedel. Californien är, i likhet med många stater med ett på ytan spritt boende, mycket beroende av fastighetsskatterna och en nedskärning av dessa med en tredjedel skulle innebära en kraftig reduktion av statens skatteintäkter. Proposition 13 motarbetades också av statens guvernör, den omtalade Jerry Brown – 1976 som det visade sig en farlig rival till Jimmy Carter i kampen om presidentnomineringen – av just detta skäl. En vinst för propositionen 13 skulle innebära, sade Brown, att de offentliga utgifterna måste nedskäras och att många angelägna poster inom sjukvård och utbildning, brandväsen m m måste elimineras. Det var visserligen sant att Brown åstadkommit något så ovanligt som ett stort budgetöverskott i sin delstat, men på litet sikt skulle proposition 13 bli mycket kännbar för delstatens innevånare.

Proposition 13 segrade med betydande marginal, och den bedömdes snabbt få omfattande nationella konsekvenser. Andra liknande förslag förväntades komma fram i sådana delstater som har liknande metoder att sätta budgettak etc. Den republikanske senatoren William Roth från gamla svenskstaten Delaware och hans kollega i representanthuset, Jack Kemp – en annan uppåtgående konservativ stjärna i detta parti-kom med det s k Kemp-Rothförslaget. Det innebar att de federala skatterna över en period skulle skäras ned med 33 procent. Teorin bakom detta förslag är då att sänkta skatter skall leda till ökad investeringsvilja, ökad sysselsättning och efter hand också ökade skatteintäkter för det allmänna. Stor energi har från konservativa ekonomer lagts ner på att bevisa det hållbara i denna teori.

Guvernören Brown, som är mycket lyhörd för folkviljan, förklarade snabbt att han hört folkets röst. Att

proposition 13 segrat så klart i Californien ansågs också medföra att Browns chanser till omval påverkats, eller att han i alla händelser endast skulle kunna segra med så liten marginal att hans nationella ambitioner skulle få sig en knäck. Så Brown blev i stället anhängare av proposition 13, vars evangelium han nu med kraft predikar.

Valkampanjen 1978 handlade därför i många stater, kanske i de flesta stater, om de element som proposition 13 antogs innebära. Alltså: effektivitet, sparsamhet, stopp för skatthöjningar, s k zero-based budgeting, som innebär att man måste efter viss tid ånyo motivera varje utgiftspost, avgiftsfinansiering, m m. Det blev ute att anses som en "spender", en som slösade med statens medel. Också demokraterna, som traditionellt varit det parti som mest kämpat för att bruka den offentliga budgeten som fördelningsinstrument, ansåg sig böra anamma det nya språkbruket. Och de hade således högt föredöme. Ty denna vokabulär har alltid varit presidentens, alltifrån den tid han var staten Georgias guvernör. Den är mot hans bakgrund förklarlig. Han har fostrats i det militära – han var yrkesmilitär tills dess han i trettioårsåldern återvände till familjens jordnötsfarm. Det har alltid sagts om honom att han är vad som här kallas "a fiscal conservative", dvs återhållsam med de offentliga utgifterna. En balanserad budget på den federala nivån har hela tiden varit ett centralt inslag i presidentens förkunnelse. Inför budgetbehandlingen för budgetåret 1979/1980 – här kallat budgetåret 1980 (det börjar 1 oktober 1979) – har presidenten också uttalat sig mycket bestämt för att han som ett led i den fiskala återhållsamheten vill hålla underskottet i den federala budgeten under 30 miljarder dollar mot 48 under budgetåret 1978. Ett sådant minskat underskott skulle också medföra sträng återhållsamhet och effekter för alla amerikanska hem. Bekämpandet av inflationen skulle ges högsta prioritet, alltså före arbetslösheten som tursamt nog fallit under senare år och nu anses mera tolerabel (ca 6 procent, enligt den officiella statistiken). Detta förhållande har underlättat den konservativa finanspolitiken det talas om.

Detta var således det helt dominerande temat i valkampanjen. Den var fö föga upphetsande och det har sin naturliga förklaring. Det var det första mellanvalet sedan 1962 som kunnat hållas utan att landet befann sig i krig eller i en akut utrikespolitisk kris. Det är möjligt att detta haft sin betydelse för valets kanske intressantaste aspekt, nämligen det mycket låga valdeltagandet. Till detta skall vi återkomma nedan. Men avsaknaden av yttre dramatik och den verbalt framtonade konservatismen var inte helt oemotsagd. Ett av de mera intressanta, och säkerligen förbisedda, inläggen i valkampanjen gjordes av statsvetaren Edward Tufte som i en

artikel i Washington Post (i oktober) summerade de resonemang han mera utförligt redovisat i en bok nyligen "The Political Control of The Economy" (Princeton University Press, Princeton, N.J. 1978). Tuftes tes är att det tillhör retoriken att orda om sparsamhet och effektivitet och att många presidenter mellan valen fört fram sådana tankar. Dock har samma presidenter ofelbart under valåren i sak agerat efter motsatt princip.

Det har nämligen gällt att styra ekonomin dithän, att presidenten skulle maximera sina chanser till återval. Det säkraste sättet att uppnå ett återval är givetvis att föreslå och helst se genomförda sådana program som är populära och som kan övertala svårflörtade intressegrupper om vikten av att dessa stöder den sittande presidenten. Det har inte hänt att någon president försummat denna aspekt, säger Tufte, och drar i sammanhanget särskilt fram Richard Nixons politik inför 1972 års presidentval. Det är fö, enligt Tufte, en omöjlighet att i dagens samhälle föra en politik som till kännemärke tar sparsamhet, effektivitet, budgetbalans m m. Dels har samhällsapparaten blivit så komplicerad att denna endast kan bli retorik, dels ligger det alltså i presidenternas eget intresse att bortse från sina egna recept. Offentlig sparsamhet är nog bra, bara den inte drabbar en själv.

III. Valresultatet

Den stilla och skäligen matta valkampanjen 1978 avsatte enligt de flesta bedömare en tydlig konservativ trend. Slutresultatet blev att demokraterna förlorade 12 platser i representanthuset och i 3 senaten. I vad avser representanthuset ligger således förlusten långt under genomsnittet och tyder sålunda inte på någon allvarigare missstämning vis-vis presidenten. Den tyder emellertid inte heller på någon stor entusiasm.

Mellanvalen omfattar val på tre nivåer:

- a) den federala – senaten och representanthuset
- b) den delstatliga – guvernörsposter och delstatslegislaturer
- c) den lokala – allahanda ämbeten.

Republikanerna vann således tre nya platser i *senaten* och ställningen blir efter nyår 59-41 (om man bland demokraterna räknar in en s k oberoende, f d demokratisk senator). Det intressanta är emellertid att inte mindre än en femtedel av senaten är nya ansikten. Detta innebär också en förnyring av samma institution. Det är den största omsättning som skett sedan 1946.

Till de mera intressanta resultaten hör att Dick Clark från Iowa, en inte minst i utrikespolitiska frågor känd liberal, slogs ut av Roger Jepsen, en starkt konservativ republikan.

Demokraterna förlorade också viktiga liberala röster i William Hathaway från Maine, som i likhet med Clark bara fick sitta en termin i senaten; hans efterträdare blir

den konservative William Cohen. Samma öde rönt Floyd Haskell i Colorado, som får en än mer konservativ republikan som efterträdare i William Armstrong. New Hampshires klart liberale demokratiske senator Thomas McIntyre åkte ut mot den likaledes konservative republikanen Gordon Humphrey.

Andra uppmärksammade händelser i senatsvalen var att republikanerna med två nya senatorer tar över liberalismens säkraste fäste i USA, Minnesota. Av de två utnämnda senatorerna Wendel Andersson och Muriel Humphrey – ingen av dem hade valts eftersom de efterträdde dels vicepresident Mondale, dels avlidne Hubert Humphrey – ställde inte Mrs Humphrey upp. Hon efterträddes som demokratisk kandidat av den rätt konservative miljonären Edward Short, som i en uppmärksam primärvalsstrid slagit ut den sedan många år kände representanthusledamoten Donald Fraser. Fraser ville gärna ha Hubert Humphreys gamla senatsplats, men fick alltså böja sig för Short som i sin tur visade sig vara för kort i rocken mot republikanen David Durenberger är säkerligen inte mera konservativ än Short, varför valet ur denna speciella synvinkel kanske spelade mindre roll. Minnesotas före guvernör Wendell Anderson lät för två år sedan utnämna sig till Walter Mondales efterträdare som senator från Minnesota för resten av dennes period. Han försökte nu, efter en rätt anonym tillvaro i senaten, att göra vad få lyckats med, nämligen att vinna ett val av egen kraft. Endast en senator har efter att ha låtit sig utnämna till ämbetet – vilket guvernören då kan göra för resten av den avgångne eller avlidne senators period – lyckats bli vald av egen kraft. Det skedde 1940, så Andersons odds var dåliga.

Republikanerna kan slutligen glädja sig åt att ha fått sin första senator från den djupa södern på hundra år i och med att Thad Cochran efterträder den frivilligt avgångne, gamle klassiskt sydstatskonservative James Eastland i Mississippi.

Demokraternas största glädjeämne förefaller vara att man lyckades få in en liberal från Massachusetts. Pauls Tsongas lyckades slå ut senatens ende färgade medlem, Edward Brooke, vars kampanj besvärades av skilsmässa och därmed sammanhängande ekonomiska trassligheter. I gengäld får republikanerna in en kvinna från Kansas, Nancy Landon Kassebaum. Mrs Kassebaum är dotter till den Alf Landon som 1936 led det största nederlaget någonsin i ett presidentval. Han lyckades bara ta två stater mot Franklin Roosevelt och fick till och med sämre röstunderlag än George McGovern, som också vann två stater av 50; Landon vann två av 48. Den gamle Landon, som fortfarande lever vid några och nittio års ålder, har självfallet figurerat i pressen efter dotterns inval. Det blir ett slags sentida revansch.

Andra demokratiska glädjeämnen än Tsongas inval var att man lyckades slå tillbaka ett anfall från den nya

högern i traditionellt demokratiska New Jersey där Bill Bradley klarade Reagananhängaren Jeff Bell. Vidare fick man i en liberal från Michigan i Carl Levin, som utan problem slog den sittande republikanske senatorm Robert Griffin. Såväl New Jersey som Michigan, som är två av unionens största stater, har nu två demokratiska senatorer.

Flyttar man blicken till *representanthuset* kan inte mycket av personellt intresse noteras. Republikanerna vann således en modest seger i det man nu får 12 platser mera än tidigare. Fortfarande är dock den demokratiska majoriteten förkrossande, 276 mot 159, vilket har sin betydelse. Representanthuset sitter på kassan och har traditionellt haft en betydligt bättre partidisciplin än senaten, där senatorerna främst i kraft av sina längre valperioder uppträder tämligen självständigt i förhållande till sin partiledning. Det mest intressanta med valet till representanthuset var annars att så många som 58 platser – en tidigare oöverträffad sats – var lediga till följd av avgång. Då 19 ledamöter dessutom åkte på näsan, innehåller det nya huset inte mindre än 77 nya ledamöter av en församling på 435. Cirka hälften av husets ledamöter har tillkommit de senaste fyra åren, dvs genom de två senaste valen. Det är inte utan betydelse för representanthusets faktiska politiska sammansättning, oavsett partifärg.

Också valen till *guvernörsplatserna* – av vilka 35 i år var uppe till omval (mandatperioderna varierar från stat till stat) – innebar en republikansk framgång, kanske deras största. Nu finns 18 republikanska guvernörer mot 12 före valet. Demokraterna får alltså nöja sig med 32 nu, mot 38 före valet.

Republikanerna vann ett par viktiga stater i detta hänseende och har nu guvernörsresidensen i fem av nationens största delstater, i Texas, Pennsylvania, Ohio, Illinois och Michigan. Till de i sammanhanget mera intressanta vinsterna hör att republikanerna för första gången på länge har guvernörsposten i Texas, där Nixons biträdande försvarsminister, William Clements, vann en ytterst knapp seger mot demokraten John Hill. I Pennsylvania kunde Richard Thornburgh slå ut Carters tidigare biträdande justitieminister Pete Flaherty. I Illinois, Ohio och Michigan satt redan tidigare representanter för samma parti som Clements och Thornburgh. I Illinois vann Jim Thompson lätt återval. Thompson betraktas som ett av sitt partis framtidslöften: han är ung, relativt moderat och guvernör i en av de största delstaterna.

Guvernörsvälens intressantaste resultat var annars att Californiens omtalade Jerry Brown vann ånyo, denna gång med 56 procent mot 36 för republikanernas kandidat Evelle Younger. Brown bevarar alltså en stark

maktbas i landets största delstat; han använder den flitigt för sina utflykter i den nationella politiken.

Till demokraternas övriga glädjeämnen hörde annars att New Hampshires starkt konservativa guvernör Meldrim Thompson blev besegrad av demokraten Hugh Gallen. Thompson fö inte släkt med Jim Thompson, varken på de personliga eller ideologiska planet, har varit den kanske allra mest konservativa guvernören i USA på bra lång tid. Samtidigt som han alltså fick se staten New Hampshires liberale senator Thomas McIntyre besegrad, åkte Thompson ironiskt nog själv ut.

I vad avser *delstatslegislaturerna* slutligen kan nämnas, att republikerna vann dryga 300 platser över hela landet. Före den 7 november 1978 kontrollerade republikanerna bara fyra stater helt, Colorado, Idaho, South Dakota och Wyoming, alla i väster således, dvs man hade majoriteten i båda husen (alla delstater, utom Nebraska, har två kamrar). Efter valen har man kunnat addera åtta nya till denna grupp, ytterligare sex i västern och två i New England (New Hampshire och Vermont). Resten av delstaterna har delad kontroll (sju) eller dubbel demokratisk sådan (30). Fortfarande sitter dock republikanerna bara på 36 procent av de ca 7.500 platserna i delstatslegislaturerna, vilket är betydligt under snittet i senats- och guvernörsval likväl som givetvis under presidentvalen i allmänhet.

IV. Valets innebörd

Om nu utslaget i 1978 års mellanval inte kan sägas ha varit särskilt klart – republikanernas vinster är trots allt ganska modesta – förefaller det ändå ha en signifikans i ett särskilt hänseende. Det rör sig om valdeltagandet. Med 34,2 procent av de röstberättigades röster har 1978 års mellanval gått av stapeln. Det är den lägsta siffran sedan 1942 och den tredje lägsta sedan 1926 då man knappt kom över trettioprocentstrecket. Nu skall man givetvis hålla i minnet att valdeltagande i mellanvalen aldrig är särskilt högt. De högsta siffrorna under den senaste femtioårsperioden förekom 1962 och 1966, då det lyckades partierna att locka dryga 45 procent till urnorna eller rättare röstningsmaskinerna. Men årets siffror borde vara alarmerande. De har också mycket riktigt föranlett presidenten att i sitt tal till nationen inför den 96:e kongressens öppnande kommentera det hela.

Det är, säger presidenten, något fel när bara en tredjedel av amerikanerna bryr sig om att rösta. Även om det inte rör sig om en klar trend – ty detta är omstritt – borde det vara en klart otillfredsställande ordning att bara en tredjedel alls bryr sig om sina makthavare att man går till val. Läger man till att makthavarna t ex i Georgia – en senator, en guvernör och delstatens andra kammare – detta år valts med 18,2 procent av rösterna

blir problemet än värre. Det må vara att Georgia de facto är en enpartistat alltsedan inbördeskriget och att valet i och med primärvalet redan var avgjort. Men den låga siffran är ändå anmärkningsvärd.

Många förklaringar har andragits till varför sakerna är som de är. Det finns de som förnekar att man har att göra med en nedåtgående trend, som alltså skulle betyda stigande likgiltighet och rent av fientlighet mot den politiska eliten. Dessa pekar på att varje gång man genomfört en reform av röstningen har valdeltagandet tenderat att sjunka för att så småningom ånyo klättra upp. Så t ex sjönk det kraftigt då kvinnorna i USA gavs rösträtt 1920 till ett lågvattenmärke 1926 för att sedan komma tillbaka till utgångspunkten, ca 45 procent. Nu har man på likande sätt, 1971, utvidgat skaran röstberättigade genom att sänka rösträttsåldern till 18 år. Dessa bedömare menar således att man kommer att hämta igen förlusterna med tiden bara de nya röstberättigade börjar utnyttja sina rättigheter.

Men det finns många andra förklaringar, också den som president Carter var inne på i sitt tal till nationen 23 januari i år. En misstro mot politiken efter Vietnam och Watergate. Presidenten borde veta, ty han sitter i Washington delvis mot bakgrund av dessa stämningar, som förvisso finns i landet. Den konservativa trend som nu tvivelsutan blåser genom USA och andra delar av den västliga industrivärlden är till dels apolitisk, men ingalunda opolitisk, och kan mycket väl ta sig uttryck i likgiltighet inför röstningsproceduren, särskilt när inte presidentämbetet står på spel. I presidentvalen har man konstant haft 15–20 procent högre valdeltagande. I somliga delstater som Minnesota och Wisconsin, där det politiska medvetandet är ganska högt, har man t o m kommit upp i dryga 70 procent vid presidentvalen.

Valdeltagandet kan i USA aldrig bli vad det är i Europas demokratier. Därtill är landet alldeles för stort och splittrat regionalt, geografiskt, etniskt, socialt etc. Men det borde vara möjligt, kan man tycka, att få upp det en 10–20 procent utan mera omfattande förändringar eller obligatorisk röstning som i Australien och Belgien. Förändringar i registreringsförfarandet har svårt vinna anhängare då man här ser automatisk registrering och folkbokföring som någon form av intrång i den personliga friheten. I den amerikanska mentaliteten ingår inte sällan föreställningar om att alla givetvis har rätt att rösta, men om inte denna rätt utövas kan man inte göra mera. Men detta är givetvis bara en halv sanning. Kampanjer och ändrade registreringsförfaranden kan givetvis ha sin betydelse.

Opinionsundersökare påstår att amerikanerna i dag dels påverkas av en känsla av att man inte kan planera sin situation, dels att deras enskilda röst saknar inverkan på händelsernas gång. Denna känsla av brist på kontroll över den egna tillvaron medför givetvis tendenser till

minskat valdeltagande. Om man applicerar Albert Hirschmans berömda modell, ur "Exit, Voice and Loyalty" (Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1970), på den amerikanska röstningsbilden kan följande sägas. Tydligt är att amerikanerna är missnöjda med sin politiska situation. Detta missnöje resulterar inte i en "voice" – protest – dvs partiutbyte i någon mera bestämd riktning. Det representeras i en form av "exit" – ett partiellt utträde ur det politiska systemet – i det att man inte röstar. Dock är lojaliteten alltså så stark att "exit" inte blir total, dvs man emigrerar inte eller utesluter sig helt från samhället. Det är inte heller möjligt om man vill åtnjuta samhällets möjligheter i form av diverse varor och moderna bekvämligheter. Så länge samhället kan leverera ett visst mått av sådana tjänster och varor behåller regimen sin legitimitet, oavsett att folk röstar i denna mycket begränsade omfattning.

Vad den partiella "exit" som faktiskt förekommer leder till, hävdar många, är en stark tendens till intressegruppsdemokrati. Man talar i amerikansk debatt om "single-issue groups". Dessa arbetar med kvinnans rättigheter, för eller mot abort, för eller mot begränsningar i innehavet av handeldvapen, för miljö etc. Det har på senare år visat sig att det är lättare att mobilisera stora grupper kring en viss specifik fråga och få en misshaglig maktinnehavare avsatt. Det exempel som nu oftast förs fram är senatoren Dick Clark, som i Iowa otvivelaktigt fick stryk bara för att han vågade stå emot en högljudd antiabortgrupp, som i en stat med många katoliker har en stark ställning. Det finns flera exempel bland de som slogs ut ur representanthuset till följd av kampanjer kring en viss fråga som medborgarna kunnat identifiera sig med.

Genom sin medverkan i dessa många intressegrupper utövar amerikanerna politisk verksamhet. Sett mot denna bakgrund är, säger en del bedömare, inte valdeltagandets höjd inte så viktigt, även om det i och för sig givetvis är mycket otillfredsställande. Vilket orsakssammanhang det finns mellan intressegruppernas tillväxt och partiernas allt svagare ställning är oklart.

Alla bedömare är emellertid ense om att partierna försvagats på senare år. Demokraterna behåller som parti sin starka position över hela landet, medan republikanerna trots de relativa framgångar de haft under förra årets mellanval, är svaga. Endast ca 20 procent av väljarna identifierar sig nu som republikaner, allt flera som oberoende. Intressegruppernas aktivering kan vara en följd av partiernas försvagning som Richard Rovere, New Yorkers mångåriga politiske kommentator menar (20 november), men de kan också vara en orsak till denna.

Förmodligen är både påståendena sanna. I vilket fall är man inne i en ond cirkel, vilken är desto värre som partierna redan förut varit svaga. De har alltid, vilket

ju är föga att undra över med tanke på USA:s storlek och alla de intressen två partier måste täcka, varit mera valkoalitioner och -maskiner än sina europeiska motsvarigheter. Men ett större mått av ideologisk identitet och en bättre "image" hos allmänheten har de ändå haft än i dag. Demokraterna spelar nu den republikanska melodin om återhållsamhet och vad med denna retorik förbundet är. Det är visserligen sant att detta är i linje med den ideologiska trend som de flesta analytiker, utan tvivel med viss rätt, vill se i dag. Men den innebär likafullt att demokraterna (för ögonblicket) överger huvudströmningarna i den politik som oftast varit förenad med detta partis namn.

Är man inne i en tillfällig svacka, föranledd av valmanskårens expansion, eller är man definitivt på väg mot intressegruppsstaten i USA? Frågan är viktig och har väl beskrivits av New Yorkers förnämlige politiske skribent Elizabeth Drew (27 februari 1978). Man kan peka på att partierna visat en enastående förmåga att överleva. Republikanerna har många gånger förklarats gå sotsdöden till mötes, bara för att åter uppstå. Det förefaller således litet väl tidigt att helt dödförklara dem. Men i en period då jagkänslan, privatiseringen, misstänksamheten mot kollektivitet, mot staten på delvis goda grunder (Vietnam, Watergate) är som den är kan man nog inte förvåna sig över att partiloyaliteten är svag. Om man hade starka partier i USA, skulle förmodligen de regionala tendenserna bli än starkare. Genom sin storlek har USA fått ett visst konstitutionellt system som i praktiken innebär en förhandlingstat. Det kan förtjäna anmärkas att av kongressens sammanlagt 535 ledamöter uppger sig 270, dvs mer än hälften, vara advokater. Det är ett yrke som behövs i det amerikanska politiska systemet. Det näst största yrkesgruppen är affärsmän, vilket inte heller är ägnat att förvåna.

Allt blir föremål för förhandlingar. Tusentals intressegrupper är inblandade i dessa överläggningar om den gemensamma kakan, och de måste skära genom de vanliga partilinjerna. Partierna får försöka så gott de kan att anpassa sig till det på detta särskilda sätt och tvärorganisera USA. Det är av intresse att i detta sammanhang notera att samtidigt som dessa nya s k single issue groups växer i antal och styrka, sjunker medlemsantalet i stora organisationer som t ex landsorganisationen AFL-CIO. Fenomenet kan ange ett missnöje med dessa stora operonliga organisationers sätt och möjligheter bevaka enskilda och lokala intressen.

V. Utsikter inför 1980 års presidentval

Presidentvalskampanjen inför 1980 års val är redan i full gång. Annat var inte att vänta i en politiskt så pass osäker situation. Carters första två år, eller snarare hans

första ett och ett halvt år har präglats av ett ofta förekommande tal om Carter som en möjlig "one term president". Orsaken skulle då vara, att medan man nog på de allra flesta händer erkänner att Jimmy Carter är en man med både de bästa avsikter och en enorm arbetskapacitet, är hans politiska talanger färre. Det har varit hans problem att han valts som "outsider" för att tillräckligt många ville ha en ny kraft, obesmittad efter Watergate och Vietnam. Men just denna typ av politiker har svårt göra sig gällande i förhandlingsstaten, i ett Washington där hot, smicker, halvsanningar, hårdhet ibland och kompromissvilja ibland måste styra presidentens handlande. Lyndon Johnson var den perfekta politikern, vilket då också blev hans olycka. Han lyckades alltför väl dominera stadens politiska liv med sina konststycken, med allvarliga följder.

När man i dag i början av Jimmy Carters tredje år som president talar om honom som "a one-term president" beror det mindre på hans konflikter med kongressen och ibland demonstrerande ovilja att spela det politiska spelet som det spelas här. Det beror lika mycket på att han genom sin benhårda koncentration på att bekämpa inflationen och sätta den fiskala konservatismen i högsätet antagit den republikanska kappan och utmanat traditionella demokratiska krafter och värden.

Från vänster är hotet från Edward Kennedy alltid latent. Kennedys talanger som folktalare – han är en bättre sådan än båda sina bröder utan att för den skull närma sig Hubert Humphrey som verkligen i dag saknas i amerikansk politik – ägnas klara liberala reformer som t ex sjukvården. Han har där länge kämpat för en stor sjukförsäkringsreform som skulle föra USA upp i ett slags paritet med de på detta fält ledande europeiska staterna. Kennedy har ett starkt stöd i många delar av den traditionella demokratiska koalitionen, så fackföreningsrörelsen, de svarta och de intellektuella. Själva upprepar han ständigt att han avser stödja den sittande presidentens förnyade nominering. Men dubierna kvarstår hos många. Kennedy leder i dag klar opinionsundersökningarna mot Carter.

Trots att väl den sk Chappaquiddikolyckan alltjämt spökar i bakgrunden, och senatören på grund av vad som hänt hans bröder kanske har anledning frukta för sitt liv om han skulle bli kandidat, anser många att det finns ett troligt scenario där Kennedy kommer att kasta sig in i striden. Om Carter, vilket många ser som troligt, kommer att utmanas av Californiens guvernör Jerry Brown – för ögonblicket en utmaning från höger – kommer Kennedy att hoppa in i leken. Dvs om Brown, vilket denne själv är helt övertygad om kan visa sig vara ett allvarligt hot mot Carter. 1976 kunde Brown som kom in i bilden tämligen sent, nästan hota Carter med flera klara segrar på sluttampen. Brown sägs vara övertygad om att han, om han gett sig in i kampanjen från början,

hade kunnat slå Carter. Om alltså Brown går in, kommer Kennedy enligt dessa hypoteser inte att kunna hålla sig. Detta vore i så fall, sägs det, en exakt parallell till vad som hände 1968. Då visade dåvarande Minnesotasenatorn Gene McCarthy att Lyndon Johnson kunde besegras genom att nästan slå den sittande presidenten i det första primärvalet i New Hampshire. Robert Kennedy förklarade sig då omedelbart som kandidat, vilket många också förutsett. Och historien kan, enligt dessa bedömare, upprepas.

Det är inte omöjligt att Carter kommer att bli utmanad om sin förnyade nominering. Det är av uppenbara skäl svårt för ett parti att neka en sittande president, om denne inte fullkomligt kör fast i kampen mot inflationen och en ordentlig konjunkturedgång kommer lagom till valkampanjen, ny nominering. Till sist har det oftast varit möjligt för den sittande presidenten att skrapa fram tillräckligt med röster för att klara sin nominering, också om han är omstridd. Ingen har formellt råkat ut för detta öde på nära hundra år – det var 1884 som detta hände republikanen Chester Arthur – men de facto drabbade det Harry Truman 1952 och Lyndon Johnson. 1968, fastän de drog sig ur leken lugnt innan en nekad nominering kunde bli aktuell.

Det är emellertid fullt klart att Jimmy Carter måste räkna med att andra är intresserade av hans post, också inom det egna partiet. Några andra namn är Edward Kennedy och Jerry Brown är i dag svåra att upptäcka, om inte Carter skulle gå bort eller frivilligt avgå och då vicepresidenten Walter Mondale rimligen vore en stark, om än inte alls ööverbinnerlig, kandidat.

På samma sätt som 1976 var fallet med demokraterna lider republikanerna i dag av en viss "embarras de richesse". Redan har förre demokraten, Texasguvernören, marin- och finansministern John Conolly anmält sig. Det har också den mycket konservative kongressledamoten Philip Crane från Illinois liksom hans liberala kollega, svenskättlingen John Anderson, från samma stat. Den gamle f d guvernören i Californien Ronald Reagan har sagt att han inte kan förutse omständigheter under vilka han inte skulle vara kandidat, och förre presidenten Jerry Ford smyger omkring i kulisserna. Läger man härtill f d kongressmannen från Texas, Peking- och FN-ambassadören och CIA-chefen George Bush och Illinois populära guvernör Jim Thompson och den ambitiösa kongressmannen Jack Kemp från New York – upphovsman till det ovan nämnda skattesänkingsförslaget – och minoritetsledaren i senaten, Howard Baker, har man redan, knappt två år före valet, en stor skara. Och flera lär det bli.

Vem som till slut skall få republikanernas nominering är förstås i dag omöjligt att sia om. Men i detta ögonblick är Ronald Reagan den som ligger bäst till. Han har en

stark "appeal" i denna period av konservatism och bakom sig en hög skiljefaktor såväl som en god finansiell och organisatorisk apparat. Möjligen kan det ligga honom i fatet att han är väl gammal – han är född 1911 och skulle, om han blev vald bli USA:s vid tillträdet äldste president någonsin. Hans mycket klart markerade konservatism är möjligen väl uppenbar om han också, vilket för republikanerna är en nödvändighet, skall kunna tilltala moderata krafter och centern i det amerikanska politiska spektrum.

De olika republikanska kandidaterna är redan aktiva, inte minst i New Hampshire, där det första – och inte minst betydelsefulla – primärvalet av tradition hålls i februari eller mars valåret. Det har de alla skäl att vara eftersom faktum är, att även om det republikanska partiet är svagt, en republikansk kandidat kan besegra Carter om inte den ekonomiska bilden 1980 är ljusare än i dag. I och för sig är väl inte den amerikanska inflationen värre än den i Europa, men amerikanerna har en annan inställning till detta fenomen och presidenten har själv, säkert av övertygelse, en starkt negativ attityd till prisökningar och ekonomisk oräda överhuvudtaget. Ligger man härtill de manifesta störningarna i det internationella systemet – ekonomiska strukturproblem och därmed följande politiska, samt den osäkra balansen mellan supermakterna som hela tiden tenderar att störas av händelser i länder med klena infrastrukturer – måste Carters framtid förbli osäker. Det skulle den vara för varje amerikansk president.

Den rörlighet som numera utmärker den politiska scenen i många av de demokratiska länderna har också drabbat USA. Intressegruppsstaten och väljarnas ökade rörlighet – jfr Norman Nies, Sidney Verbas och Jonn Petrociaks m fl "The Changing American Voter" (1976) borgan för detta.

Washington i januari 1979
Mats Bergquist

Presseutvecklingen som fasemodell

Professor Niels Thomsen och docent Svannik Høyer diskuterar här problem inom pressforskningen. Utgångspunkten är Høyers nyligen ventilerade doktorsavhandling; vid disputationen tjänstgjorde Thomsen som försattepponent.

Svannik Høyers avhandling må betecknas som en fullständig prestation, der giver os væsentlig ny indsigt i norsk presses opkomst og struktur og vigtige perspektiver på pressens udvikling i almindelighed. Ved siden af hovedskelettet – kortlægningen af den norske avisbestand

gennem 100 år – og det dertil umiddelbart knyttede, forklarende materiale, inddrager afhandlingen de fleste væsentlige iagttagelser fra arbejdet med nordisk presses strukturudvikling og mange relevante teorier eller teorifragmenter fra forskellige videnskabsgrene: politologi, sociologi, kommunikationsforskning, økonomisk historie og almindelig politisk historie – eller hvordan man nu vil inddele erkendelsesfeltet.

Skønt afhandlingens resultater er gengivet klart i de forbilledlige, korte opsummeringer efter hvert kapitel og yderligere udmøntet i det vellykkede, perspektivrige slutkapitel skal jeg her, traditionen tro, give et kort resumé, før jeg går over til en mere kritisk gennemgang af nogle hovedpunkter.

Bogens konklusioner (referat)

Afhandlingens formål er at bidrage til vor viden om de institutionelle faktorer og lovmæssigheder bag massekommunikationssystemet i et økonomisk udviklet og folkestyret samfund. Dette gøres ved optrækning af en række længere linjer af dagspressens udvikling gennem de sidste 100 år på baggrund af ændringerne i avisbestanden. Avisbestandens størrelse og stabilitet, dens geografiske og politiske sammensætning søges forklaret ved inddragelse af interne variable såsom avisomfang, udgivelseshyppighed og trykkes teknik, samt exogene faktorer såsom stemmetal, folketal transportnet, papirpris.

Generelt antages det, at disse faktorer samvirker på en sådan måde, at der kan udskilles bestemte faser i pressens udvikling – hidtil fire faser, som hver har sin distinkte karakter med ændringer i bladbestanden og konkurrenceklimaet. Den fremherskende markedsstrukturens bevægelse fra oprindelige monopoler over konkurrence og tilbage mod monopolerne antages – som vist i skemaet på side 35 – at fremgå af et samspil mellem væksten i produktionskapaciteten og det velkendte S-formede forløb i markedsekspansionen:

Med lav produktionskapacitet får vi på et ekspanderende marked stigende konkurrence;

men når kapaciteten øges ved ændringen af teknologi, organisation og distribution, og når markedet stagnerer, får vi tiltagende koncentration i det lange løb.

Efter præses' mening udgør denne mekanisme og de deraf afledte faser sammen med partiudviklingen et grundvilkår for avisernes vekslende strategier. Herved forstås han den tids- og systembestemte adfærd, som de fleste aviser vælger med hensigt til maksimering af profit, oplag eller partistøtte.

Ved siden af de økonomiske mål har jo nemlig politiske mål i lange perioder været bestemmende for oprettelsen og driften af aviser i de nordiske lande, og det

er ikke mindst problemet omkring bladdød og politiske udtryksmuligheder, mellem publikums og avisernes partivalg i de senere årtier, som har bestemt afhandlingens retning.

Præsens centrale bidrag ligger i den nævnte faseudvikling og dens konsekvenser for aviserne.

En fase er ifølge Kutznets og Høyer en del af et længere udviklingsforløb, som lader sig afgrænse i tid og lader sig beskrive ved distinkte karakteristika i målelige data i forhold til andre faser – og ikke bare ved gradvise ændringer.

For at fasen skal være analytisk meningsfuld og ikke bare deskriptiv, skal den endvidere angive en logisk sammenhæng mellem systemets hovedkomponenter og sandsynliggøre, at dette i sin tur vil sandsynliggøre en overgang til den næste fase.

Præsens betragter norsk presses historie frem til ca 1850 som forspil, det blir opridses summarisk sidst i kapitel 1.

De fire faser han selv har belyst ved sin dataindsamling og som han analyserer nærmere, er følgende:

(1.) Høyer taler om en indledende vækstperiode frem til ca 1880, hvor tempoet er roligt og markedet stadig meget begrænset. Antallet af udgivelsessteder er ret stabilt, men til sidst, i 1870'erne, er konkurrencen stigende i de centre, som allerede har avis.

(2.) Den accelererende vækst sker mellem 1880 og 1915 eller 1920, hvor antallet af aviser stiger fra 79 til 231, altså tredobles. Dette sker først ved en yderligere vækst i bladtallet på de allerede etablerede udgivelsessteder, så at disse efterhånden har 2–3 aviser hver. Fra århundredeskiftet er det mest karakteristiske dog at antallet af udgivelsesbyer vokser. Det når godt op over 100 i løbet af 1. verdenskrig. Baggrunden er, at totaloplaget mangedobles. Vi mangler præcise tal, men postdistributionen af aviser og tidsskrifter under ett bliver ihvertfald tyvedoblet. Præsens peger på den faldende papirpris, som gør det muligt at nedsætte priserne og forøge avisomfanget på een gang. Han citerer Harald Hamre, derhen, at de relative fortrin, som udviklingen af tryk-teknikken gav pressen i forhold til andre brancher, førte til en eksplosionsartet udbredelse.

(3.) Den tredje fase er mellemkrigstiden, årene fra 1918 til 1939, der karakteriseres som en overgangsfase. Ligesom i den forudgående periode oprettes der stadig mange nye aviser, men antallet forbliver ret stabilt, idet der nu nedlægges næsten lige så mange. Publiceringstempoet øges kontinuerligt, men navnlig dog avisernes vægt, d v s sidetallet.

Med en kraftig slutspurt omkring 1918/19 siges to-

taloplaget at have nået millionen, men det falder igen tilbage og stagnerer i underkanten af dette tal i næsten tyve år. At det derefter steg hører vi nok for lidt om, hvorom mere senere.

(4.) De næsten 30 år, der er gået siden 1950 udgør een fase, den fjerde i rækken. Nøgleordet er rolig koncentration eller konsolidering. Der er nu færre af både tilgange og afgangne blandt aviserne end før, men afgangene er nu klart de fleste. Især mindskes antallet af direkte konkurrerende aviser, og markedet synes gradvist lukket for nyetableringer. Publiceringstempoet og avisomfanget øger ganske rask, mens totaloplaget netop følger med det voksende folketal.

At der i hver af disse faser er forskellige grundvilkår for aviserne kommer i høj grad til at bestemme om, og hvorledes de politiske partier kan vinde indpas i pressen, og forløbet i de tidligere faser influerer stærkt på pressestrukturen på et langt senere tidspunkt. Høyer følger, hvorledes markedsforholdene i politisk forstand greb ind, da aviserne valgte parti i begyndelsen af 1880'erne, og hvorledes sådanne overvejelser stedvis kan skimtes i ændringerne af avisbestandens sammensætning senere hen: Aviser er oftere upolitiske, hvor der kun er plads til een avis, og avisernes partiskift tenderer mod bedre overensstemmelse med vælgeradfærden i området. Derimod finder han ikke – i sin efter min mening lovlige kunstfærdige analyse i kap 6 – nogen tendens til at tilsvarende "overvejelser" kan have spillet ind ved ændringerne i avisbestanden over landet: Det afgørende synes at have været "stemmemaksimeringen" – ønsket om at partiet er repræsenteret – snarere end "publikumsmaksimering", altså om hver avis får et solidt underlag i vælgermassen. F eks elimineres gradvist dublinger for eet parti, selv hvor det står meget stærkt.

Men dette gælder jo kun strategien omkring avisetableringerne. Totalt set bliver der selvfølgelig dårligere muligheder for at alle partier kan være repræsenteret i alle byer – et mål, som præsens fremholder som et ideal uden alt for megen filosofi om partiafstande o lign. Der bliver flere partier, men færre aviser – og de overlevende aviser bevarer deres partifarve, der i regelen blev fastlagt engang i ekspansionsfasen, samtidig med deres styrke på det lokale marked.

Præsens afslutter sit store arbejde med en omfattende diskussion af sine egne og andres fund omkring de forhold i pressens strukturudvikling, der påvirker dens evne til at genspejle mangfoldigheden i partisystemet under skiftende tider og forudsætninger. Her diskuteres den grundlæggende S-kurve for innovationers spredning, men navnlig vises betydningen af, at folks avisvalg har varighed over generationer og sammenhænge i miljøer, hvilket betyder, at politiske motiver indgår i avisvalget

på meget forskellig måde for de enkelte aviser.

Fasemodellen kan anses som et vigtigt korrektiv til tidligere arbejder, som vel groft set har anskuet forløbet inden for to eller tre adskilte perioder uden at understrege forbindelsen mellem dem. Heroverfor betoner Høyer, at avisen stedse har været bundet af markedet og teknologien: Under opløbet frem mod mætningen af markedet blir der plads for mange nye blade, som så mere tilfældigt tager farve efter deres særlige målgruppe i indarbejdningsfasen. Når mætningen er nået, slår stordriften igennem, dels fordi teknikken med rotationspressen blir meget bedre, og dels fordi publikum har en naturlig tendens til at samle sig om eet blad. Derved blir der ret automatisk stigende afstand mellem pressens og befolkningens partivalg – en afstand, der kun modvirkes ved bevidst indsats udefra og heldige sammentræf.

Præses har vel her overset meget vigtige forskelle imellem sine forgængere, som kaldes "spiralteoretikere" uden hensyn til om de finder koncentrationens mekanik i samlingen af småannoncer, i annonceindtægternes forvridding af konkurrencevilkårene, eller i samspillet mellem avisindtægter og avisindsats eller konkurrence på kvaliteten. Dette fører frem til min hovedindvending, at Høyers fasemodel som her fremsat trods alt bygger på en for bred teknisk/økonomisk determinisme, som ikke i tilstrækkelig grad kobler de lange linjer i udviklingen til de empirisk verificerbare mekanismer i bladkonkurrencen. Sagt på en lidt anden måde, produktionskapaciteten og markedsstørrelsen, der på side 35 opstilles som fasemodellens drivkræfter, kan næppe defineres både eentydigt og dækkende, og derfor kan de heller ikke operationaliseres adækvat. Jeg skal forsøge at samle dette synspunkt under fire hovedpunkter, der handler om: Markedets mætning, sociale klasse på avismarkedet, annoncerne og teknologien.

Hvornår er avismarkedet mættet?

En indgang til at problematisere betydningen af markedsstørrelsen som præses opfatter den, får man jo deri, at et par meget stærke middellange bølger i oplagsudviklingen ikke hænger godt sammen med ændringen af virksomhedstallet. Efter okkupationen og genstrukturen af pressen var avistallet i 1950 20 % lavere end 10 år før, skønt oplaget var steget med omkring 50 %, og skønt 1940'erne jo hverken medførte ny teknik eller nem adgang til maskinkøb. Oplagsvæksten var efter præses endnu stærkere 1910–20, og selvom jeg mener, at den reelle vækst var noget mindre, må det dog overraske, at bladtallet står næsten stille. På kort sigt giver øget oplag altså ikke flere aviser, og heller ikke noteres

der jo nogen sleeper-effect i 50'erne eller 20'erne. Vi må se på det lange træk, men når vi gør det, må vi se vor markedsdefinition efter i sømmene.

Markedsstørrelsen eller aviskonsumet skildres her løbende i S-kurve – en sociologisk såkaldt lovmæssighed, som præses berømmer og begrundes nærmere i sit afslutningskapitel. Fra 1945 har vi ret præcise tal for totaloplaget. For tiden før 1945 antages præses, at dagspressens samlede oplagstal er forløbet parallelt med antallet af postomdelte eksemplarer af aviser og ugeblade – se kurven på side 42. Jeg er mindre sikker på dette – for Danmarks vedkommende er der fra ca 1920 slet ingen parallel mellem de to forløb og tidligere kun et ret groft sammenfald. Men lad os acceptere Høyers tal.

Efter denne tankegang bevæger efterspørgslen sig i løbet af de 100 år fra et meget lavt niveau – lad os sige under 10 % dækning af husstandene før 1870 – gennem en stærk stigning op mod 1920, da vi har måske 80–90 % dækning, for siden relativt at stagnere, da det kun marginalt overstiger husstandstallet her efter 1945.

Det potentielle marked er altså primært tænkt som en vis mængde af mulige abonnenter eller faste løskøbere, som naturligt vil vige tilbage for at købe mere end en avis, hvilket så vil begrænse oplaget.

I virkeligheden er totaloplaget jo langt mere elastisk set på langt sigt. Englænderne købte systematisk to dagblade hver dag – et London morgenblad og en lokal aftenavis – fra omkring 1. verdenskrig og til engang i 1960'erne. Og hveranden Svensker læser stadig to aviser.

Men det vigtigste er, at fra en økonomisk synsvinkel bestemmes markedet eller efterspørgslen for pressen af den samlede omsætning og den samlede produktion i branchen og ikke af oplagstallet. En tilnærmet størrelse er pressens samlede papirforbrug, som præses anfører i kurveform på side 41 – men kun for at bestyrke sit indtryk fra poststatistikken. Med forbehold for spild i teknik og salg udtrykker papirforbruget jo den kommunikationsmængde, som løbende sendes ud til offentligheden fra pressen. Og vi ser jo, at denne mængde har været stærkt stigende over tid uden nogen påviselig S-form i kurven.

Når pressens produktion øges, stiger også dens omsætning. Gennem de 50 år, som udgør 2. halvdel af den her analyserede periode – mellem året 1913 og 1965 – steg den danske presses samlede oplag fra tre kart million til godt halvanden million eksemplarer dagligt – mere nøjagtigt med 125 procent. Da også folketallet steg, ændredes dækningen ikke ret meget – fra 265 till 350 aviser pr 1 000 indbyggere og endnu mindre, hvis vi ser på husstande. Men dagspressens indtægter blev mellem 40 og 50 gange større. Dette skønt detailpriserne kun steg til det seksdobbelte. Måske var der altså en syv-otte-dobling af pressens udgifter og indtægter målt

i faste priser. Dette svarer temmelig nøje til udviklingen i den såkaldte ekspansionsfase her. Dansk presses bruttooplag steg fra 1870 till 1913 mens prisniveauet lå ret fast, fra knap 100 000 til små 800 000 eksemplarer, altså otte gange, og priserne var blevet noget lavere.

Jeg skulle tro, at noget lignende ville gælde for Norge.

Vi må altså nærmest antage, at pressens marked målt i "faste kroner" og som andel af befolkningens købekraft er steget meget voldsomt i begge perioder. Derimod er altså antallet af leverancer, antallet af abonnenter eller købere, gået i stå omtrent midt i perioden i forhold til folketallet.

Dette kan man imidlertid ikke kalde en mætning af markedet i økonomisk forstand – her er der tale om en uændret stigning. Det vil være rigtigere at bruge betegnelsen en omorganisering af markedet i sammenhæng med en vidtgående ændring af produktets kvalitet og anvendelse.

I stedet for at købe flere forskellige aviser har publikum forstandigt og praktisk foretrukket at få større aviser, som gav en langt bredere og i almindelighed bedre tilpasset dækning af deres ændrede og mere differentierede informations- og adspredelsesbehov.

De var jo f s v andre muligheder, thi folk har ikke samme krampagtige forhold til dagbladsbegrebet som forskerne. Vi har i Danmark et meget stort antal lokale distriktsblade med voksende redaktionelt indslag. Vi tæller dem ikke med til aviserne, men gjorde vi det, var der slet ingen bladdød i Danmark. Jeg kunne for resten godt lide at vide, hvordan præsens nærmere begrunder skellet mellem aviser og ikke-aviser i Norge, hvor han angiveligt bare går efter om bladet udkommer to gange ugentligt.

Men navnlig ville jeg altså gerne vide, hvad han siger om efterspørgslen eller markedet set i dette lys. Jeg kan ikke se andet end at ændrede forbrugspræferencer fra publikum kan fremtvinge en ændret produktion og dette igen en anden struktur i produktionen. Men det betyder jo så, at der bag bladkonsolideringen ikke ligger noget fald i efterspørgslen, men ændrede behov. Denne synsvinkel kan også med fordel anlægges på pressens opvækstperiode.

Et homogent marked?

Præsens erkender behovet for social kontakt som en hoveddeterminant for massekommunikationsforbrug, og siger, at mange vil vælge den største avis, fordi den giver størst kontaktoverflade. Det lyder rigtigt, men hvad menes her med størst? Vi indser let, at lokalpressens styrke i høj grad beror på, at den giver os kontakt med en større del af vore bysbørn end en landsavis. Men

der findes jo andre fællesskaber end de lokalt afgrænsede- erhverv, klasser, kulturlag.

Dette har navnlig konsekvenser for skildring af ekspansionsfasen og den begyndende koncentration. Vi ved jo, at vore samfund gennem 1800-tallet var præget af dybe socio-kulturelle skillelinjer, som vel afsvækkes mod århundredets slutning – men dog får stigende betydning for pressen, fordi menigmand først da melder sig på avismarkedet, ganske som gamle og nye klassesedlinger nu slår stærkt ud i de politiske konflikt- og mobiliseringsmønstre. Vi får aviser med adresse til særlige klasser og miljøer. Omvendt blir en gradvis homogenisering til et "kulturfællesskab" en stærk faktor fra omkring 1. verdenskrig, da også den tidligere almues købekraft blir en magt på annoncemarkedet. Man realiserer nu "omnibusavisen", som vil dække alle gruppers interesser ved at udvide og differentiere sit indhold, og som derfor skræver over kulturkløfter og klasseskel. Alt dette spiller helt indlysende ind i markedsdelingen og dermed i pressestrukturens ændring, men præsens nævner det kun blandt meget andet i sin afslutning.

Der er store vanskeligheder ved at arbejde med en sådan faktor. "Avisindsatsens" betydning for strukturforløbet efter 1. verdenskrig fremgår både af mange avisers interne overvejelser og planer og af oplagsforskydninger i et stort antal tilfælde. Men avisindsatsen virker – eller virker ikke – i forhold til bestemte forventninger og behov i publikum, så hvis man vil betragte udviklingens lange linje, henover oplagsmætningen og overgangen til koncentration, må man indregne denne vanskelige socio-kulturelle komponent. Præsens har desværre ringe sans for den. Han bygger tydeligvis på et billede af samfundet, som har glidende overgange mellem rige og fattige, fine og simple o s v, og social og geografisk periferi blir mere eller mindre eet fedt (s 134 f).

Ideen er jo, at et jævnt stigende indtægtsniveau sammen med en faldende avispris (papirprisen!) efterhånden bringer avisen inden for stedse flere indbyggers rækkevidde, hvilket så gir plads for nye aviser, der tenderer mod at vælge andre partifarver end de gamle.

Men skellet mellem land og by var fundamentalt for samfundsudviklingen i Norden gennem hele 1800-tallet. Det slog ud politisk. Det norske Højre var især et byparti, og Venstres stedvise styrke i byerne korrelerer ikke med partistyrken i oplandet – som påvist af Lars Svåsand (Norsk Historisk Tidsskrift 1973). Derfor er det ikke, som hævdet på side 240, forsvarligt at gå ud fra stemmefordelingen i byerne, når man skal udrede avisernes markedsstrategi. Og der er grund til at antage, at den rigtige partifarve eller måske rettere den rigtige miljøkulør mange steder var en betingelse for at en avis kunne vinde indpas i landbosamfundet. Bønderne blev jo nemlig politisk aktive og "klassebevidste", førend de blev avislæsere. Dette i modsætning til arbejderne i byerne.

Nedenfor anføres en beregning af husstanddækningen i Danmark gennem den periode, som her behandles:

Salget af aviser pr 100 husstande i Danmark 1870–1964

(Dækningsprocenter)	1870	1901	1913	1925	1938	1950	1964
København & omegn	65	131	135	136	117	138	98
Provinsbyer m forst	58	97	119	121	108	134	106
Landdistrikterne	9	51	78	88	84	99	92
Hele landet	24	80	103	110	101	122	99
Avis salg i 000 eks	90	457	705	980	1 180	1 680	1 638
heraf på landet, %	28	35	40	37	33	31	32
landbefolkningen, %	72	58	55	50	44	42	39

Kilder: Thomsen I-II (1972), Oplagstal og markedstal 1964 ff, Eberlins Bladliste 1948–1955, Media 64, Statistisk årbog.

Vi bemærker den enorme afstand mellem land og by, der først næsten udlignes efter 2. verdenskrig. Valgdeltagelsen lå derimod allerede ved periodens start omtrent på samme niveau overalt (se mit afsnit i rapporten fra Nordisk historikermøde i Trondhjem 1977, s 157, 149 m v). Det er klart, og også bekræftet ved forbrugsundersøgelser fra 1890'erne, at byarbejderne blev avislæsere længe, vel ti–tyve år, før landdistrikternes "middelstand" bønderne, skønt disse økonomisk var noget bedre stillet – om ikke målt i pengeindtægter, så på anden måde. Det er rigtigt, at den jævne hovedstadsbefolkning især strømmede til, når der oprettedes nye og billigere blade – som det jo skete i bølger fra 1860 – men selv disse var nærmest dyrere end provinsbladene (Thomsen I s 250, 162 og 222).

Om dette svarer helt til norske forhold ved vi endnu ikke. Det er ihvertfald galt, hvis præses antager, at arbejderne først blev avislæsende, da de fik deres foreninger m v ved århundredeskiftet (s 294). Han citerer loyalt Sundt for et vidnesbyrd i helt modsat retning, men snakker sig hurtigt fra det (s 118). Sundt må have ret. "Christiania Nyheds- og Avertissementsblad" – der vel da var byens største, men dog havde mindst to kraftige rivaler (Aftenposten og Morgenbladet) – dækkede i 1867 hver tredje familie i byen (Wasberg 1969, s 83). Totaloplaget kan umuligt have været større end 50 000 – thi i 1880 svarede postomdelingen (11 mill eks) jo kun til 37 000 aviser og andre periodika på en typisk hverdag, og ved 1900 korresponderer ett tilsvarende beregnet tal med et kvalificeret skøn på 180 000 (H Tveterås i Norsk Kulturhistorie 5, 1942, s 412 f). Har hver tredje byfamilie købt avis i 1867, kan der højst blive tale om 10 % dækning af landbohjemmene – og sandsynligvis et mindre

tal. Her må vi altså også antage en stor forskel i diffusionstakten, som ikke har med indkomster og avispriser at gøre. Det betyder, at et pænt S-formet totalforløb ikke siger ret meget om dagspressens vilkår og strategier ud over landet. At venstrebladene blev overmægtige i det meste af provinspressen, mens Arbejderpressen stagnerede ved 15–20 % af oplaget fra ca 1910, har helt andre forklaringer.

Markedets anden halvdel: annoncerne

Vil vi tale realistisk om pressens marked, må vi også tale om annoncerne; typisk leverer de halvparten af avisens indtægter, men andelen er meget langt fra at være ens fra den ene avis til den anden eller fra den ene periode af pressehistorien til den anden. Bogen her nævner næsten kun dette fundamentale forhold i henvisningerne til udenlandsk litteratur.

Jeg har selv påvist, hvordan annoncernes bidrag til lokalavisernes indtægter steg fra omkring 25 til 50 % fra 1855–1875, og at de herved kunne byde deres publikum langt mere til en given abonnementspris. Senere har vi en differentiering af storstadspressen i store folkelige blade med lave annoncebidrag og højborgerlige eliteaviser med store bidrag. Og vi har en nedbrydning af denne forskel omkring overgangen til "omnibusa-visen" i årene 1900–1920, samtidig med at landsavertingen slår igennem for alvor, da småkårsfolks budgetter har hævet sig så meget over livsnødvendighederne, at de har interesse som reklamemålgruppe. Og da naturalieøkonomien helt forsvinder fra landbosamfundet i årtierne omkring 1900, vinder jo forskellen mellem lands- og lokalaviser, mellem byaviser og landaviser en yderligere materiel dimension.

Det er overhovedet næppe muligt at få greb om presseudviklingen uden at annoncerne tillægges afgørende betydning. De forklarer mindst lige så meget om omfanget og retningen i avisernes ekspansion som papirprisen og de er en forudsætning for det senere koncentrationsforløb. Heri ligger ingen påstand om, at annoncerne skaber koncentrationen – en påstand, som jeg andetsteds har tilbagevist. Men hvis annoncerne gennem dette århundrede havde opretholdt den summariske socialgruppefilosofi, som de tilsyneladende anlagde tidligere, havde der nok stadig været basis for en vidt-dreven politisk-social differentiering af pressen. Klart nok knytter dette jo til, hvad jeg netop har sagt om klasse- og miljøforholdenes indgriben i udviklingen.

Hvad er pressens kapacitet?

Pressens kapacitet er det andet nøglebegreb i denne fase-model. Det opfattes her teknologisk, og det meste af Høyers ræsonnementer bygger på forestillinger om overlegenheden i teknisk stordrift. Rotationspressen med dens næsten ubegrænsede kapacitet for hurtig produktion af ensartede tryksager har blændet mange. Men stort set er det en vildfarelse, og den kan spredes ved forholdsvis enkle informationer.

Det første er, at de tekniske omkostninger ved avisdrift i bly hovedsageligt er knyttede til sætningen (incl ombrydning, korrektur og klicheer), der vejer to à tre gange tungere i avisens udgifter end trykningen (incl stereotypering). Vi taler altså ikke om den tunge ende af lønomkostningerne.

Det næste er, at den afgørende ændring i selve tryk-teknikken skete i første halvdel af 1800-tallet med hurtigpressen. En Hoepresse fra 1830'erne kunne trykke 4 000 eks i timen med dampmotor, og da stereotypien kom til i 1860'erne var der sådan set ingen grænser for hvor mange ark, der kunne trykkes med den samme original-sats: man kunne bare have flere presser eller dobbeltpresser. Rotationspressen i sig selv gav ingen afgørende besparelse i tid eller løninger. Fra 1880'erne og gennem første halvdel af dette århundrede regnedes den som fordelagtig ved oplag fra 8–10 000, men bemærk, at sidestærke aviser over 20–30 000 eks snart måtte have flere presser eller "units" – dvs., at der altså også her var tale om at doublet trykkeprocessen. I mellemtiden var der tilkommet en mellemtype "cylinder-rotation" eller "fladrotation" også med "endeløst papir" – som var helt adækvat for blade med oplag omkring 5–10 000; desuden kunne man, som præses også med-deler, snart købe mindre, brugte presser af nær sagt enhver ønskelig kapacitet. Da først problemet med kraft-tilførslen var løst i 1880'erne – gennem gasmotorer i stedet for den besværlige dampmotor eller den stedvis brugte "rugbrødsmotor" (en arbejdsmand og tre flasker bræn-

devin) – var der ikke noget påfaldende teknisk "trin-" eller "harmoniproblem" i trykkeprocessen, som holdt de mindre blade nede.

I øvrigt må det huskes, at man i større byer kunne få trykt hos et handelstrykkeri, endog selvom man anså det fordelagtigt at have eget sætteri.

Præses har ikke påvist et sådant driftsøkonomisk harmoniproblem, og jeg tror ikke det eksisterer i overgangsperioden fra frikonkurrencetilstande til monopolistisk konkurrence i pressen, mellem lad os sige 1900/1910 og 1930/40. Kun på eet punkt har jeg en mistanke herom – false- og klæbeaggregater, som næsten var en betingelse for det nye mindre format og de mange sider. Kun de største blade havde fået dette før 1. verdenskrig brød ud, og kun de kunne derfor helt udnytte oplagsstigningerne derefter, idet nyt maskinel var meget svært at skaffe under krigen. Men såvidt jeg ved var dette alligevel udenfor alle provinsbladets rækkevidde.

Der er heller ingen stimulans af stordriften i den anden, mere betydningsfulde ændring af avisfremstillingen, sættemaskinen, som slog igennem i storbyer som København lige omkring 1900, i provinsen ti–tyve år senere (selvom håndsætterne jo bevarede annoncer og rubrikker i årtier). Ved gennembrudstiden kostede en "Typograph" 5–6 000 kr, en "Linotype" det dobbelte, og de årlige renter, afskrivning, vedligeholdelse udgjorde ialt 10–15 % heraf; men arbejdsydelsen pr typograf var to à tre gange højere, således at sætteomkostningerne faldt med en tredjedel, skønt maskinsætterne fik 25 % mere i løn. Det kunne måske være svært for ett lille og usolidt trykkeri at rejse eller låne disse penge, men fundamentalt var omkostningsændringen i småbladenes favør, fordi al logik og alle regnskaber jo utvetydigt peger på, at det netop er "first copy costs" og derunder helt specielt sætningen som er kernen i småbladenes potentielle økonomiske underlegenhed.

Den hastige tekniske udvikling er altså på ingen måde bærer af overgangen til bladkoncentration omkring 1920. På længere sigt var tværtimod stagnationen i bladfagets tekniske udvikling i forhold til den øvrige industri helt frem til de sidste ti–femten år ansvarlig for en uforholdsmæssig stigning i de tekniske lønomkostninger, der netop belaster småbladene tungt- selvom storbladene ramtes af noget tilsvarende p g a virksomhedsso-ciologicaliske og aftalemæssige udviklinger og på grund af distributionsomkostningerne m v.

Den tekniske udvikling, som kommer de store blade til gode før 1914 er vel derimod papirprisernes fald, som præses bruger på anden måde, men ikke sætter ind her.

Den virkelige ændring af pressens "kapacitet" ligger et helt andet sted, nemlig i opdyrkingen og organisationen af nye kommunikationsfunktioner – inddragelse af langt flere områder, som har betydning og in-

teresse for publikum, og udbygning af et redaktionelt apparat og en præsentationsform, som kan imødekomme disse behov. Det er på dette punkt, de store blade har deres enorme force, fordi udgiften pr eksemplar til den slags ydelser jo kun vokser med de nødvendige udvidelser af sætning og papirforbrug og ellers falder proportionalt med oplagets størrelse. De mindre blade kan kun til en vis grad – gennem bureauer og andet redaktionelt samvirke – kompensere herfor, og i den sidste ende kan de kun hente beskyttelse ved differentiering af indholdet. Dette kan oftest kun gøres ved specialisering i lokalt stof – og hvor der er flere om det samme lokalstof, må de svageste nødvendigvis få vanskeligheder.

Overgangen til koncentrationen drejer sig altså fremfor alt om en ændring af bladenes målsætning og strategi, som har interne forudsætninger i pressen – men som også er afgørende betinget af de ændringer i publikums reaktioner, der netop er strejft oven for, omend på ingen måde klarlagt.

Kan faserne bruges?

Skal man da overhovedet tale om "faser" i presseudviklingen? Jeg er helt enig med præses i, at vi må anskue den i visse tidsafsnit – og vel også i, hvilke tidsafsnit, der er tale om. Jeg kan også gå med til – og har jo også tidligere fremhævet det andetsteds – at strukturen i ét tidsrum har vigtige forudsætninger i det forudgående. Men som jeg opfatter "fasebegrebet" så er det karakteriseret ved, at de væsentligste dynamiske elementer, som fører videre fra een fase til en anden, ligger inden for den pågældende struktur selv. Det ville ikke være rigtigt f.eks. at tale om faser i presseudviklingen, hvis den uafslutteligt ændrede retning og konjunkturbewægelser eller stemningskred. Det er måske rimeligt nok at tale om faser, hvis man kun har een hovedfaktor, der helt kommer udefra – befolkningens stigende efterspørgsel mellem 1850 og 1920 – og måske kan den rumme en anden, nemlig tekniske nybrud i papir- og blad fremstilling, fordi den jo delvis er et svar på pressens (omend ikke den norske presses) behov. Men der er grænser. Jeg opfatter altså sagen sådan, at pressens udvikling får adskillige helt afgørende impulser fra det øvrige samfund gennem hele perioden, og selvom presseudviklingen på vigtige punkter og i lange perioder væsentligst bestemmes ved logisk udvikling af givne strukturer, så har skift i medielandskabet, i erhvervsforhold, i socialstruktur og i publikums holdninger og interesser mange gange ændret disse givne rammer. Derfor tror jeg ikke på "faserne".

Alligevel må jeg takke præses for det store og kvalificerede arbejde han har udført for at opstille og efterprøve sin tese. Da forsøget er gjort i stor åbenhed og

med stærk vilje til at lade sig imponere af empiriske resultater, vil bogen give megen belæring og inspiration også til den, der ikke kan acceptere faserne.

Niels Thomsen

Svennik Høyer: Norsk presse mellom 1865 og 1965. Strukturutvikling og politiske mønstre (universitetet i Oslo Institut for presseforskning, Stensil nr 32 A & B, i alt 348 s. Maktutredningen 5 a-a: De langsiktige markedskræfter i pressen).

Er det mulig – er det forsøket verd – å forklare presseutviklingen de siste hundre år?

Når du samler historisk materiale faller ikke alltid tingene på den plass som lærebøkene i samfunnsvitenskapelig metode mener de bør ligge. Det hender du lykkes med noen av delene i et korrekt forskningsopplegg. Men så floker tingene seg til. Du finner ikke nok, eller gode nok, data til å belegge de uavhengige variablene med. De uavhengige variablene viser seg bare glimtvis og tilfeldig i det tilgjengelige materiale. Nok til å beskrive, men ikke til å forklare utviklingen, ifølge læreboka. Men ifølge vanlig forskerforstand forteller du deg selv hele tiden hva som kan være sammenhengen og reviderer dine hypoteser etterhvert som du finner nye prov. Du gjetter hvordan de forklarende faktorer oppfører seg, antar en systematikk, trekker analoge slutninger og putter inn de data du slik mener passer. Dette er hva samfunnsviterene kaller modellbygging. Dette var og er fortsatt langt på vei min situasjon når det gjelder å forklare utviklingen i norsk presse de siste hundre år med driftsøkonomiske data.

I den foreliggende litteratur fantes bare spredte og tildels meget motstridende påstander om utviklingen i norsk pressestruktur. Dette ergret og senere fristet meg til å gå løs på en av de systematiske kilder som finnes, nemlig postverkets bladliste. Bladlistene – som kommer regelmessig fra 1862 – oppgir tittel, utgivelsessted, utgivelsesfrekvens, abonnementspris og (siden 1900) også årgangsvekter på publikasjoner som med redusert porto distribueres gjennom posten. Dessuten finnes katalogen og ikke minst den tilhørende avissamlingen til Universitetsbiblioteket i Oslo. Dette er en av de mest komplette og omfattende samlinger oven en nasjonal presse fra dens spedte begynnelse til idag.

Dette er foraniedningen til at jeg i 1969 sitter med et databånd med opplysninger over den kvantitative utvikling i norsk presse siden 1862, påført en tilsvarende

tidsserie med data for utgivelsesstedenes befolkning innsamlet av geografen Hallstein Myklebost. Med dette datatilfang er man utmerket istand til å beskrive hovedtrekkene og en hel rekke enkelt detaljer i utviklingen av norsk pressestruktur.

Men det er fortsatt store huller i vår systematiske kunnskap, slik at det er et stykke igjen før man kan presentere en metodisk sett tilfredsstillende forklaring på dette utviklingsforløpet. Det manglet data for avisenes regnskapsposter, lønninger, papirpriser, distribusjon etc. En rekke av disse data er tapt mens andre med møyne lar seg rekonstruere. Men foreløpig mangler vi f. eks. grunnlaget for å rekonstruere avisenes opplagstall i Norge før siste verdenskrig, slik Niels Thomsen (1972) har gjort for Danmark.

Modeller som hjelpemiddel

Denne nivåforskjell i datagrunnlaget innbyr til modellbygging. Man rekonstruerer ikke, men *postulerer* hvordan de uavhengige variablene oppfører seg, bl. a. ved å trekke analogier til forskningsresultat fra andre land, ved å anta at regelmessigheter i samtiden delvis kan overføres til fortiden o. s. v. Denne form for systematikk er vanlig i samfunnsfagene, men irriterer erfaringsmessig historikerene. Mens historikeren Jens Arup Seip (1975) snakker om det modellenes tyranni samfunnsforskerene konstruerer, tar statsviteren Stein Rokkan (1975) til motmæle med å påpeke det detaljenes tyranni som historikerene utøver.

Niels Thomsens energiske og inspirerte opposisjon tvinger meg til forsvar av modeller i forskningen, såvel generelt som i dette tilfelle der det dreier seg om to navngitte modeller. Følgelig skal jeg ikke gi meg inn på grunnlaget for de enkeltheter Thomsen trekker fram. De er både sentrale og interessante, og bygger på en imponerende oversikt. Det er enkelthetenes tilpasning til modellene jeg skal diskutere. La oss derfor først se på utgangspunktet for vår kontrovers – de modeller som i min avhandling tjener rollen som, og en foreløpig erstatning for, mer veldokumenterte forklarende variable for pressestrukturens utvikling.

To utgangspunkt

Avhandlingen har to slike spekulative utgangspunkt. Et av dem danner diffusjonsteoriene. Gjennom siste halvdel av forrige århundre er avisen en innovasjon for flertallet av befolkningen som spres fra en liten overklasse og et stykke ned i arbeiderklassen i byene ved begynnelsen av dette århundre. Diffusjonsteorien, med sitt opphav i sosialantropologi, sosiologi, geografi, sosialøkonomi og statsvitenskap, synes å være en gyldig

analogi for dette fenomen, som også tidligere er brukt for utbredelsen av massemedier (DeFleur 1970). Det viktigste poeng ved diffusjonsteorien er S-kurven, eller det faktum at de fleste nyheter som spres følger en ujamn utvikling langs tidsaksen. På et eller annet punkt etter introduksjonen får vi – av helt forskjellige grunner – en tidsbegrenset ekspansjonsperiode sett i forhold til den foregående og den etterfølgende periode. For pressen begrenser ekspansjonsperioden seg til ca. 40 år innenfor et tidsrom av ca. 200–250 år. Ut fra slike teorier og utgangspunkt skal avisproduksjonen spres tidsmessig og geografisk etter bestemte mønstre.

Det annet utgangspunkt er konstruksjonen av hva som er blitt hetende fasemodellen. Denne modellen formidler overgangen mellom diffusjonen av produkter til forbrukere, til diffusjonen av produksjon mellom tettsteder og videre til typiske konkurransemønstre i avisbransjen. Ifølge fasemodellen ligger hovedforklaringen på skiftningene i pressens *markedsstruktur* i kombinasjonen av to kniper av faktorer, som benevnes som 'produksjonskapasitet' og 'konsumnivå' eller markedsstørrelse. Modellen gjengis nedenfor.

Figur 1. *Determinanter for markedsstrukturen*

Produksjonskapasitet.	Konsum ell. markedsstørrelse.	Framherskende markedsstruktur
Lav	Begrenset	Monopol
Lav	Ekspanderende	Tiltakende konkurranse
Lav/høy	Ekspanderende	Konkurranse
Høy	Stabil	Tiltakende konsentrasjon
Høy	Avtakende	Monopol

Fasemodellens deler

Med 'produksjonskapasitet' mener jeg først og fremst avisenes evne til å imøtekomme, eller å oppsamle, den etterspørsel som foreligger i markedet. Med 'konsum' menes dels nivået og dels endringene i avisforbruket. Begrepet 'markedsstruktur' kan innbefatte flere ting. I modellen har vi angitt typiske konkurranse situasjoner på utgivelsesstedet. Forutsetningen er at stedet er stort nok til at det kan romme konkurranse. Men vi kan også bruke den romlige spredningen av avisproduksjonen

som avhengig variabel. Da må 'konsum' operasjonaliseres som befolkningsmengden og avisforbruket på tettstedet. Forøvrig må vi putte inn en forestilling om faseforskyvning mellom sentrale og mindre sentrale utgivelsessted. Faseforskyvning – også kalt hierarkisk diffusjon – mellom sentrale og mindre sentrale utgivelsessted drøftes forøvrig³¹ i kapittel 3.

De to uavhengige variablene i modellen påvirker hverandre, likesåvel som de hver for seg påvirkes av ytre sosiale forhold. Patentanmeldelser i en bransje henger sammen med konjunkturerne, eller riktigere, med ekspansjonsperioden i en bransje påviser f. eks. Jacob Schmookler (1966). Innen tremasse og papirindustrien finner han en tydelig sammenheng mellom endringene i investeringsnivået og produksjonsvolumet på den ene siden og antall patentanmeldelser på den annen. Forventningen om en snarlig anvendelse, eller utsiktene til en snarlig gevinst, av oppfinnelsene øker innsatsen. Thomsens ekskurs i avisteknologiens historie tyder på at det samme gjør seg gjeldende for pressen.

De teknologiske endringer kan selvsagt ikke alene forklare ekspansjonen i avisforbruket som starter i siste fjerdepart av forrige århundre. Det må enten foreligge, eller lett kunne skapes, et opplevet behov for produktet, og det må foreligge evne til å konsumere det. Av slike forhold forklarer endringene i produksjonsfaktorene stort sett bare avisprisen. Som årsaker til endringene i avisforbruket bør vi også trekke inn leseferdighet, sosial lagdeling, politiske konflikter etc. I kapittel 4 framhever vi parlamentarismens gjennombrudd som en forklaringsfaktor av denne typen.

Interaksjonen mellom de to uavhengige variablene kan beskrives slik: Vi tenker oss at de foretak som er innarbeidet på markedet prøver å holde nye konkurrenter utenfor så godt som rå er i lys av de muligheter produksjonsteknologien, økonomien og den *byråkratiske kapasitet* gir til å dominere markedet. (Jeg er helt enig med Thomsen i at det er en vesentlig utelatelse å glemme det siste). Det er lettere å dominere et statisk marked enn et marked der forbruket endrer seg raskt. Begrenset 'produksjonskapasitet' kan hindre etablerte foretak i å absorbere hele markedsvæksten.

Altså gir en ekspansjon i forbruket større rom for nye tableringer der produksjonskapasiteten er begrenset enn i de tilfelle den er tilstrekkelig. Thomsen gir her en rekke eksempler som belyser at det allerede fra begynnelsen av det 19. århundre dreier seg om en gradvis øking i "produksjonskapasitet" og en meget fleksibel teknologi som lar seg tilpasse alle behov, og den investeringsevne, avisene måtte ha. Men Thomsen mener også at økningen av produksjonen over visse terskelverdier krever investeringer i nye "units" og med en forholdsvis primitiv teknologi og med enkle produksjonsorganisasjoner kan slike units nesten like lett kjøpes av nye som av eldre

og innarbeidete foretak.

Det kan tenkes andre grunner enn teknologi for at avistallet øker, forholdsmessig sett, nesten like raskt som veksten i avisforbruket gjennom ekspansjonsperioden. Vi må meget vel forutsette at det nettopp i denne perioden finnes sosiale og politiske barrierer som hindrer de tradisjonelle avisene i å nyttiggjøre seg markedsvæksten fullt ut. Tvert om, markedet gir i denne perioden ikke bare rom for nye aviser, men gir enkelte av nykommerene større muligheter til å ekspandere på lengre sikt enn den eldre pressen som var fastlåst i sosiale lag hvis maktposisjon var iferd med å svekkes. Niels Thomsen (1972) demonstrerer hvordan de opplagsmessig større avisene fra midten av forrige århundre, særlig den konservative pressen, ble utestengt fra en vesentlig del av den markedseksponering som finner sted til århundreskiftet. En beregning for 13 byer viser at høyre- og venstrepressen var noenlunde jamnstore i 1880. Ved århundreskiftet hadde imidlertid venstrepressen økt til det dobbelte av den konservative pressen. En tilsvarende forskyvning finner sted i velgermassen.

Partipressens oppkomst

Dette er også utgangspunktet for kapittel 4 der partipressens oppkomst analyseres på bakgrunn av de samme sosiale motsetninger og økonomiske krefter som nærer den langvarige konflikten i Stortinget, og som kulminerte i parlamentarismens seier 1884. Min hypotese er at de økonomiske vilkår for avisdrift begrenser markedet sosialt sett, og at avisenes lesekreter i sin tur preges av den sosiale basis for avislesning generelt, som preger den periode de etableres i. Dette påvirker også avisenes redaksjonelle holdning mer konkret. I den markedssituasjon vi her opplever – med en sterkt tiltakende konkurranse – må avisene åpenbart ta hensyn til den rådende politiske stemning hos flertallet av leserene, eller hos flertallet av de lesere som på denne tiden er lett tilgjengelig som faste avislesere. Avisene følger – eller de leder – sine lesere inn i de respektive partier, og måten de gjør det på er hverken sosialt eller politisk tilfeldig.

Denne utviklingen er bare delvis studert i detalj. Thomsen (1972) mener at dynamikken for Danmarks vedkommende var at den yngre del av pressen først tok politisk standpunkt fordi de politiske konflikter var et egnet journalistisk virkemiddel til å utvide det avislesende publikum, inn i de sosiale lag der Venstre sto sterkt. Den samme tankegangen er tidligere framført for situasjonen i Norge (Fasting 1964, Høyer 1968). Den eldre pressen tvinges så til forsvar av interessene til sine faste lesere blant mer velhavende borgere. Den konservative pressen var altså sist ute med et fast politisk engasjement (Thomsen 1972).

I tråd med en slik tankegang demonstrer vi i kapittel 4 at innslaget av konservative aviser øker desto eldre pressen er i 1885, og omvendt; desto yngre pressen er, desto større er innslaget av liberale og radikale aviser. Denne kronologiske fordelingen påvirkes tydeligvis også av det politiske styrkeforholdet på utgivelsesstedet. Desto større oppslutningen er om Venstre, desto fler venstreaviser finner vi og desto tidligere dukker de opp i stedets etableringsrekke pr. 1885.

Sosiale skiller i avisforbruket

Niels Thomsen har av en eller annen grunn kommet til det resultat at denne analysen bygger på et samfunnsbillede der det finnes glidende overganger, og ingen avgjørende sosiale skiller, mellom rike og fattige, fine og simple etc. Bellegget for å tillegge meg denne oppfatning finner Thomsen ved å henvise til *oppsummeringen* av kapittel 4. Dette er vel å ta sin rolle som opponent noe høytidelig. Hadde Thomsen gitt akt på resonnementet i kapitlet, ville han for lengst vite at vi er enige i hovedsaken.

Det som nok har utløst Thomsens feiltolkninger er et avsnitt midt i kapittel 4. Jeg henviser der til Eilert Sundts observasjoner fra arbeiderkvarterene i Oslo i 1855. Sundt finner at hele 112 av 288 familier hadde avis i huset. Min konklusjon i denne sammenheng er at man kanskje bør være forsiktig med å tro at avislesning spres stegvis fra høyere til lavere sosiale lag: først når overklassens behov for avislesning er mettet utvides markedet til middelklassen og dernest til arbeiderklassen. Virkeligheten er sannsynligvis ikke så velordnet som diffusjonsteoriene på dette punkt. Avislesning som sosialt fenomen kan meget vel tenkes å være kjent ved mer tilfeldig bruk for store deler av befolkningen for det blir en fast vane. Det ligger ingen påstand i dette at et slikt utgangsleie for en markedsvekst ikke rommer muligheter for produkt differensiering blant avisene, eller at produkt differensieringen i sin tur ikke bidrar til en fortsatt markedsvekst. Tvert om, inviterer situasjonen til en *rask* produkt differensiering, dersom de øvrige økonomiske forhold ligger til rette for en markedsvekst. Parlamentarismens gjennombrudd gir både målet og en del av midlene for en slik produkt differensiering i pressen.

Tidsbestemt lagdeling mellom avisene

Hvorfor jeg fortsatt mener at vi ikke må tenke oss vante sosiale skott for avislesningen i denne perioden, springer ut av andre observasjoner i vårt materiale. Blant annet finner vi at aviser som dannes i den tidlige mar-

kedseksjon viser en større evne til å overleve på lang sikt enn yngre aviser, som hele tiden utsettes for det forholdsmessig største frafallet.

For å forklare denne tidsmessige lagdeling i pressen tar vi utgangspunkt i fordelingen av en tidlig start når det gjelder å overleve. Denne effekten er vanskelig å forstå uten at vi forutsetter at den politiske produkt differensiering bare er en delvis vellykket måte å beskytte eller erobre visse markedssegmenter på. Enkelte tidlige aviser ekspanderer utover sin politiske målgruppe og beholder en del av disse "marginale" velgere. Nye aviser dannes for å fange inn de marginale lesere, men lykkes bare delvis. Dette er antakelig utgangspunktet for en markeds situasjon med "utomspredde" og "innomspridde" partiaviser, som Jörgen Westerstål (1958) analyserer.

Belegget for denne tankegangen får vi gjennom analogier til undersøkelser i samtidig partipresse. Lennart Weibull påviser at avislesning i stor utstrekning går i arv fra en generasjon til den neste (SOU 1975:78). Rokkan og Torsvik (1960) påviser i sin studie av arbeiderpressens publikum at de politisk aktive er mer partiløse i sine avisvaner enn de politisk passive. Der arbeiderpressen er godt utbredt eller dominerende er denne forskjellen ikke så merkbar.

Anvendt innen et utviklingsperspektiv forteller dette oss – for det første – at ettersom lesermarkedet utnyttes så dannes det en økende treghet hos publikum, sett som helhet, i tilpasningsevnen til nye avistilbud. De publikumsgrupper som reagerer med å skifte avis er lesere hvis politiske oppfatninger ligger tett opp til den nye avisens redaksjonelle linje. Dette er sannsynlig noe av grunnen til at arbeiderpressen i større grad enn borgerlig presse er "innomspridd". For det annet trekker vi derfor den slutningen at, desto seinere etter ekspansjonsperioden en partiavis dannes, desto sterkere bør avisen ha velgerstøtte i distriktet for å overleve. Den eldre partipressen på sin side vil etter en innarbeidningsperiode være mindre følsom overfor skiftningene i velgermarkedet. Forholdet kan demonstreres på vårt materiale.

Betydningen av velgerstøtte for å konsolidere markedsposisjoner

Vi rekonstruerte velgerstøtten til partipressen i 1965 ved å gå tilbake før århundreskiftet i valgstatistikken. Det viste seg at partiaviser som ble dannet før 1900 som regel mangler støtte fra et flertall av velgerne på utgivelsesstedet idag, men hadde hatt en slik velgerstøtte tidligere, særlig gjennom ekspansjonsperioden. For den yngre del av partipressen pr. 1965 er utviklingen delvis motsatt. Mens stemmestøtten var forholdsvis beskeden tidligere så øker den seinere i avisens levetidsløp. Det

virket altså som om "etableringsperiode" og "stemmestøtte" delvis oppveier hverandre.

Hvilken betydning har så faktorer som "velgerstøtte" eller politiske konflikter overhode når vi skal forklare sammensetningen og styrkeforholdet i partipressen? I forsøket på å besvare dette spørsmålet annerledes enn meg konstruerer Niels Thomsen en annen fundamental misforståelse som bl. a. ender i en karakteristikk av min faglige posisjon som "teknisk determinisme".

Analysen i kapittel 4, og i ennå høyere grad i det lange kapittel 6, går ut på å vise at i den statiske fordeling på partialalternativene, og i mellomliggende skiftninger, følger partipressen meget nøye styrkeforholdet på velgermarkedet. Vi er bl. a. istand til å vise at i mer enn 2/3 av tilfellene bidrar omskiftelsene (nyetableringer, partioverganger og frafall) i partipressen til å øke den politisk sett "optimale variasjon" på utgivelsesstedet. Beregningene for de enkelte tidskutt viser tilsvarende høye tall. Dette innebærer at flertallet av avisene hele tiden representerer de største velgergrupper innen de muligheter den numeriske rammen av partiaviser gir. Dette gjelder partipressen i gjennomsnitt og forholdene på de enkelte steder tatt i betraktning. Konklusjonen gir seg selv. Teknologi og økonomi til tross, pressen følger seg i meget stor grad inn i det politiske landskap. Den politiske faktor er i perioder likeverdig med tekniske faktorer når vi skal forklare de politiske mønstre.

Hvordan forklare avistallet?

Det er åpenbare mangler her. Vi viser at denne "optimale variasjon" i partipressen delvis avhenger av avistallet, men vårt materiale utelukker muligheten av å knytte en politisk forklaring til avistallet. Arbeiderpressens historie gir sterke inntrykk av at denne partipressen i lange perioder er større enn rene forretningsmessige hensyn tilsier (Høyer 1978). I en studie av norsk høyrepresse gjennom 1920-årene påviser nå historikeren Rolf Danielsen (1979) at det samme gjør seg gjeldende i denne delen av partipressen. Virkemidlene er litt forskjellige, men realitetene er de samme. Det er derfor den mest sansynlige hypotese at avistallet påvirkes – til et visst punkt i utviklingen – av økonomisk satsing fra partienes side. Men jeg mangler data som gjør det mulig å skille mellom en markedsorientert og markedsavhengig del av pressen på den ene siden, og en partifinansiert del på den annen.

Det vi har demonstrert med denne analysen er med andre ord at partipressen i distriktene, så langt kapasiteten rekker, opprettholder en høy grad av politisk representativitet inntil markedmonopolet, vel og merke

på tilbudssiden. Der vi finner konkurrerende partiaviser representerer de det politiske synet til et absolutt flertall av leserne. Der det er lokalt monopol representerer partiavisen idag som regel det største av de borgerlige partier, og dermed – som regel – et mindretall av velgerne i distriktet. Grunnen til at vi gjennom lange perioder finner en slik "optimal variasjon" må delvis søkes i partienes anstrengelser for å opprettholde et høyt avistall, mens årsakene til at variasjonen på tilbudssiden reduseres, delvis må søkes i de økonomiske vilkår for avisdrift, som etterhvert gjør en partifinansiert presse umulig.

Manglene i datagrunnlaget gjør at jeg foretar et metodisk kunstgrep i analysen som Thomsen oppfatter som en faglig prinsipperklaring. Det tankemessige utgangspunkt for annen del av avhandlingen, der de politiske mønstre i pressen oppfattes som den "avhengige variabelen", er postulatet om at pressens numeriske fordeling, dens distriktsvise plassering, samt utbredelsen av konkurranse, lar seg forklare. Men vi påtar oss ikke her ansvaret for at pressestrukturen er forklart – fase-modellen til tross. Gitt at pressen har et visst omfang og typiske markedsmessige grupperinger som vi har data for, blir problemet å påvise hvordan partiavisene fordeler seg politisk, og hvordan de utnytter mulighetene innen den gitte rammen. Vi stiller opp en del logiske kriterier for hvordan avisene skal fordele seg på partialalternativene innen den ramme pressestrukturen gir for å oppnå en etter stemmefordelingene "optimal variasjon". Deretter beregner vi den teoretiske fordeling av partipressen innenfor det gitt antall aviser etc. og sammenholder resultatet med den faktiske fordeling som vi påviser empirisk. Ved å sammenlikne de to fordelinger kommer vi fram til det foran nevnte resultat.

Hovedkonklusjonen er at avisene følger en strategi vi i avhandlingen kaller "stemmemaksimering" (og som vi her omdøper til "optimal variasjon") framfor "publikumsmaksimering". Det siste fordelingsmønstret forutsetter en større grad av "flokking" fra avisenes side omkring de større velgergrupper på steder der vi finner typisk skjeve fordelinger av stemmene mellom partiene.

Nils Thomsen har tydelige motforestillinger til en slik "mekanisk" beregning av partipressens utvikling. Jeg innrømmer villig at beregningene ikke utgjør en fullgyldig forklaring, ifølge metodeboka. Det påvises en viktig samvariasjon, men ikke et fullstendig årsaksforhold. Thomsens prinsipielle innvendinger er ikke helt klare på dette punkt, men de synes å bygge på den forestilling at jeg på min side hevder at det finnes en automatikk i pressens utvikling som ikke bare forklarer avistallet men også de politiske markedsuligheter. Jeg kan ikke se at det er mange belegg for en slik påstand i avhandlingen. I sin alternative forklaring legger midlertid Thomsen stor vekt på de endogene faktorer i pressen,

mer enn jeg er tilbøyelig til. Skjønt heller ikke på dette punkt dreier det seg om prinsipielle uoverensstemmelser.

Avisproduktets kvalitet – er den entydig?

Thomsen vil forklare markedskonsentrasjonen i pressen, som vi finner spor av fra århundreskiftet og utover, i stor grad med de muligheter for en ny journalistikk som dukker opp i og med et mangesidig format og stor kapasitet til å distribuere produktet på tvers av sosiale lag og geografiske skiller. Den politiske journalistikk neddempes og puttes inn i avisen, mens nyheter dominerer førstesiden og fler av de andre. Parallellt med dette tenker Thomsen seg at etterspørselen endrer karakter. Med utgangspunkt i overstående beregninger er mitt motargument at dette umulig kan være den eneste forklaring på markedsutviklingen etter 1900. Også politiske holdninger påvirker etterspørselen og markedsutviklingen helt inn i avismonopolet, men selvsagt ikke lenger.

Komplementære forestillinger

De neste framstøt i studiet av strukturutviklingen tror jeg bør operere med forestillingen om to sammenhengende, men også delvis motvirkende, markedskrefter. På den ene siden de økonomiske krefter som presser mot markedskonsentrasjon, på den annen side partier og publikums politiske holdninger som dels åpner mulighetene for en tiltakende produkt differensiering og som dels bremses på utviklingen mot markedsmonopolet. Styrkegraden av de to markedskrefter må diskuteres for de enkelte perioder, eller "faser".

Med de økonomiske og tekniske faktorene forklarer man delvis avistallet og kartlegger mulighetene for partier til å vinne innpass og til å øke avistallet utover "normalleiet". Markedskonsentrasjonen kan dels forklares ut fra forhold som angår produktets kvalitet, men denne analysen kan like gjerne starte med andre forhold som Thomsen nevner, så som lønnsandelene i avisdriften og den relative omkostningsøking, og ikke minst de skjeve fordelinger av annonseinntektene, som ytterligere skjerper de stordriftsfordeler som store opplagstall gir på de lokale avismarked.

I vår analyse er vi avskåret fra å vise utviklingen på *etterspørselssiden* i partipressen. Niels Thomsen (1972) derimot makter å demonstrere at innen et utvalg danske spredningsområder er det (fra århundreskiftet og fram til 1920) et økende samsvar mellom fordelningen av stemmer på den ene siden og fordelningen av avisopplagene mellom partipressene på den annen. Deretter snur utviklingen og samsvaret avtar. Det er dette til-

takende misforhold Thomsen prøver å forklare med utbredelsen av "ny journalistikk" eller med økingen av annonsemengden. Et annet forklarende moment kan være den tiltakende dobbeltdekning i lesermarkedet som viser seg i København fra århundreskiftet og i provinsbyene fra ca. 1913, ifølge tabellen foran. Den regionale utjevning i avisforbruket og den tiltakende urbaniseringen bidrar åpenbart til å øke dobbeltdekningen og dermed til å forrykke proposjonalitetene mellom henholdsvis velger- og lesermarked. Det gjenstår midlertid et langt og nitidig arbeide med å rekonstruere denne utviklingen i detalj.

Men har man slik forklart omfanget og rekkefølgen i avisfrafallet, så gjenstår det å forklare hvorfor frafallet følger bestemte politiske mønstre. Gjennom etterkrigsperioden – og i løpet av okkupasjonen – er det fortrinnsvis borgerlige aviser som faller fra. Først partidublringene, dernest aviser som representerer de minste velgergrupper på stedet. Til sist får vi en borgerlig avis som gjennomgående representerer den største borgerlige velgergruppen på stedet. Der vi fortsatt har konkurranse står denne avisen overfor en arbeiderpartiavis som på sin side representerer velgerflertallet. En slik mekanistisk beregning av avisfrafall og velgeroppslutning utgjør ingen selvstendig forklaring på markedskonsentrasjonen, men Niels Thomsons strategi forklarer heller ikke systematikken i frafallet. Men i sum kan de to forskningsstrategier forklare hvorfor det på konkurransestedene som regel er den borgerlige avisen som har størst utbredelse og som er den avisen som overlever ved overgangen til monopol. Her er "ny journalistikk" såvel som "fordelen av en tidlig start" nyttige hjelpeforestillinger.

Spredningen av avisproduksjonen og regionale forskjeller i avisforbruket

Hittil har jeg stort sett holdt meg til forestillingen om et nasjonalt gjennomsnitt i strukturutviklingen som endrer seg med tiden og de skiftende markedsbetingelser. Dette for ikke å komplisere en på forhånd infløkt materie. En tilsvarende uttryksmåte kan ha sneket seg inn i de partier av avhandlingen der jeg forsøker å gi historiske oversyn. Thomsen angriper meg imidlertid for at jeg *konsekvent* ser bort fra de store forskjeller som i lange tider finnes i avisforbruket mellom by og land. At slike forskjeller ekisterer er klart, kanskje i ennå høyere grad i Norge enn i Danmark.

Ivar Andenæs (1978) viser at forskjellene i avisforbruket utjamnes gjennom etterkrigstiden, delvis ved at den nasjonalt distribuerte tabloidpresse får innpass utenom byene. Dette må sies å være et indirekte, men talende prov på, ennå større forskjeller mellom by og land før krigen. I min avhandling diskuteres denne mulig-

heten i samband med presentasjonen av data for post-distribuerte aviseksemplarer. Kanskje mer indirekte, men helt konsekvent, bruker jeg forestillinger om by-land forskjeller i medieforbruket som et premiss i den senere analyse i kapittel 2. Thomsens inntrykk av at slike forutsetninger mangler kan være næret av det forhold at jeg ikke har data av den karakter han selv presenterer i tabellen foran.

Det sier seg nesten selv at når man foretar spredningsanalyser så spiller forestillinger om by-land forskjeller en vesentlig rolle. Slike antakelser er da også en tydelig forutsetning for analysen av endringer i avisgeografien i avsnitt 2.5. Avisproduksjonen, etterfulgt av konkurranse, øking i utgivelsesfrekvens, av årgangsvekter, i skjeve fordelinger av årgangsvekter mellom konkurrentene og endelig i nedgang i det relative antall konkurrerende aviser – alt dette starter på de sentrale og folkerike utgivelsessteder og spres mot utkanten i varierende monn for de enkelte komponenter i systemet. Lengst når selvsagt avisproduksjonen alene. En drivkraft i slike spredningsmønstre er åpenbart at utkanten mangler noe av det avisforbruk som karakteriserer sentrum. Av de stikkord som her er gitt vil det også være klart at forbruket i sentrum er i ferd med flate ut ennå mens det er på oppgang i utkanten. Dette setter også sine spor i pressestrukturen.

Nasjonale forskjeller i avisgeografien

Et karakteristisk trekk i spredningen av avisproduksjonen i Norge, sammenliknet med Danmark, er forskjellen i det Thomsen kaller landnåmstiden i pressen. I Danmark finner avisgeografien sin form allerede i 1870-årene. I Norge øker tallet på utgivelsessteder etter 1880, men særlig i perioden mellom 1900 og 1920. Dette tyder på at utjamningen i avisforbruket mellom byene og landdistriktene, som i Danmark ytrer seg dels som en endring i distribusjonen fra byene og dels som kartell- og kjededannelser (avleggere), i Norge tar form av en ytterligere spredning av avisproduksjonen, der hver lokal avis stort sett er en autonom enhet (om den så ikke er kontrollert sentralt av partiene).

Topografi og vanskelige transportforhold har bidratt til å holde norsk presse nær grasrota gjennom lange tider. Spredningsdistriktene varierer i omfang fra sted til sted, men gjennomgående er de meget mindre enn i Danmark og Sverige hva folketallet angår. Slike forskjeller gjør det mer forsvarlig å bruke befolkningen i tettstedene og politiske data for utgivelseskommunene som indikatorer. Det beste ville selvsagt være å operere med empirisk fastlagte spredningsdistrikter. Et problem Thomsen (1972) selv løser ved å undersøke adressen i avisenes dødsannonser.

Vi har foreløpig avstått fra et slikt sisyfosarbeide. Men vi har kontrollert våre data på to typer av geografiske enheter for 1961, henholdsvis kommunen og handelsdistriktet rundt utgivelsesstedet. Ved beregningen av den markedsstrategi vi kaller "stemmemaksimering" (og som vi foran omdøpte til "optimal variasjon") viste det seg at i 82 prosent av tilfellene ble plasseringen av avisene i den teoretiske fordelingen lik i de to tilfelle. Ved bruk av handelsdistrikt som spredningsområde ville ialt sju aviser påvirket sluttresultatet dersom vi fraregner kompenserende feilkilder. Dette utgør en feilmargin på sju prosent.

Faseforskyvninger

I kapittel 3 tar vi opp igjen den rommelige spredning av pressen i en analyse av forutsetningen for den markedskonsolidering vi ser i etterkrigstiden. Avsnitt 3.4 kaller vi for "Sporene av en faseforskyvning" og med det menes nettopp hva Thomsen savner, en påstand om at markedsekspanjonen starter seinere på de mindre enn på de større utgivelsessteder. Den hypotese vi analyserer her lyder: "Til sammenliknbare tidsintervall (kronologiske) vil tidlige avisetableringer overleve i større grad på store marked enn på mindre. Omvendt skal senere etableringer overleve i høyere grad på mindre marked enn på de større" (s. 93). Vi påviser også en slik faseforskyvning.

Legger man derfor vekt på innsjonyene i min framstilling, som også formes av begrensningene i mitt materiale, så vil det være klart for den observante leser at jeg faktisk tar hensyn til by-land forskjellene i avisforbruket under analysen av distriktforskjellene i avisproduksjonen. Men selvsagt har Thomsen rett i at det kan gjøres atskillig mer ut av dette interessante fenomen. Vi har lett for å glemme at den nasjonale integrasjonsprosess fortsetter helt inn i vår tid ikke minst takket være massemediene. Når det gjelder å klargjøre pressens rolle i denne utviklingen overlater jeg med glede jobben til mine etterfølgere.

Annonnene – periodevis halve inntekten og mere til

Atskillig værre er den uteglemlen Thomsen seinere påpeker. Halve markedet, eller annonsene, har falt ut av min analyse. At annonsene ikke finnes i mitt materiale kan forklares. Men ifølge min foran skisserte forskningsstrategi er det vanskeligere å forsvare at annonseinntektene ikke opptrer i fasemodellen. Grunnen er at jeg var, og fortsatt er, uklar om hvordan annonsene spiller en systematisk rolle i strukturutviklingen over et så langt tidsrom som det her er tale om. For etterkrigsperioden kjenner vi mekanismene: en syv-åtte-dobling av annonsevolumet etter 1950 tilkøp en stadig

mer markert fördelning av annonsekapital til markedsliderne. De største avisene får idag omlag 20 procent mer av annonsekapitalen som tilflyter distriktets aviser, sett i forhold til deres andel av distriktets samlede opplag. (Høyer 1975). Slike skjeve fordelinger forrykker klart konkurranseforholdet, særlig fordi norske aviser stort sett holder seg til sitt metiér, avisdriften. Overskudd, der de finnes, pløyes for største parten tilbake i den fortsatte avisdrift.

Sett i perspektiv er det klart at faktoren 'annonsekapital' i denne perioden virker analogt med hva vi i fasemodellen kaller 'produksjonskapasitet'. Annonseinntektene gir også stordriftsfordeler, men på *inntekts-siden* i regnskapet. Gjennom etterkrigstiden kan slike fordeler oppheve endel ulemper på utgiftssiden når det gjelder å utvide distribusjonen for å øke opplaget. Problemet er likevel – for hvilken periode kan vi påstå at 'annonsekapital' og 'produksjonskapasitet' virker analogt i forhold til 'markedsstruktur'? Det synes klart fra det lille vi vet at annonsemengden ikke alltid følger opplagstallene og markedsposisjonen, slik Thomsen også påpeker.

I og med at reklamebransjen moderniseres må vi anta at politiske motiver i fordelingen av annonsekapital hos den reklamekjøpende bedriftsherren blir bimomenter hos den profesjonelle reklameformidler i annonsbyråene. Tove Nielsen (1978) mener reklamebransjen moderniseres for alvor i denne forstand gjennom 1930-årene bl. a. med det resultat at annonsemengden øker i arbeiderpressen. Thomsen angir 1920-årene for Danmarks vedkommende. Men det er klart, både for Niels Thomsen og meg, at vi får ikke skikk på denne variabelen før det gjennomføres en bred undersøkelse av utviklingen i reklamens økonomi gjennom de siste hundre år.

Er fasene bare et hjernespinn?

Er så fasene en fruktbar tankekonstruksjon spør Niels Thomsen til slutt, og svarer benektende. Utover en forenklet inndeling av lengre tidsforløp, på vanlig historikermaner, bør man være varsom med å bruke fasene i en systematisk forklaring, advarer han. I denne posisjon står Thomsen trygt sammen med de mange som angriper Rostows "Stages of Economic Growth". Jeg mener man skal være mer eksplisitt i begrepsbruken, og spekulerer gjerne over fasebegreppet, som forøvrig ikke avviker avgjørende fra den måten historikerne bruker betegnelser som 'epoke' på.

Historikerne sier riktignok sjelden mer presist hvilke kriterier de legger til grunn for sine epoker. Men jeg gjetter neppe avgjørende galt om det bak 'epoke' finnes forestillinger om at visse stabile trekk, eller dramatiske begivenheter, preger de mennesker som gjennomlever

denne perioden. 'Epoken' er visse generasjonsbestemte fellesopplevelser (jfr. generasjonskløften) eller tidsbegrensede handlingsbetingelser som preger samfunnet og dets elite. Det er ikke noe avgjørende forskjellig jeg legger i et begrep som 'fase', bortsett fra at det hele tiden henvises til utviklingen i en bestemt bransje. Markedsforholdene utgjør handlingsbetingelser som preger aktørene i dette systemet. Og siden de betingende forhold for systemet endrer seg, tildels systematisk, så kan vi også vente en viss systematikk i de disposisjoner aktørene i systemet treffer til enhver tid. Ved å bygge ut slike tankekonstruksjoner, systematisere og revidere dem, kan pressehistorien bli noe mer enn tilfeldig kunnskapsakkumulasjon.

Det er klart av min avhandling, og ytterligere tydeliggjort gjennom Thomsens opposisjon, at fasene ikke er tidsmessige distinkte. Tvert om tvinger begrep som strukturutvikling og faseforskyvning oss til å operere med et skille mellom *kronologisk tid* og *systemtid*. Men det er også klart at, med noe slingsringsmonn langs grenseårene, så kan vi angi tidsrom av forskjellig varighet der pressens markedssystem har en distinkt karakter, eller tidsrom der vi finner særegne og noenlunde stabile konstellasjoner i systemets komponenter.

Overgangen mellom fasene forklares delvis med ekogene faktorer, men også gjennom de disposisjoner aktørene i systemet har foretatt i den foregående fase. Tilstedeværelsen av en produksjonsteknologi kan bare delvis forklares av markedsdynamikken (Jfr. Schmookler). På dette punkt må vi gå utenom systemet. Derimot tilbyr teknologien aviseierene visse muligheter for rasjonalisering, ekspansjon og tilpasning av produktet til antatte behov hos publikum (endogene forhold). Ved å utnytte slike muligheter endrer avisene systematisk forutsetningene for dem som på seinere tidspunkt ønsker å etablere seg på avismarkedet. Vi nevnte bl. a. publikums økende treghet med å tilpasse seg nye avis-tilbud. Thomsen (1972) bruker uttrykk som økende 'introduksjonstid' for nye aviser, hvilket kan være et utslag av det samme fenomen. Nettopp i slike forhold finner vi de "dynamiske elementer" som fører over fra en fase til den etterfølgende.

For pressens motspillere – informasjonskilder og partier – gir de karakteristiske faktorkombinasjoner som utgjør de enkelte faser også beskjed om hvordan man best kan samhandle med pressen. Men 'fasene' forteller selvsagt ikke noe om nødvendigheten av å samhandle. Og utover dette – ja så ligger det i følge Thomsens eget resonnement foran – i pressens autonome virksomhetsområde visse muligheter som typisk utløses under gitte markedsbetingelser, eller 'faser'. Jeg tenker her på hans argumentasjon omkring 'ny journalistikk' ved århundreskiftet, som i sin tur fører til "opdyrkingen og organisationen af nye kommunikationsfunktioner".

Om Thomsen har rett i påstanden om at de materielle rammebetingelser for redaksjonen kan endres så radikalt at det sluttelig fører til at publikums forhold til sine omgivelser også endres, så ligger det i bunnen av en slik tankerekke en forestilling om at visse unike kombinasjoner av betingende materielle faktorer utløser langtrekkende konsekvenser for sosialt samkvem. Så langt jeg ser er dette en fortreffelig illustrasjon av hva som kan legges i fasebegrepet – og langt fra et bevis for det motsatte.

To tradisjoner som konvergerer

Fra det jeg foran hevder bør det være klart at den motsetning Thomsen ser, mellom det teoretiske grunnlag for hans egen analyse av utviklingen i dansk presse og mine utgangspunkt for analysen av norsk presseutvikling, ikke eksisterer i hovedsak. Som denne debatten riktignok demonstrerer er det en forskjell i stil og metode. Thomsen og jeg er uenig om hvordan presseutviklingen skal forklares, ikke om at den lar seg forklare over så lange tidsspenn som det her er tale om. Men også disse forskjeller er mindre enn vanlig når historikere og samfunnsvitere diskuterer.

Thomsen ønsker en mer detaljrik forklaring på vekslingene i pressestrukturen, og ikke nødvendigvis en enhetlig forklaring for hele tidsrommet. Min tendens går i motsatt retning, mot forenkling og utviklingen av enhetlige forklaringer og mot en stadig utvidelse av gyldighetsområdet i tid. Likevel er forskjellen ikke større enn at mine forenklinger består av overordnede kategorier som viser seg å innbefatte de fleste av de faktorer og forhold Thomsen trekker fram som mangler. Thomsen er riktignok ikke klart negativ til genrelle forklaringer, men siden han selv ikke presenterer en overgripende forklaring som et alternativ til fasemodellen, er det lett å tolke ham slik.

I min oppfatning er det å legge vrak på viktig innsikt om man skulle stille opp de forhold Thomsen nevner, slik som betydningen av 'ny journalistikk' eller av 'omnibusavisen', som uforenlig med de begrep jeg finner formålstjenlig, slike som fordelene av en 'tidlig start' eller 'velgerstøtte'. Foreløpig tror jeg Thomsen må være enig i at ingen av oss har empirisk belegg for å påstå at denne motsetning eksisterer. En mer fruktbar måte å reagere på er å spørre – hvordan og i hvilket omfang kan 'ny journalistikk' samt fordelene av en 'tidlig start' forklare nedbrytningen av politiske faktorer som 'velgerstøtte' i formingen av våre lands pressestruktur? Forklaringen av dette fenomen – og kartleggingen av dets fortsatte konsekvenser – er verd en helhertet forskerinnsett i tiden som kommer. Hva Thomsen og jeg måtte ha bidratt med er visse anvisninger på hvor det lønner seg å grave videre.

Svennik Høyer

Bibliografi

- Ivar Andenæs, *Pressens utbredelse i etterkrigstiden*, Oslo Institutt for presseforskning, stensil nr. 50, 1978.
- Rolf Danielsen, "Den norske høyrepresse i 1920-årene. En systembeskrivelse", *Pressens Årbog 1979*, København/Oslo, 17. årg.
- Kaare Fasting, *Den gamle by og den unge boktrykker*, Bergen, Bergens Tidende og J. W. Eides Boktrykkeri A/S, 1964.
- Melvin DeFleur, *Theories of Mass Communication*, 2. edition, New York, David McKay Company Inc., 1970.
- Svennik Høyer, "The Political Economy of the Norwegian Press", Oslo/New York, *Scandinavian Political Studies*, Vol. 3.
- Svennik Høyer, "Dagspressen", Kapittel 1 i Mie BERG (red), *Norske Massemedier*, Oslo, Gyldendal, 1975.
- Svennik Høyer, "Partiet i pressen – et omriss av arbeiderpressens utvikling i Norge" København/Oslo, *Pressens Årbog 1978*, 16. årgang.
- Tove Nielsen, "Arbeiderbevegelsen, krisen og markedet", *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr. 1, 1978.
- Stein Rokkan og Per Torsvik, "Der Wähler, der Leser und Die Parteipresse. Eine Analyse über politische Einstellung und Lesen von Zeitungen in Norwegen", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 12. Jahrgang, heft 2/1960.
- Stein Rokkan, "Sentrum og periferi, økonomi og kultur: modeller og data i klonometrisk sosiologi", i Sivert Langholm og Per Maurseth (red.) *Periferi og sentrum i historien*, Oslo, Studier i historisk metode nr. 10, 1975.
- Jacob Schmookler, *Invention and Economic Growth*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1966.
- Jens Arup Seip, "Modellenes tyranni", i Sivert Langholm og Per Maurseth (red.), *Periferi og sentrum i historien*, Oslo, Studier i historisk metode nr. 10, 1975.
- SOU 1975:78, *Pressens Funktioner i samhället*, Stockholm 1975
- Jörgen Westerstähl og Carl-Gunnar Janson, *Politisk Press. Studier til belysning av dagspressens politiska roll i Sverige*, Göteborg, Statsvetenskapliga Institutionen, 1958.

A rejoinder

After reading Axel Hadenius' review of *Voluntary Associations and Nordic Party Systems* in number 2 – 78 of this Journal, I find it necessary to make a few comments. The book, I think can speak for itself and stand on its own merits, if permitted to do so; although it may contain some errors, as do all dissertations. However, a little purpose can be served by trying to correct the irregularities in the review or by calling attention to the delimitations of scope in Chapter 2, the motivations for choosing Finland, Norway and Sweden in Chapter 3, the reasons in Chapter 4 for excluding groups with too few individuals (CONF) from statistical analysis, pages 22–30 in Valen's paper (1968), or the implicit but sub-

stantial definition of cross-pressures in Chapter 8, etc. I will instead follow the normal convention of not addressing the errors of detail and interpretation in a review. I hope to achieve a more constructive purpose with the present exchange of views by concentration on three areas where the reviewer and I have a more fundamental difference of opinion. They are the limits imposed on comparative research by secondary analysis of survey data, the geographical limits of the validity of the hypothesis of overlapping memberships and cross-pressures, and the theoretical limits of the pluralist model.

A. Limits imposed upon comparative research by the secondary analysis of survey data

Hyman's discussion of secondary analysis of sample surveys is perhaps the only book specifically devoted to the topic (1972). Secondary analysis can claim both practical benefits in terms of money, time and personnel and benefits for theory and substantive knowledge. Problems can be examined comparatively by merging old and new data into a cross-national study. To make the most of what we have, secondary analysis must rearrange separate independent inquiries lacking comparative aspirations, after the fact into a cross-national design. For example, a recently published comparative study of electoral behaviour in 15 Western countries draws on independent election studies (including two employed in my research) ranging from 1952 to 1970 (Rose, 1974). The choice of suitable data for secondary analysis is no easy task and a researcher undertaking secondary analysis faces a dilemma. He must maintain reasonable standards of comparability and reject unsatisfactory surveys. However, he may find no surveys whatsoever that meet his criteria of comparability for that problem if he is rigid or mechanical in demanding complete identity in all respects (Hyman, 1972).

In my research it became necessary to employ a research design of merging old data (Norway, 1965 and Finland, 1966) with new data (Sweden, 1971) when earlier Swedish survey data was either not available (the 1964 or 1968 Swedish Election Studies) or not suitable (SCB data) for the problem at hand. The three national samples employed were however replicas of each other in several respects. The sample designs were similar. In all three cases multi-stage, nation-wide random samples were combined with face-to-face interview techniques and competent field staffs from leading opinion institutions.

A preoccupation with the concrete features of the surveys employed in crossnational designs which merge old and new data demonstrates an interest in the problems of comparative technology, rather than compa-

rative methodology. Comparative technology focuses on comparability in the narrow sense, i.e. date of field work, identity of questions, identity of unit of analysis, etc. However these technical problems are not as important as the basic methodological problems. Numerous methodological considerations deserve attention including the question of meaning, problems of verbal communication, equivalence of indicators, the importance of "culture" in cross-national studies, etc. (See Scheuch, 1968, Verba, 1969 & 1972, and Hyman, 1972). By accenting the methodology instead of the technology of comparative research, I am arguing, like Hyman, Scheuch, and Verba that rather than insisting on identical procedures as a precondition for comparability, one should postulate that if significant aspects of the universe to be studied differ, the design of each study should differ accordingly.

In this connection it is necessary to make a distinction between the representativeness and the scope of a sample (Zetterberg; 1963) in cross-national designs based on secondary analysis of survey data. Representativeness refers to a partial enumeration to represent the relative size of the properties in a sample and is most important in descriptive investigations. Scope refers to a partial enumeration to permit the intended inferences and is most important in investigations with analytical intent (1963:55). In a study of citizen participation in Norway and the USA, based on two independent election studies, Rokkan and Campbell argue that direct comparisons may prove inconclusive because of the difficulties in establishing equivalences, but that indirect "second order" comparisons of regularities in the differences within each political system may still prove of great theoretical interest (1962:8-9). In theoretical investigations based on "second order" comparisons dependent variables can be "system specific", while independent and intervening variables need to be "roughly comparable" instead of identical.

The criterion for assessing the comparability of sample surveys in a secondary analysis for a cross-national study is not whether the techniques are phenomenically identical, but rather whether they are conceptually equivalent for the objects of the research (Armer, 1973:52). Since my research did not have a descriptive intent, but instead an analytical purpose, the conceptual equivalence of the three samples and the second order comparisons employed take precedence over technical issues.

B. The geographical limits of the hypothesis of overlapping memberships and cross-pressures

Most pluralists are interested in general theory and do not limit themselves to the particular conditions in any given country. Whether this is a strength or weakness

is another matter. The authors in question Coser, Kornhauser, Lipset, Simmel and Truman are no exception to this rule. Truman is perhaps the most exclusively American in this choice of data and examples. Ironically, he has probably had the greatest influence outside the USA (Buksti, 1978). Whether Truman attempted to formulate a general theory of politics or a special theory concerned primarily with American politics (see APSA, 1960: 15–33 & 494–95) is of less importance than the impact which his book had on subsequent developments in the international political science debate and its research focus (see Almond, 1958 & 1963). *The Governmental Process* (1951 & 1971) systematized and clarified ideas about the group process of politics so well that it soon became recognized as a standard work, that provided inspiration for dozens of studies of interest organizations and pressure groups outside the USA. The International Political Science Association convoked the Fifth IPSA Round-table in 1957 to discuss the role of interest groups. It is widely acknowledged that both the meeting and the book which it resulted in *Interest Groups on Four Continents* (1960), were inspired by the ideas which Truman so succinctly expressed. Several Swedish political scientists have since then paid tribute to *The Governmental Process* as a source of inspiration, including Ruin (1960:59 & 379), Back (1967: 24), and Elvander (1974:22 & 316).

In a letter to me, sent upon receipt of a copy of my research report, Truman expresses no misgivings or reservations about my study of overlapping memberships and cross-pressures in the Nordic context. Instead, he states that my research is, in his knowledge, the most far reaching examination of the subject ever carried out (19.09.77). The pluralist hypothesis of multiple memberships and cross-pressures has gained general repute as an integral part of the pluralist model in Europe and the Nordic countries. Olsen considers this hypothesis as one of four central assumptions of pluralist democratic theory (1978:23 & 29). Andersson maintains that "... this hypothesis is fruitful for understanding many societies, including Sweden and the USA" (in Asplund, red. 1972:92).

C. *The theoretical limits of the pluralist model*

Both my book and the introduction to the review of it represent a substantial effort to systematize one central aspect of the pluralist model. In particular we attempt to specify the empirical components of the hypothesis of overlapping memberships and cross-pressures. In some respects Hadenius has been able to penetrate and clarify the relation between certain components beyond the effort undertaken in my book. In retrospect, it seems however, that our efforts fall short of the mark. His

diagram on p. 130 is a worthy effort at systematizing my verbal presentation of the cross-pressure hypothesis. The structural component (A) in the diagram however includes two elements, multiple memberships and degree of social homogeneity in organizations. But the discussion which follows the diagram argues for the primacy of social homogeneity and the exclusion of multiple memberships, without providing support for this in the original theory. I am inclined to agree that the structural component should include only one element; but the evidence presented in my research demonstrates that multiple membership is the central structural component, and the only relevant component in light of the limits and purpose of my study.

A more fundamental theoretical concern is, however, related to the conclusions that my research, intentionally or unintentionally, demonstrates the lack of importance of a society's organizational structure for its "political culture" (p. 134). It should be remembered that the role designated to overlapping memberships and cross-pressures in pluralist theory is not restricted to the individual or micro level of analysis, although the survey data employed in my research was primarily valid at that level. According to pluralist theory overlapping memberships also result in cross-pressures at the organizational level and cross-cutting at the societal level (see section 3.4 in my book). The failure of certain Nordic voluntary associations, known in my study as "party integrative organizations", to behave according to the assumptions of the pluralist model on the micro level does not mean that they are irrelevant for the Nordic party system(s). The concept of party integrative organization may provide the missing link to the quandary found in Rokkan's explanation of the phrase "numerical democracy and corporate pluralism", i.e., that votes count in the choice of governments, but organizational resources decide the actual policies pursued by them (1966:105–110). Party integrative organizations bridge the gap between the two tiers of government and provide a link between the parliamentary-democratic and the organizational corporate channel of influence.

Put in a broader perspective than that of the micro level, the role played by organizations in a society might be more fruitfully examined if the hypothesis of overlapping memberships and cross-pressures is conceived of as an element of one ideal-type model of politics, i.e. a pluralist model. The organizational features of this model can be compared and contrasted with those of other ideal-types, say a model of corporatist society. The organizational structure of any given country is bound to contain some elements from both sets of ideal-types. An empirical investigation under such conditions would not attempt to verify the validity of any single element of a given ideal-type, but instead to determine where

a given society should be placed on a continuum between these ideal-types. This might be done by establishing to what extent the elements of the one or the other ideal types are present and/or prevalent.

Pluralist theory includes three central assumptions about the organizational structure (Olsen, 1978:23 & 29) in their ideal type of a system with political free competition:

- a) that organizations are a spontaneous product of important social interests
- b) that members control their leaders since they can quit the organization (exit) and join or form a competing organization if the leaders do not act in the interest of the members.
- c) that different organizations control each other, in part due to constant competition over members and in part because of overlapping memberships.

"Societal corporatism", as distinguished from the "state corporatism" of the 1930s, is not alien to liberal democratic polities (Ruin, 1974, Schmitter, 1974 and Lehmbruch, 1978). The structural aspects of societal corporatism provide a clear contrast to the pluralist model and an alternative point of departure for theoretical reflections and empirical research, yet one applicable to most Western democracies (Wilensky, 1975).

An ideal-type of "societal corporatism" is, according to Schmitter (1974:93-94 & 103-105) a system which makes the following structural assumptions about organizations:

- a) that membership is compulsory through social pressure, dues check-off or provision of essential services.
- b) that they are limited in numbers by inter-associational agreements or by 'political cartels' designated by participants to exclude newcomers, i.e. they are non-competitive and functionally differentiated and this singular representation is insured by spontaneous cooption.
- c) that their internal structure is hierarchal, bureaucratic or oligarchal.
- d) that influence is exercised over leadership selection and interest articulation via a consensus on procedures and goals.
- e) that their structural relationship to the state implies recognition by the latter and via it a 'deliberate representational monopoly'.

The current discussion and debate at ECPR workshops (Berlin, 1977 & Grenoble, 1978), the 1978 ISA World Congress in Uppsala and the V Nordic Political Science Conference in Bergen is beginning to produce a large and respectable body of theoretical alternatives and empirical knowledge about corporatism and interest intermediation (see Buksti & Johansen, 1977; Buksti & Johansen, 1978a; Johansen & Kristensen, 1978; Lehmbruch, 1978; Buksti & Johansen, 1978b; and Damgaard

& Eliassen, 1978).

The formation of a Nordic Research Committee on "organizations and the public administration in the Nordic countries" was achieved in January. However, Sweden is at a distinct disadvantage in this field compared with Finland, Norway and Denmark, since we lack an organizational archive of the type found in the other Nordic countries, one which includes data about all nation-wide popular movements, voluntary associations and non-governmental organizations. Such data provides the core of the research material and the focus of the research efforts undertaken in this area in the other Nordic countries (Hallenstvedt, *et al.*, 1975, Schiller, 1975; Buksti & Johansen, 1977). A Swedish organizational archive complemented by the data in the Bju-rulf & Swahn archive could begin to answer some of the issues raised at the macro level by the corporatist and pluralist ideal-types and to provide a systematic picture of the role of the organizational structure in the Swedish political culture.

Victor Pestoff

Literature

- Almond, G. "A Comparative Study of Interest Groups and the Political Process" *Am. Pol. Sci. Review*, LII, March, 1958: 270-82 and in *Comparative Politics: A Reader* 1963, H. Eckstine & D.E. Apter, N.Y. & London: The Free Press.
- American Political Science Review*, 1960: 15-33 and 494-95.
- Andersson, B 1972 "Georg Simmel" in *Sociologiska teorian: studier: sociologins historia*, Johan Asplund (red.) Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Armer, M. 1973 "Methodological Problems and Possibilities in Comparative Research, pp. 49-82 in *Comparative Social Research: Methodological Problems and Strategies*, M. Armer & A.D. Grimshaw (eds) N.Y. & London: J. Wiley & Sons.
- Back, P.E. 1967 *Sammanslutningarnas roll: politiken 1870-1910* Västerbottens Tryckeri: Skellefteå.
- Buksti, J. & I.N. Johansen 1977a "Organisationssystemet i Danmark", *Økonomi og Politik*, v. 51, nr. 4 388-415.
- Buksti, J. & L.N. Johansen 1977b "The Scope of Validity of the Corporatism Model" ECPR, Berlin mimeo.
- Buksti, J. & L.N. Johansen, 1978a "The Danish System of Interest Organizations, ECPR Grenoble, mimeo.
- Buksti, J. & L.N. Johansen, 1978b "Variations in Organizational Participation in Government: The Case of Denmark" Bergen: mimeo
- Damgaard, E. & K.A. Eliassen, "External Participation in Danish Law Making' Coporatism or Pluralism?" Bergen: mimeo
- Ehrmann, H.W. 1960 "The Comparative Study of Interest Groups" pp. 1-8 in *Interest Groups on Four Continents*, H.W. Ehrmann (ed. for IPSA) Pittsburgh: Univ. of Pittsburgh Press.

- Electoral Behavior: A Comparative Handbook*, 1974 R. Rose (ed.) London: The Free Press.
- Elvander, N. 1971 *Intresseorganisationer i dagens Sverige*. Lund CWK Gleerup Bokförlag
- Hallenstvedt, et al. "The Nordic Transnational Association Network: Structure and Correlates" in *Journal of Voluntary Action Research*, v. 5 nos. 3-4, 1976 123-154.
- Hyman, H. *Secondary Analysis of Sample Surveys: Principles, Procedures & Potentialities*, N.Y. & London: J. Wiley & Sons 1972.
- Johansen, L.N. & O.P. Kristensen 1978 "Corporatist Traits in Denmark 1946-76", ISA World Cong. Uppsala: mimeo
- Lehmbruch, G. 1978 "Corporatism, Labour and Public Policy", ISA World Congress, Uppsala: mimeo
- Politisk organisering* 1978, Johan P. Olsen (red.), Bergen and Oslo: Universitetsforlag.
- Rokkan, S. & Campbell A 1962 "Citizen Participation in Political Life: Norway and the USA" (Bergen: mimeo), 46pp.
- Rokkan, S. "Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism" pp. 70-115 in *Political Oppositions in Western Democracies*, R. Dahl (ed.) New Haven & London: Yale Univ. Press.
- Ruin, O. 1960 *Kooperativa Förbundet 1899-1929*, Lund: Rabén & Sjögren
- Ruin, O. 1974 "Participatory Democracy and Corporatism: The Case of Sweden", *Scandinavian Political Studies*, Stockholm.
- Scheuch, E.K. "The Cross-cultural use of sample surveys: problems of comparability" pp. 176-209 in *Comparative Research across Cultures and Nations*, S. Rokkan (ed.) Paris - The Hague: Mouton.
- Schiller, B. "Nordic Organizational Research Group" in *Journal of Voluntary Action Research*, v. 5, nos. 3-4 1976: 121-23.
- Schmitter, P. 1974 "Still the Century of Corporatism?" pp. 85-113, in Pike & Strich (eds.) *The New Corporatism*, London.
- Verba, S. 1969 "The Uses of Survey Research in the Study of Comparative Politics: Issues and Strategies", pp. 56-106 in *Comparative Survey Analysis*, S. Rokkan & S. Verba (eds.) The Hague & Paris: Mouton.
- Verba, S. et al. 1972 "Cross-National Program in Political Participation: An Overview" Stanford: mimeo
- Walton, J. 1973 "Standardized Case Comparison: Observations on Method in Comparative Sociology" pp. 173-92 (see Armer).
- Wilensky, H.L. 1976 *The 'New Corporatism' Centralization and The Welfare State*, London & Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Zetterberg H. 1963 *On Theory and Verification in Sociology*, N. Jersey: The Bedminster Press.

Litteraturgranskningar

WILLY BUZZI: *Hva er film? Teknikk, Estetikk och Dramaturgi*, Regulus förlag 1976

En stor del av dagens internationella filmvetenskapliga litteratur behandlar begreppet filmsemiologi och filmsemiotik, som hämtat inspiration från teckenlära och kommunikationsvetenskap och strukturalistisk lingvistik.¹ Det händer emellertid då och då, att det publiceras en filmbok, som inte följer den aktuella trenden utan som är mer traditionellt upplagd och som försöker se film som ett samband mellan innehåll och form och rörelsen inom bilden som det specifika för filmen som medium. Det – är Willy Buzzi, som i den digra volymen *"Hva er film–Teknikk, Estetikk – och Dramaturgi,"* gör upp med hela den filmsemiologiska skolan (sid. 135). Han frågar sig om filmsemiologin har någon betydelse.

Det är klart, att Buzzis värderingar av film utgår från andra antaganden än Christian Metz, som 1964 skrev den epokgörande uppsatsen "Le cinéma: Langue ou langage". För Buzzi är film i första hand en dramatisk konst. För Metz – är film däremot ett kommunikationssystem.¹ Buzzi inventerar filmen ur många synvinklar, han går igenom fotografiet, stum- och ljudfilmen och den tradimensionella filmen, vidare filmforskningens teori och metoder, filmens förhållande till de klassiska konstarterna, filmens estetiska och dramaturgiska funktioner, filmens tekniska sidor och filmens symbol-språk.

Det är ett omfattande arbete Buzzi lagt ned, därom råder inget tvivel. Men frågan är om resultatet står i rimlig proportion till arbetsinsatsen.

För det första förefaller "Hva er film" – rent vetenskapligt påfallande osystematisk. Det är som om Buzzi ville hinna med så mycket som möjligt och därtill greppa hela det filmvetenskapliga fältet. Min första invändning är således Buzzis oförmåga att avgränsa sitt område. I stället för att spänna över filmhistoria, produktion- och distribution, teknik osv borde Buzzi diskuterat filmens förutsättningar och filmforskningens villkor. På så sätt hade han kunnat definiera begrepp som film, kamerarörelser, panorering, montage m m.

För det andra är "Hva er film" en mycket svår bok att läsa, inte minst för att den har vetenskapliga anspråk. I en mängd skisser och bilder försöker Buzzi förklara och förenkla. Det är förtjänstfullt, men antalet förenklningar och förklaringar får givetvis inte bli för många. Här rör det sig om 55 teckningar, av vilka fyra stycken är så pass bra att de kan motiveras i texten (sid 92, 252–253, 288 och 366). Det ger åtminstone på under-tecknad ett anspråksfullt intryck, när en bild (sid 119) som är en självklarhet, beskriver filmeris konstvetenskapliga kategorier.

För det tredje är det viktigt att källkritiskt granska den litteratur – man själv använder det har inte Buzzi gjort. Här vimlar det av märkliga och okontrollerade utsagor sid 82 som exempel, där Buzzi citerar journalisten Alf Montañ. Det förekommer tyvärr många citat av skådespelare och regissörer, som bryts in litet här och där i texten. Felet är att Buzzi utnyttjar sina citat okritiskt.

Ett så pass omfattande och ambitiöst arbete som – Buzzis bok onekligen är, är det omöjligt att i detalj värdera. För statsvetenskapens vidkommande är det särskilt två kapitel som är av intresse. Det första är Filmdramat och filmkomedin karaktäristik och definition och det andra angår den politiska filmen (sid 214–231 och sid. 506–534).

Den egentliga filmfarsen – föddes då behovet av att fly den trista och grå verkligheten blev särskilt stor³. I den industriella revolutionens spår följde ett slags behov av en underhållning som kunde roa alla socialgrupper. Teatern, vaudevillen och musikhallen kom att fylla den uppgiften. På ett flertal scener runt om i England hade man omhuldat den komiska traditionen inom teatern, men pajasen och gycklaren hade det svårt. Marknadsnöjet blev en social oas, där förbrukningen av underhållningsartister var hög. Många clownar som misslyckats på teaterscenerna prövade i stället filmen, då den kring sekelskiftet började breda ut sig. I början följdes uppslag från musikhallen och vaudevillen, men i och med att man vände sig till en ny och homogent sammansatt publik – filmen inriktade sig i huvudsak på den lägre socialgrupperna så anpassade komikern skämten efter denna målgrupp.

Om filmkomikerns förhållande till sociala och politiska förhållande säger Buzzi inget. I ett ganska kåserande kapitel berättar Buzzi i stället om olika komiker typer, där han nämner Chaplin och hur Chaplinfiguren består av motsättningar exempelvis det lilla mot det stora, gentlemannen mot luffaren, och hur Chaplin som filmskapare sätter innehållet före formen.⁴ Men när man skall förstå Chaplin och andra komikers samhällsbetydelse är det viktigt att beskriva hur en fars fungerar, farsens visualisering och klassifikationen av farser liksom definitionen av begreppet fars⁵ Buzzi berättar visserligen om motsättningen mellan tragiska och komiska element, där han gör en skillnad mellan ett tragiskt realistiskt och ett komiskt idealistiskt plan, men Buzzis sätt att värdera alla tragedier som om de enbart behandlar verkligheten och alla komedier som om de beskrev en surrealistisk verklighet, är vilseledande. I varje fars och tragedi finns det givetvis flera ingredienser.

Gränsen mellan det tragiska och det komiska är som bekant flytande. Därtill kommer, att olika decennier förhåller sig olika till farsen som genre. Fram till 1920 koncentrerade man sig i huvudsak på situationskomik – Mack Arbuckles tårkastningar och Mack Sennetts polisjakter verkade i – den riktningen. Den individuella pajasen spelade en större roll under hela 20-talet, när olika clownner hunnit mogna och skapa sig personligheter, en Chaplin, en Keaton, en Langdon eller en Lloyd.⁶

I avsnittet om den politiska filmen är Willy Buzzi kritisk mot de forskare, däribland redaktionen för den franska tidskriften *Cahiers du Cinema*, som menar, att all film är politisk. Som Buzzi ser det, är det att titta enögt (sid 509). Men är det inte nödvändigt, att å ena sidan förklara, vad man menar med politik och å andra sidan begreppet politisk film? En definition av politisk film blir om man använder David Eastons definition av politik som "den auktoritära fördelningen av värden i ett samhälle" – rörliga bilder som beskriver hur denna fördelningen ser ut i ett samhälle vid en bestämd tidpunkt och under givna historiska betingelser.⁷

Även Buzzis bedömningar av Siegfried – Kracauer är minst sagt egendomliga.⁸ Denne sociolog, som var verksam i Förbundsrepubliken Tyskland under hela för- och efterkrigstiden, har publicerat många kloka uppsatser om filmen under Weimarrepubliken, där han funnit ett samband mellan den tyska skräckfilmsproduktionen och den framväxande nazismen. Buzzi menar här, att Kracauer är naiv (sid 510): man har ju gjort skräckfilmer även efter kriget. Vad Buzzi förbigår är, att det är skillnad på den expressionistiska skräckfilm som Wiene, Wegener och – Lang producerade under 20-talet och den moderna skräckfilmen av typen "Hajen", som Buzzi refererar till. På den punkten har Kracauer stöd av – den amerikanske historikern Paul Monaco, som i avhand-

lingen "Cinema and Society". France and Germany during the twenties" bedömer sambandet mellan film och samhälle, där Monaco utvecklar en uppfattning om hur innehållet i olika filmer är en spegelbild av yttre förhållanden ute i samhället.⁹ Enligt Monaco är film en nations kollektiva själ. Överhuvudtaget är – Buzzis kapitel om den politiska filmen, där han inte gör en distinktion mellan politiska spel – och dokumentärfilmer, magert.

Om man bedömer Buzzis bok i sin helhet har den givetvis sina förtjänster. Dess styrka ligger i att den har en god överblick av hela filmfältet och kan därför utnyttjas som inspirationskälla till vidare undersökningar och forskningsprojekt, den kan även partiellt användas som lärobok, i första hand på högskolor och universitet. Men den är ingalunda lättläst, Textmassan borde strukturerats bättre; boken är mångordig och en nedbantning hade därför varit att rekommendera. Till förtjänsterna hör en person- och filmlista liksom en litteraturförteckning.

Kaj Wickbom

Noter:

- 1) Bland de böcker, som kommit ut under senare år som behandlar filmteoretiska resonemang är *Nordmark, Dag: Bildspråkets betydelse*. Ett bidrag till filmteoriens historia (Pan/Norstedts, Stockholm 1976) och *Sjögren, Olle: Filmens ledbilder, Marxistiska filmanalyser* (Pan Norstedts, Stockholm 1976), *Lotman M. Jurij: Filmens semiotik* (Pan Norstedts, Stockholm 1977) och *Dudley, Andrew J. The Major Film Theories* (Oxford University press, New York 1976).
- 2) *Kjörup, Sören: Filmsemiologi. Berlingske Leksikon Bibliotek, Köpenhamn 1975*. Här kan man läsa en sammanfattning av *Metz filmsemiologi*, som kan studeras i sin helhet i boken *Semiologie des Films*, Fink Munchen 1972.
- 3) *Durgnat, Raymond, The crazy mirror. Hollywood comedy and the American Image*. Faber and Faber Limited. London 1969. Läses tillsammans med *Lahue, Kalton C: World of Laughter-The Motion Pictures Comedy Short 1910-1930*, University Press 1966, *Lahue, Kalton C and Brewer, Terry: Kops and Custads the Legend of Keystone Films* -University of Oklahoma Press 1967, *Lahue, Kartton C. and Gill, Sam: Clown Princes and Court -Jesters, Some Great Comics of the silent Screen*. A.S. Barnes Company New York 1970.
- 4) *Brandmeier, Thomas* skriver i nr.3/7 av den tyska filmtidskriften *Film/Ton Magazin* om Chaplin i uppsatsen "Der ewige Tramp" sid 63-65. Det är det senaste bidraget om Chaplin, i vilket man menar, att Chaplins samhällskritiska övergång kom med filmerna "Ett hundliv" och "Chaplins pojke" och där Chaplin värderas som Messias, den evige juden.

- 5) *Sesslen, Georg*: Klassiker Der Filmkomik: Förlag Rolf und Sesslen, München. 1977. Det är det första tyska bidraget om filmfarsen, där man klassificerar olika komiker efter deras uppträdande.
- 6) *Furhammar, Leif*: Sick, Sick, Sick i boken Fem essäer om film sidan 78–98, Wahlström och Widstrand, Stockholm 1964, *Wickbom Kaj*-Filmfarsens ursprung. Studiekamraten nr 4/5, sidan 64–66.
- 7) *Easton David*: The political System -an inquiry into the state of political science. Knopf. New York 1953. A/ Systems analysis of Political Life. Wiley & Son, New York. 1965.
- 8) *Kracauer, Siegfried*: From Caligari to Hitler. A Psychological History of the German Film. Noonday Press, Farrar, Straus & Cudahy, Princeton University Press 1947.
- 9) *Monaco, Paul*: Cinema and Society: France and Germany during the twenties Elsevier, New York 1976. *Roth-Lindberg, Örlan-Nordström, Björn*: Myternas – marknad: Källor och motiv i amerikansk film. AWE/Gebbers 1975. Dessa båda böcker värderar ideologiska grundmönster i fransk och tysk, respektive amerikansk film.

LOWE HEDMAN: *Svenskarna och u-hjälpen. En studie av den svenska allmänheten, lokala opinionsbildare och journalister*. Uppsala: Acta universitatis upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 14. 1978.

Lowe Hedmans avhandling – som han offentligt försvarade den 17 november 1978 – gäller *u-landsorientering*. Den är i detta sammanhang ett brett begrepp som täcker kunskaperna om, intressena i och aktiviteterna beträffande u-länderna, attityderna till u-hjälp och uppfattningarna om orsakerna till fattigdom samt möjliga sätt att hjälpa u-länderna och finansiera denna hjälp.

Materialet i avhandlingen är insamlat i fem olika undersökningar. Data från två av dessa har presenterats tidigare. Samtliga fem studier är *survey*-undersökningar. I två av undersökningarna har riksrepresentativa urval gjorts, och i de tre övriga har populationen varit en annan. Materialet är insamlat år 1974 och 1976.

Avhandlingens teoretiska ram bygger på resonemang om de samband man har konstaterat i tidigare studier eller som enligt allmän sociologisk kunskap sannolikt finns mellan u-landsorientering samt framför allt den sociala positionen, den politiska åskådningen och världsbilden.

Hypoteser som Hedman i sin avhandling testat är:

1. statushypotesen: graden av u-landsorientering ökar med högre social position
2. den allmänna identifikationshypotesen: om en svensk i låg social position identifierar sig med människorna i u-länderna blir han eller hon mera san-

- nolikt u-landsorienterad än annars, dvs den låga positionen blir kompenserad av identifikation,
3. klassidentifikationshypotesen: om en svensk ser Sverige som klassamhälle och känner samhörighet med arbetarklassen blir han eller hon mera sannolikt u-landsorienterad än annars på samma positionsnivå,
4. avskärmningshypotesen: avskärmning eller problemundvikning minskar ens sannolikhet att i låg social position bli u-landsorienterad,
5. massmediaexponeringshypotesen: hög massmediaexponering gör en mera u-landsorienterad än annars eftersom massmedia informerar honom eller henne om u-länderna,
6. ideologihypotesen: ju mer radikalt det parti är man är anhängare av dess sannolikare är man u-landsorienterad, samt
7. världsbildshypotesen: ju öppnare världsbild man har dess sannolikare är man u-landsorienterad.

Statushypotesen fick stöd i analysen. Svenskarna i hög social position förklarar också relativt ofta u-ländernas situation med den historiska/strukturella samt den ekonomiska/demografiska förklaringsmodellen och relativt sällan med natur/kulturmodellen.

Både identifikation och avskärmning påverkar enligt Hedmans data u-landsorienteringen. Identifiering med människorna i u-länderna ökar också sannolikheten att förklara situationen i u-länderna med den historiska-/strukturella eller den ekonomiska/demografiska förklaringsmodellen.

Massmediaexponeringshypotesen fick bara delvis stöd i analysen. Stor konsumtion av morgontidningarna visade sig ha större samband med ökad u-landsorientering än stor TV-konsumtion. Hypotesen om samband mellan massmediaexponering och förklaringsmodeller fick inte det stöd forskaren hade väntat.

Däremot blev ideologihypotesen verifierad: ju mer radikalt det parti man är anhängare av är, desto sannolikare är man u-landsorienterad. Eftersom de politiska partierna i Sverige har en relativt likartad inställning till u-hjälp anser deras anhängare antagligen inte frågan om u-hjälpen vara särskilt kontroversiell.

Också världsbildshypotesen blev verifierad i analysen. Öppenheten av världsbilden har också ett visst samband med förklaringsmodellerna. Den politiska ideologin och öppenheten av världsbilden tillsammans bestämmer mer än någondera av dem ensam hurdana förklaringsmodeller man har.

De undersökta specialgrupperna lokala opinionsbildare, journalister och studiecirkeldeltagare är mera u-landsorienterade än den svenska allmänheten i genomsnitt.

Kanske det mest intressanta resultatet om opinionsförändringarna är att det å ena sidan inte har skett större fluktuationer under de senaste 15 åren och å andra sidan att svenskarna år 1968 var villigast att öka u-hjälpen

och attityderna därefter något har förändrat sig i negativ riktning.

Positivistiskt alternativ

I Hedmans avhandling lever den *positivistiska* traditionen i ganska renodlad form. Denna renodling innebär bl a att de positivistiska utgångspunkterna inte alls problematiseras i själva presentationen.

Om begreppet positivism, olika sätt att tolka det och olika skolor inom positivismen finns det en rik litteratur (en god inledning till ämnet är Johansson 1973). Trots det har jag aldrig i litteraturen hittat en lika bra karakterisering av positivismbegreppet som formulerades av en av mina finska forskarkolleger en gång i en privatdiskussion. Han har en fin karriär bakom sig som positivistisk sociolog, och han var bl a känd och erkänd p g a sitt virtuösmässiga metodiska kunnande, men i dag sysslar han med helt annorlunda samhällsforskning. Han sade: "Med hela den arsenal som de statistiska metoderna erbjöd mig kunde jag i själva verket enbart förklara en observerbar företeelse med en annan observerbar företeelse".

Vill man i ett nötskal definiera det mest utmärkande draget i den positivistiska vetenskapsteorin så blir resultatet *ytlighet*. Positivismen strävar utan tvivel till objektivitet – som den normalt tolkar vara identisk med *intersubjektiv reliabilitet* – men den nöjer sig med att skaffa mer eller mindre objektiv information om verklighetens yta. Positivisterna nekar antingen, att det i verkligheten finns också djupare skikt eller tycker att det är omöjligt att vetenskapligt påvisa hurudana dessa djupare skikt är. Eftersom positivismen lätt tolkar alla beskrivningar av de djupare skikten i verkligheten – av dess *väsen* som det kan kallas – som subjektivt tyckande lämnar den fältet fritt för religiösa, mystiska och t o m irrationella förklaringar som gäller "väsensnivån". Med hänsyn till detta måste positivismen eller i alla fall vissa manifestationer av den i den grundläggande filosofiska distinktionen klassificeras som ett *idealistiskt* tänkesätt.

En av den positivistiska samhällsvetenskapliga traditionens konkreta uttrycksformer är den s k survey-metodiken som i vardagligt språkbruk kallas *gallup*-forskning. Också denna tradition lever renodlad i Hedmans avhandling.

Survey-metodiken kommer alltid att spela en viss roll; utan den kan man aldrig konkret belysa alla aspekter av *det kollektiva medvetandet* – för att använda ett begrepp som tillhör ett annorlunda tänkesätt än det Hedman är representant för. Å andra sidan är survey-traditionen belastad med vissa inbyggda egenskaper, som gör det alltför lätt att använda den i medvetet manipulativt syfte eller komma till resultat som oberoende av forskares subjektiva syftemål får manipulativt karaktär.

Det är nyttigt att känna till hur George Gallup själv har presenterat sin metodik som något som i själva verket befrämjar demokrati. Han har skrivit bl a:

"The serious observer, viewing the results of public opinion sampling polls on hundreds of issues, cannot fail to come away with a feeling of admiration for the good common sense which the ordinary people in all walks of life bring to bear in reaching conclusions upon the major issues of the day – political, economic, and social." (The Story... , 1)

Man kunde alltså tänka sig att Gallup litar speciellt på den s k vanliga mannen, att han litar på människan på ett sätt som möjliggör strävan att maximalt befria människan från manipulativa ekonomiska, politiska etc samhällsmaskinerier. Men Gallup (1964, 21) har också skrivit:

"Human variability and adaptability, which go far toward explaining man's biological ascendance, will always operate to produce individuals who differ widely in ability. There is, moreover, no known way of equalizing man's intellectual capacities, which means that some individuals will always stand far out above the mass. The surest way of producing such great thinkers is to raise the general level from which they must spring."

Enligt den forskare, som har haft äran att skänka sitt namn till en hel forskningstradition, är alltså majoriteten av människorna p g a i sista hand biologiska orsaker dömda att förbli relativt okunniga, och därför räcker det att med tillhjälp av survey-undersökningar kartlägga människornas subjektiva tyckande. Grundproblemet gäller ingalunda relationen mellan kunskapsnivå samt åsikter och attityder.

Nu är det dags att fråga hur Hedman utgående från den positivistiska traditionen har löst de centrala problemen i sin avhandling. För det första är hans teori (kapitel 2 heter explicit "Undersökningens teoretiska ram") en återspeglning av relativt ytlig *common-sense* -sociologi: den består av generaliserande satser som gäller samband mellan u-landsorientering å ena sidan och vissa viktiga variabler – social position, politisk åskådning och världsbild etc – å andra. Man kan också säga att Hedmans teori är *abstrakt* i en viss bemärkelse: den belyser företeelser bara ur några synvinklar och inte i alla deras väsentliga sammanhang. Det svenska samhällets karaktär och dess särdrag spelar i själva verket nästan ingen roll i hans teoretiserande.

För det andra återspeglas också *gallup*-traditionens vissa problematiska sidor i Hedmans arbete. Hedman har mått kunskapsnivån betr. u-landsproblematik hos den svenska allmänheten samt de specialgrupper han har studerat. Men i hans teoretiska tänkande och empiriska analys är kunskapsnivån på sätt och vis bara

en variabel bland många och inte någon utgångspunkt för resonemanget, som gäller svenskarna och u-hjälpen.

I sina mätningar är Hedman allmänt taget utan tvivel kunnig. Två undantag kan dock urskiljas i det empiriska arbetet. Alltför många av hans 12 *kunskapsfrågor* gäller yttlig punktinformation av samma typ som av honom själv (s. 18) kritiserar i samband med massmediernas sätt att behandla u-landsfrågorna. Exempel på frågor av denna typ är (s. 134):

"I vilket land är Dar-es-Salaam huvudstad?"
 "Vad heter presidenten i Tanzania?"
 "Vad heter det land som till för några år sedan kallades Öst-Pakistan?"

Teoretiskt kunde man tänka sig människor, som inte kan svara rätt på frågor av denna typ men som förstår vad som är u-ländernas djupaste problem och varför situationen i dessa länder är sådan som den är. På motsvarande sätt kan man föreställa sig folk, som vet hur bra som helst i vilket land Dar-es-Salaam är huvudstad etc men vars uppfattningar om u-landsproblematik är fullständigt felaktiga. Behärskandet av yttlig information och förståelse av problem kan empiriskt korrelera, men det är inget tillräckligt skäl att nöja sig med mätningar av den nämnda typen.

Hedmans *statusvariabel* – som ingalunda är ny i samhällsvetenskaperna – består av kön (män 1 poäng, kvinnor 0 poäng), ålder (30-59 år 1 poäng, 15-29 år samt över 60 0 poäng), utbildning, yrke och boendeort, dvs av inkommensurabla variabler som inte är mätbara med samma mått.

Ett teoretiskt resonemang om förståelse av u-landsproblematik skulle ha hjälpt Hedman att mäta kunskapsnivån på annorlunda sätt. Ett teoretiskt resonemang om social position och dess betydelse för u-landsorientering skulle ha hjälpt honom att konstruera mått på social position, som adekvat reflekterar klasstrukturen i samhället.

Med allt detta implicerar jag ingalunda, att Hedmans avhandling skulle sakna förtjänster – också de är till stor del av samma typ som karakteriserar den sociologiska tradition han representerar. Hans studie visar sociologisk förnuft – likaledes en tämligen omfattande fast inte speciellt djup sakkunnighet i sociologisk litteratur. Hedman opererar omdömesgillt med ett empiriskt material, och med tillhjälp av ofta enkla men klara tabelleringar får han fram sina resultat. Som en förtjänst kan också räknas, att Hedman inte har gjort några multivariabelanalyser som självändamål – en extra fjäder i hatten – utan de få multivariabelanalyser han opererar med har en vettig funktion i avhandlingens helhet.

Positivistisk sociologi är ofta som starkast i tjänst av något som kunde kallas *social engineering*. Ur denna syn-

vinkel är det överraskande att Hedman i sin studie – som ingår i det informationsstrategiska Karibu-projektet – inte kommer till några direkta informationsstrategiska slutsatser.

Att börja skissera en alternativ studie

Kunde man göra en annorlunda undersökning om svenskarna och u-hjälpen? Hur kunde arbetet göras annorlunda jämfört med Hedmans studie?

Ett alternativt sätt att betrakta svenskarna och u-hjälpen måste bygga på en alternativ, icke-positivistisk teori, vars utgångspunkter här enbart kan skisseras.

Som sagt existerar det svenska samhället i ordets egentliga mening inte i Hedmans avhandling. En alternativ studie bör alltså operera med begreppen *samhällsform* eller *socio-ekonomisk formation*, något som kan och måste utforskas *konkret* och så fylligt som möjligt. I verkligheten finns det ju inga abstrakta samhällen utan konkreta av typen det svenska samhället på 1970-talet etc.

Vad som är karakteristiskt för det svenska samhället på 1970-talet är en alltför svår fråga för att bli ens tentativt besvarad i detta sammanhang. Jag kan bara konstatera att man självfallet måste fästa avgörande uppmärksamhet vid

- att Sverige är ett kapitalistiskt samhälle,
- att den svenska kapitalismen kanske har vissa särdrag,
- att Sverige tillhör de rikaste länderna i världen,
- att Sverige under en exceptionellt lång tid har styrts av ett enda parti, socialdemokraterna,
- att den svenska socialdemokratiska ideologin kanske har vissa särdrag som skiljer den från t ex socialdemokratin i andra länder.

I den teoretiska analysen är det först och främst fråga om växelverkan mellan bas och överbyggnad i samhället. Utgångspunkter erbjuds av Nordenstreng (1978), som opererar mycket med begreppet *den samhälleliga medvetandet* som indelas i *den samhälleliga psykologin* och *ideologin* ("värdena och normerna i världsåskådningen samt de föreställningar i världsbilden som gäller samhället", *op.cit.*, s. 159).

U-landsorientering är självfallet en del av det samhälleliga medvetandet; den förstnämnda företeelsen kan inte bli förståelig utan att man först kartlägger de grundläggande dragen i den sistnämnda.

Den rådande delen av det samhälleliga medvetandet i ett visst konkret samhälle är innehållsmässigt ägnad att bevara den ifrågasvarande socio-ekonomiska formationen. I fallet Sverige är det kanske fråga om ett långutvecklat kapitalistiskt land med en relativt välinformerad och upplyst befolkning, vars eventuella kritiska in-

ställning till det rådande ekonomiska systemet utgör ett kontinuerligt hot mot samhällsformen. Systemet måste legitimeras med ideologiska idéer som kanaliserar det eventuella moraliska missnöjet med det samhälle man lever i.

Med detta menar jag ingalunda, att man i Sverige explicit och med avsikt skulle ha befrämjat u-landsorientering i syfte att legitimera systemet. Jag förnekar ingalunda, att det i Sverige i olika sociala positioner funnits och i dag finns många människor som säkerligen uppriktigt och altruistiskt är intresserade av u-länderna och vill befrämja deras utveckling. Trots det medger jag inte, att mina skissartade idéer i det föregående stycket skulle vara enbart subjektivt tyckande. I analysen är det nödvändigt att försöka påvisa vad som står på "vä-sennivån" under de empiriskt observerbara företeelserna som bara utgör verklighetens yta. Det är nödvändigt att göra skillnad mellan det som *objektivt* stämmer och det som bara gäller det subjektiva medvetandets nivå. Ur denna synvinkel kan u-landsorientering i Sverige som en av dess främsta funktioner legitimera den svenska kapitalismen som ett skenbart mänskligt, framstegsvänligt och altruistiskt system och samtidigt på den subjektiva nivån fungera som 'äktad' idealistisk ideologi.

I en konkret analys av u-landsorientering kunde *ideologierna* spela en avsevärt större roll än de spelar i Hedmans studie. Man kan teoretiskt konstruera alternativa u-landsideologier som igen måste vara underordnade de politiska ideologierna i allmänhet. I fråga om ideologi är det inte fruktbart att enligt Hume's giljotin – den positivistiska värdefilosofin – utgå från värdena och normerna som något som inte är i en viss icke-godtycklig relation till kunskaperna. Därför är begreppet "de föreställningar i världsbilden som gäller samhället" i det presenterade Nordenstreng-citatet faktiskt viktigt. Världsbilden bygger på bättre eller sämre *information*, alltså ideologi och information står i en viss relation till varandra.

I en alternativ studie om svenskarna och u-hjälpen kunde det först konstrueras några teoretiska u-landsideologier – så många som verkar vara motiverat – som i själva verket är mer eller mindre vulgära, vetenskapligt mer eller mindre korrekta teorier om u-landsfrågor där kunskaper om situationen, tolkningar om dess orsaker och bakgrund samt uppfattningar om u-hjälpen är integrerade. Hur dessa u-landsideologier är representerade hos den svenska allmänheten och specialgrupperna är sedan en empirisk fråga, som sannolikt kan lösas med tillhjälp av en kombination av flera metoder inkl. surveyteknik. De resultat man får kan och måste också teoretiskt förklaras.

Att jämföra Sverige och Finland

Många idéer i både den teoretiska och empiriska delen av Hedmans studie skulle ha varit värda att vidareutvecklas. Systematiska och tillräckligt djupgående jämförelser med motsvarande studier i andra länder skulle ha öppnat nya synvinklar. Jag försöker att exemplifiera detta.

Som sagt opererar Hedman med tre *förklaringsmodeller* som grovt taget kan likställas med de nämnda u-landsideologierna eller teorierna. Alltså enligt hans empiri råder det en viss tredelning i den svenska u-landsorienteringen.

I Finland har Kalela och K. Pietilä gjort en motsvarande studie, som på språket inte har varit tillgänglig för Hedman i sin helhet. Jag översätter fritt ett av dess intressantaste resultat:

"I elitgrupper får man tre typer av u-landsmedvetande. De kan kallas 1) revolutionärt, 2) reformistiskt och 3) konservativt kollektivt medvetande. Den reformistiska typen är emellertid ganska svag och den har klara samband med den revolutionära typen. I elitgruppen är medvetandet i alla fall relativt logiskt strukturerat så, att om man ser en orsak till u-landsproblemet ser man hela problematiken och de erforderliga åtgärderna på ett visst prediktabelt sätt.

Man kan säga att det kollektiva medvetandet också på den stora allmänhetens nivå är strukturerat på samma sätt till en logisk helhet – men i motsats till vad som gäller elitgruppen är det på allmänhetens nivå fråga om bara en ideologi, den revolutionära. Den konservativa ideologin visade sig vara mycket splittrad och om den reformistiska ideologin hittade man nästan inga spår. --- M a o fanns det på allmänhetens nivå nästan enbart anhängare av den revolutionära ideologin eller motståndare till denna." (Kalela och K. Pietilä 1975, 317-318)

Hur kan skillnaden mellan faktorstrukturerna i Sverige och Finland förklaras? Text med Allardts (1975) resultat och resonemang om Finland som det mest politiserade landet i Norden. Man kan tolka skillnaden så att också u-landsorienteringen i Finland är mera politiserad än i Sverige.

Har resonemang av denna typ någon relevans gällande text informationsstrategiska slutsatser som en positivistisk undersökning kan sträva till (men vilka som sagt i explicit form fattas i Hedmans studie)? Den sista satsen i avhandlingen före den engelska sammanfattningen (s. 194) låter så här:

"Mycket talar också för, att de skillnader i u-landsorientering som är resultatet av social position, politisk åskådning och världsbild i framtiden snarare kommer att öka än minska."

Innehållet i satsen är intressant – egentligen kunde Hedman ha skrivit ett helt avslutande kapitel om detta tema i stället för en sats. De eventuella komplicerade funk-

tionerna u-landsorienteringen i Sverige har haft har kanske på ett visst sätt avpolitiserat denna orientering – detta syns i Hedmans resultat: skillnaderna i u-landsorientering mellan anhängare av skilda partier är relativt små. Men politiseringen måste komma, eftersom u-landsproblematiken objektiv taget består av bl a politiska och ideologiska problem och deras egentliga natur inte kan döljas i evighet. Ett symptom om något som kanske i morgon är viktigt är de norska och danska rörelser som kombinerar u-landsorientering med ekologiska och/eller socialistiska idéer som gäller det egna samhället (se t ex Dammann 1977 och Meyer et al. 1978).

En socio-ekonomisk formation i ett visst utvecklingskede producerar vissa slags ideologier. Hur detta konkret sker utgör en stor utmaning till samhällsvetenskaperna. Common-sense -sociologin är inkapabel att svara på frågor av den nämnda typen.

Pertti Hemánus

Litteratur

- Allardt, Erik *Att Ha, Att Älska, Att Vara. Om välfärd i Norden*. Borgholm 1977.
- Dammann, Erik *Fremtiden i våre hender. Om hva vi alle kan gjøre for å styre utviklingen mot en bedre verden*. Oslo 1977.
- Gallup, George *The Miracle Ahead*. New York 1964.
- Gallup, George *The Story Behind the Gallup Poll*. Princeton, inget tryckår.
- Johansson, Ingvar *Anglosaxisk vetenskapsfilosofi*. I Johansson, Ingvar; Kalleberg, Ragnvald och Liedman, Sven-Eric: *Positivism, Marxism, Kritisk teori. Riktningar inom modern vetenskapsfilosofi*. Stockholm 1973.
- Kalela, Aira och Pietilä Kauko *Yhteiskunnan ylärakenteen organisaatio ja joukkotietoisuus: tapaustutkimus kehitysyhteistyötiedotuksesta (Organisationen i samhällets överbyggnad och kollektivt medvetande: en fallstudie i u-landsinformation)*. I Littunen, Yrjö och Sinkko, Risto (red.): *Yhteiskunnallinen tieto ja tiedotustutkimus (Samhällelig information och kommunikationsforskning)*. Tapiola 1975.
- Meyer, Niels I.; Petersen, K. Helveg og Sørensen, Villy *Oprør fra midten*. København 1978.
- Nordenstreng, Kaarle *Kommunikationsteori. Om massmedierna och kunskapsprocessen i samhället*. Uppsala 1978.

P. G. HOLMLÖV: *Lokalpressen och kommunalpolitiken*. Stockholm: EFI 1978

P. G. Holmlöv ger sig in sin avhandling på ett i pressforsknings-sammanhang ofta försummat område, nämligen den journalistik som bedrivs i lokala dagstidningar.

Egentligen är det märkligt att det som händer i den här typen av tidningar så ofta negligeras i pressforskningen. Det är ju faktiskt så, att dessa tidningar tillsammans har lika stor upplaga som storstadspresen. Naturligtvis finns det viss forskning som behandlar lokala tidningar. Men den har ofta nog varit inriktad på att studera aspekter, som inte är relaterade till det som är specifikt för lokalpress – det lokala materialet. Det är genom detta material som huvuddelen av svenska folket får en stor del av sin bild av omvärlden. Det behövs många fler forskare som gör mycket mer för att det som i dag i mycket är ett tyckande, ofta med snoblistiska inslag, ska kunna bli ett vetande. Det är här Holmlövs avhandling kommer in i bilden.

Holmlöv har valt att koncentrera sig på den del av kommunalpolitiken som de kommunala beslutande organen och den kommunala förvaltningen står för. Exempler hämtar han från en ort med två tidningar spridda på orten. En med lokal utgivning. En utgiven på en ort i närheten.

Holmlöv är noga med att betona, att de undersökningar som ingår i avhandlingen till stora delar utförs på ett jungfruligt område, att en viktig del i hans arbete är de metodologiska ansatserna. Han är ute för att pröva delvis nya metoder på ett nytt område. Han är försiktig och mycket ärlig. Det är inte ofta en författare så öppet erkänner och redovisar sina svårigheter.

Holmlövs syften är att

- söka beskriva och förklara variationer i lokaltidningars urval av nyheter om ärenden behandlade av den lokala förvaltningen
- söka beskriva och förklara variationer i lokaltidningars utformning av nyheter om ärenden behandlade av den kommunala förvaltningen
- jämföra publicerade och opublicerade ärenden i fråga om i vilken mån läsare bedömer dem vara bra att känna till
- jämföra publicerade och opublicerade ärenden i fråga om vilken mån läsare bedömer dem vara intressanta att läsa, samt att söka differentiera mellan intressanta och viktiga ärenden

Detta är de ursprungliga syftena som inte är metodologiskt inriktade.

Under undersökningarnas gång tillkommer ytterligare ett syfte

– att försöka beskriva och förklara läsares läsintresse och orienteringsmotiv samt relatera dessa till deras kunskaper om kommunala angelägenheter.

Dessutom finns från början två metodologiska syften, att

– utforma och använda metoder för att jämföra tidningsinnehåll med det register över potentiella nyheter som utgörs av protokoll från kommunala nämndsammanträden

– utforma och använda metoder för att studera läsares bedömning av sådana konkreta potentiella nyheter som utgörs av ärenden från kommunala nämndsammanträden

Holmlöv använder ett stort antal metoder i sitt arbete. Han innehållsanalyserar de två tidningarnas kommunala material, han innehållsanalyserar kommunala protokoll, han intervjuar journalister och följer dem i deras arbete, han låter källor bedöma tidningarnas artiklars återgivande av händelser, han intervjuar politiker och tjänstemän och han låter läsare bedöma artiklars intressegrad och relevans.

En sammanhängande presentation av en så stor mängd olika metoder och typer av material är svår att göra. Som läsare har man ibland känslan att Holmlöv skulle tjänat på att mer i detalj och med ett större material koncentrera sig på en eller ett par av metoderna. Speciellt tveksam kan man vara till att föra in ytterligare variationer sedan undersökningarna väl är igång. Personligen skulle jag gärna sett en större koncentration på jämförelsen av publicerade och ickepublicerade ärendens egenskaper.

Givetvis är det svårt att med en i huvudsak explorativ undersökning tränga hur långt som helst. Men som Holmlöv själv påpekar är förmodligen Galtung-Ruges "klassiska" nyhetsvärdesfaktorer inte helt tillämpliga när det gäller det lokala och regionala materialet. Dessutom är de svåra att operationalisera.

Ett uppslag vore att genom intensiva studier av enskilda journalister på den här typen av tidningar få fram ett material som skulle kunna systematiseras och möjligen ligga till grund för generaliseringar. Över huvud taget är det tid för forskare inom området att i större utsträckning börja arbeta med mjukdata i form av intervjuer och participation. Även kvalitativ innehållsanalys bör ha mycket att ge. Det är genom att kombinera intervjuer och kvalitativa innehållsanalyser som Holmlöv kan få fram att det finns skillnader i de båda tidningarnas nyhetsutformning.

Den lokala tidningen bedöms av politiker och tjänstemän vara "mer kritisk och fräck, en smula värslös" medan regionaltidningen "är lika korrekt som den alltid har varit" (intervjusvar sid 153). Detta styrks av den

kvalitativa innehållsanalysen. Lokaltidningen är "mer dramatisk och vädjande till läsaren: stoffet framställs mer konkret, som bataljer med många direktcitat och många anknytningar till tidigare historier och tidigare kända ortnamn" (sid 154–155).

De resultat Holmlöv får fram med sina många olika metoder är inte särskilt uppseendeväckande. Men de är i flera avseenden nyttiga bekräftelser på den journalistiska verkligheten. Nyttiga inte minst för journalister.

Jag ska inte gå in på alla resultaten utan nöja sig med att peka på några. När det gäller nyhetsurvalet är de huvudsakliga bidragande ärendeegenskaperna vid det ena av de två undersökningstillfällena att ärendena behandlas i topporgan samt att många (fler än tio personer) är berörda av beslutet. Vid det andra undersökningstillfället att ärendet diskuterats i motion eller interpellation samt att det vållat oenighet inom behandlande nämnd eller mellan olika kommunala instanser.

Allt är ju resultat som stämmer bra med enkla journalistiska tumregler. Något som Holmlöv är den förste att konstatera. Mot bakgrund av detta förefaller det inte särskilt konstigt att Holmlöv kan konstatera att tidningarna är mer lika inbördes i sin rapportering under en period än varje tidnings rapportering är mellan olika perioder. Men att från detta gå lika långt som Holmlöv gör när han antyder att det skulle räcka med en journalist som skriver samma artikel för flera tidningar är steget långt, mycket långt. Nu menar Holmlöv inte att det skulle gälla alla artiklar, utan bara vissa av rutintyp, men ändå.

Över huvud taget tycks Holmlövs uppfattning om journalisters arbetssituation ibland fotad på lösansand. Bl a på sid 187 antyder han att det skulle vara ett speciellt knep av journalisterna på lokaltidningen att sätta namn på orter och personer i spridningsområdet. Man kan ju fråga vad det skulle bli för sorts verklighetsbeskrivning om man inte gjorde detta.

En annan sak, i och för sig petitess, är hans uppfattning att den journalistiska tekniken att i intervjuer redovisa både frågor och svar är ett ärligare sätt att redovisa synpunkter från t ex intervjuade politiker än om man enbart trycker svaren, ofta komprimerade. Men vad är det som säger att det är hela frågan och hela svaret som publiceras? Att inte precis samma sammandragningar och utslutningar gjorts som i den andra tekniken?

Av de metodologiska ansatserna ska här bara beröras Holmlövs användning av extra media data i form av kommunala protokoll. Det kan invändas att den kommunala verklighet som återges i de kommunala protokollen inte är hela den kommunala verkligheten. Utan att hemfalla åt någon konspirationsteori finns det an-

ledning att anta att det som ur den lokala tidningens synpunkt är en "bra grej" ofta inte kan återfinnas i kommunala protokoll. En del kommer fram ändå, en del gör det inte. Men dessa invändningar är ju just i Holmlövs fall inte särskilt relevanta eftersom hans ambition är att se om det är fruktbart att använda protokollen som extra media data. Och det visar han att det är. Det bör dessutom gå att utveckla metodiken ytterligare i kommande forskning.

Till sist. För en hårt prövad deltidforskare är Holmlövs avhandling en källa till vederkvickelse. Hans ärlighet att visa vilka svårigheter han haft, och hans beredvillighet att erkänna att han inte tänkt på alla möjligheter från början, är moraliskt upplyftande för den som själv kämpat med eller kämpar med liknande problem.

Sven Linderöth

SVERKER JONSSON: *Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö*. Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen 1977.

Tidningarna utgör ett väsentligt inslag i det politiska livet. Det är därför av intresse att studera förutsättningarna för tidningsutgivning bl a ur detta perspektiv. Tidningsutgivning i Sverige har både en politisk och en ekonomisk sida.

Dagens press växte fram främst i slutet av 1800-talet och de första årtiondena på 1900-talet. Detta skedde i en situation, där alltför få kunde läsa och hade råd att läsa dem. Det senare hängde samman med de genombrott som gjordes både vad gällde framställningen av papper och vad gällde nya tryckmetoder. Från att ha varit ett hantverk blev tidningarna en industri. Tidningarna var inne i vad som kallats expansionsfasen. Det innebar att antalet tidningar växte liksom upplagorna. Tidningarna utnyttjades dessutom i den politiska opinionsbildningen, vilket ökade förutsättningarna för flera tidningar jämsides på en ort.

Denna gyllene tid för tidningsindustrin tog slut strax efter första världskriget. Efter detta kom en konsolideringsfas, där tidningarna i allmänhet befäste de positioner de hade på de lokala tidningsmarknaderna.

Efter 1950 har emellertid utrymmet för konkurrerande tidningar minskat. Tidningsindustrin har kommit in i en kontraktionsfas. Denna kontraktion gäller antalet tidningar, inte upplagan som sådan. I denna situation har storskaferdelarna gjort sig gällande. Ett väsentligt område för tidningsforskningen de senaste åren har varit

denna koncentrationsprocess, dvs den process som har gjort att det på många orter bara finns en tidning kvar.¹

Koncentrationsprocessen bestäms dels av faktorer inom tidningsindustrin, dels av faktorer utanför denna. Bland de senare kan man peka på den allmänna ekonomiska utvecklingen, som gynnat industri i allt större skala, samt på den sociala och politiska utvecklingen, som minskat de enskilda tidningarnas opinionsbildande betydelse, till förmån för deras roll som nyhetsförmedlare och underhållare. Dessa faktorer är emellertid givna för den enskilda tidningen. Viktigare för denna är konkurrensen inom tidningsindustrin.

Tidningarna arbetar på geografiskt avgränsade marknader. Av stort intresse är att försöka undersöka hur upplaga och annonsmängd förhåller sig till varandra. Man kan konstatera, att ändringar i konkurrensposition under kontraktionsfasen varit ytterst ovanliga. Bakgrunden till dagens situation får man istället försöka spåra bakåt i tiden i första hand till konsolideringsfasen. Sverker Jonsson har i sin avhandling om annonser och tidningskonkurrens sökt sig till denna period. Han har studerat Stockholm, Göteborg och Malmö, tre orter där en upplagemässigt mindre tidning passerat en större. I Stockholm passerade Dagens Nyheter Stockholms-Tidningen 1941. I Göteborg gick Göteborgs-Posten under Harry Hjörnes ledning om Göteborgs Handelstidning 1932. I Malmö slutligen var Skånska Dagbladet den upplagemässigt sett största tidningen fram till 1945, då Sydsvenska Dagbladet passerade den.

I tidigare analyser använde man sig så gott som uteslutande av upplagestorleken som ett mått på en tidnings konkurrenskraft. I 1972 års pressutredning har man emellertid övergivit denna princip och istället övergått till att använda täckningsgraden. Som ersättning för den numera överspelade upplagespiralen får man därför börja tala om täckningsgradsspiralen. Konstateras skall emellertid, att när det gäller stora upplageavstånd ger upplagestorlek och täckningsgrad som regel samma resultat. Jonsson tar i sin bok upp vad täckningsgraden betytt för konkurrenskraften.

Frågan är emellertid om inte spiralresonemangen ger en alltför enkel bild av verkligheten. Niels Thomsen har i sin studie över den danska pressens utveckling påpekat, att man visserligen kan tala om ett samspel mellan annonser och upplaga, men att man inte generellt kan säga att upplagespiralen gäller utan att tillfoga ytterligare faktorer.²

Jonssons avhandling kan sägas vara en utveckling och uppföljning av Lars Furhoffs tidigare arbeten. Avhandlingen kan uppdelas i tre avsnitt: Det första är en genomgång av utvecklingen på de tre orterna med avseende på andra faktorer som skulle kunna påverka annons- och upplageutvecklingen. Där diskuteras bl a övriga sex- och sjudagarstidningar som kommit ut på or-

terna. I ett andra avsnitt studerar Jonsson olika undersökningar av läsvärde och nettointäkter. I ett tredje redovisar han mätningar av olika annonskategorier över tiden.

En del av urvalsproblematiken, när det gäller innehållsanalysen har Jonsson löst på ett elegant och mera genomtänkt sätt än man tidigare gjort. Urvalsmetoden har arbetats fram i samarbete med Ingvar Eliasson. Till sammans har de gjort en genomgång av hur urval kan göras och arbetat fram principer byggda på statistisk stickprovsmetodik. I själva avhandlingen diskuteras främst urval av olika tidningsnummer. Jonsson konstaterar att den främsta variationen är mellan veckodagarna och mellan årets månader. Han tar sedan i sitt urval hänsyn till dessa faktorer.

På en annan punkt kan urvalet i avhandlingen däremot diskuteras. Det gäller Jonssons val av tidningar. Undersökningen omfattar endast de tre största tidningarna på varje ort. Det är uppenbart att även övriga tidningar på orten i större eller mindre grad tävlat om läsare och annonser. Minst är problemet med tidningar av typen Aftonbladet, Expressen, Göteborgs-Tidningen och Kvällsposten, eftersom de i allmänhet arbetat på en annan marknad.³ Större är problemen med de tidningar som – liksom de undersökta – i huvudsak är abonnerade. Även här kan det vara försvarbart att utesluta några tidningar med en speciell politisk profil. Det gäller kommunistiska (t ex Arbetar-Tidningen i Göteborg och Ny Dag i Stockholm), nazistiska och syndikalistiska tidningar. Det är rimligt att anta att de differentierat sig politiskt och att de därmed i en viss mening varit oberoende av de andras konkurrens och av utvecklingen på annonsmarknaden.

Problem blir det däremot när man kommer till politikens "mittfält". Handelstidningen gjorde t ex ett försök att starta ytterligare en tidning, Morgon-Tidningen, (MT) för att möta konkurrensen från Göteborgs-Posten. Jonsson påpekar att MT snarast kom att konkurrera med GHT, och han konstaterar att detta delvis haft avgörande betydelse för utvecklingen i Göteborg. Nackdelarna med MT för Handelstidningen var två, dels en direkt ekonomisk genom att man var tvungen att täcka förlusterna på MT, dels genom att MT konkurrerade med GHT om annonsörerna. Detta senare gör det tveksamt att priori utesluta MT ur annonsmätningarna.

Ytterligare en tidning av intresse fanns i Göteborg. Det var Göteborgs Morgonpost. Jonsson konstaterar visserligen, att denna främst var spridd i de välsituerade grupperna och bland sympatisörer till högerpartiet. Frågan är om inte den också borde inkluderas i mätningarna för att kunna studera annonsmarknadens dynamik.

Vid en jämförelse mellan orterna kan man konstatera, att politisk färg inte varit något urvalskriterium. Svenska

Dagbladet och Sydsvenska Dagbladet finns sålunda med men alltså inte Göteborgs Morgonpost. I Göteborg och Malmö studeras de socialdemokratiska tidningarna Ny Tid och Arbetet, medan i Stockholm Socialdemokraten/Morgon-Tidningen faller utanför annonsmätningarna. Framför allt under expansionsfasen var politisk färg av avgörande betydelse för tidningarnas möjligheter att överleva. Fortfarande har denna faktor betydelse. Genom sitt urval av tidningar har Jonsson minskat möjligheterna till jämförelse mellan orterna.

I avhandlingen studeras en tidsperiod på 20 år kring det årtal då andratidningen passerade förstetidningen. Resultaten i undersökningen pekar på att den intressanta perioden inte är när tidningarna passerar varandra i upplaga, utan snarare när de passerar varandra i annonsvolym. I Göteborg inträffade detta under den undersökta perioden. Resultaten därifrån antyder att en förutsättning för framgång ligger på annonsmarknaden. Utvecklingen i Göteborg kan i vissa avseenden liknas vid utvecklingen i Köpenhamn under samma tid. Den större tidningen använder inte sina överskott på rätt sätt. Detta ger den mindre tidningen möjlighet att vidta olika konkurrensåtgärder som inte behövs. När sedan den större tidningen upptäcker hotet är det redan för sent. Man vidtar visserligen åtgärder, men det är "fel" åtgärder.

Själva förändringen har alltså sitt ursprung i ett antal andra och mycket viktigare faktorer, där annonsvolymen snarare är en beroende än en oberoende variabel. Det är inte frågan om en allavgörande faktor – för att tala i Thomsens termer – utan det är frågan om ett antal ibland motstridande krafter. Utvecklingen i Göteborg visar snarast att Göteborgs-Posten trots underläge på annons- och upplagemarknaden kunde bli den framgångsrikaste tidningen.

En diskussion av marknaderna som helhet finns visserligen med, men den borde haft en mera framträdande roll när det gäller att länka faktisk utveckling till teori.

Jonsson redovisar också läsarundersökningar för att peka på annonsernas läsvärde. Dessa är emellertid från helt olika tidsperioder. Några är samtida men andra från 1970-talet. Frågan är vad de egentligen visar: I avhandlingen presenteras t ex en tabell från 1972 års pressutredning. Av tabellen framgår att hälften av de tillfrågade uppgav sig läsa småannonser och lokala affärsannonser. Den visar emellertid också, att 85–90 % läste lokala nyheter. Visserligen kan annonserna vara en viktig del i tidningsvalet, men jag tror att det lokala nyhetsmaterialet är minst lika betydelsefullt. Dessutom är det rimligt att anta att dessa två faktorer samvarierar med varandra.

Sverker Jonsson har, trots de svagheter jag här redovisat, lämnat ett gott bidrag till forskningen om tidningarnas

utveckling. Hans systematiska ansats, framför allt i annonsmätningarna, gör att man nu har ett betydligt starkare fundament att bygga vidare på. Men som så många andra undersökningar pekar den vidare på nya områden, som bör undersökas: Det är visserligen så att annonser och upplaga hänger nära samman, med det intressanta är vad som ytterligare påverkar dessa två faktorer. Det är alltså frågan om vad som är ursprunget till förändringarna. Denna analys återstår att göra i Svarige.

Bengt Lundell

- 1) Jfr Svennik Høyer: Temporal Patterns and Political Factors in the Diffusion of Newspaper Publishing: The Case of Norway. *Scandinavian Political Studies* 10/1975 s 157–184 (speciellt sid 158).
- 2) Niels Thomsen: Dagbladskonkurrensen 1870–1970 s 12 f
- 3) Jfr ibid sid 36 ff.

KAARLE NORDENSTRENG: *Kommunikationsteori – om massmedierna och kunskapsprocessen i samhället*. Stockholm: AWE/Gebbers, 1978.

Under 1970-talet har begreppet kommunikation alltmer kommit i centrum för den allmänna debatten. Forskningen har påverkats och inom en rad ämnen har utvecklats särskilda forskningsområden med epitetet "kommunikation". Man kan nämna masskommunikation, språklig kommunikation, marknadskommunikation och politisk kommunikation. I mångt och mycket liknar detta spridningen av tillnamnet "sociologi" till nya discipliner under 1960-talet.

Den grundläggande svårigheter med kommunikationsområdet har varit att klara ut innebörden av "kommunikation". Med en vid definition är i princip alla sociala processer eller sociala fenomen en fråga om kommunikation. En snäv definition ser kommunikation mer som en fråga om systematisk spridning av information främst genom massmedier. Oklarheten i avgränsningen har otvivelaktigt skapat en osäkerhet om ämnesområdets ställning, och sedan länge har efterlysts en översiktlig framställning i kommunikationsteori. De bäcker som hittills skrivits har antingen varit alltför ytliga eller alltför begränsade i sitt perspektiv.

Ett försök till en mer omfattande och mer teoretiskt orienterad framställning över kommunikationsområdet föreligger nu på svenska. Det är *Kaarle Nordenstrens Kommunikationsteori*. Denna är en reviderad upplaga av en finsk version, som ursprungligen skrevs för den grundläggande utbildningen i kommunikation vid Tammerfors universitet, där Nordenstreng är professor i masskommunikationslära.

Kommunikationsteori sönderfaller i tre huvuddelar. I den första är analysenheten *kommunikationssystemet*. I sin helhet. I en historisk exposé visar han på kommunikationens roll i samhället: Från stamsamhällets muntliga kommunikation till datasystemen i det högutvecklade industrisamhället. Avsnittet mynnar ut i en diskussion om hur man överhuvud taget skall uppfatta kommunikation som livsfenomen. Nordenstreng tar här upp förhållandet mellan den objektiva verkligheten och det subjektiva medvetandet, bl a med utgångspunkt från en översikt av vissa filosofiska grundriktningar.

Den andra delen av boken beskriver *kommunikationsprocessens grunder*. Perspektivet är här till en början individualpsykologiskt. Individerna är analysenhet och bl a diskuteras medvetandeprocessen, kunskapsbildningen, språkets sociala roll och socialisationsprocessen. Avsnittet är i hög grad tvärvetenskapligt och hämtar teoretisk och empirisk kunskap från discipliner som sociologi, psykologi, ekonomi, språk, filosofi och statsvetenskap. Nordenstreng arbetar här med ett försök till integrering kring tema som medvetandeprocessens struktur, språket som redskap för tänkandet och individens samhällsställning och erfarenhet.

I samma del av boken diskuteras dessutom kommunikationen på makronivå i samhället. Här behandlas produktionsprocessens roll för kommunikationens funktion, ideologi- och hegemonibegreppen samt politisk opinionsbildning. Tyngdpunkten i den senare översikten är en kritisk granskning av den liberala demokratiuppfattningen. Granskningen utgår från en empirisk analys av människors faktiska deltagande i den politiska beslutsprocessen och mynnar ut i konstaterandet att borgerlig demokrati väsentligen är ett överbyggnadsfenomen. Nordenstreng framhåller att "detta understryker det obestridliga faktum att demokratins problem – åtminstone den borgerliga demokratins – alltid är förknippat med kommunikationsteoretiska frågor och omvänt att kommunikationsteorin även samtidigt är statsvetenskap". Detta leder över till en analys av förutsättningarna för en borgerlig demokrati och för in diskussionen på vilka kunskapsbehov som den västerländska demokratin förutsätter samt på massmediernas roll i detta sammanhang.

Den tredje delen av Kaarle Nordenstrens bok diskuterar i främsta rummet *masskommunikationsforskningen*. Han systematiserar forskningen efter de perspektiv som dominerat och skiljer bl a ut kontrollperspektiv – t ex förhållandet mellan stat och medier, innehållsperspektiv – t ex hur innehållet förhåller sig till den yttre verkligheten, funktionsperspektiv – t ex hur medierna uppfattas och upplevs av publiken samt effektperspektiv. I ett kapitel diskuteras också den mer institutionella traditionen inom forskningen kring massmedier. Nordenstreng ger här översikten av den äldre tyska tidnings-

läran, frankfurterskolan, den amerikanska traditionen. Det avslutande kapitlet diskuterar forskningsläget i dag under rubriken "från kris till självanalys". Den kris som Nordenstreng pekar på är den förenklat deskriptiva forskningstraditionen som verkat som en barriär i fråga om teoriutveckling. Utvecklingen går enligt Nordenstreng mot en ökad medvetenhet om denna forskningsinriktningens negativa konsekvenser. Självanalysen har bl a lett till framväxten av en kritisk forskning, som utgår från teoretiskt relevanta frågor och inte från den kommunikationsprocess som ytligt kan iakttas i ett samhälle.

När Nordenstreng sökt skapa vad han kallar "en sammanhängande referensram" (s 8) för kommunikationsfenomenen i samhället på ca 200 sidor är det en enorm uppgift han påtagit sig. Han har sökt undvika att presentera klassikerna inom området och istället valt att nå en egen systematik. Den senare utgår från ambitionen att ge en bild av en större sammanhangen. Han kallar också resultatet en "annorlunda grundkurs". Det är självklart att en sådan sammanfattning alltid riskerar att bli relativt abstrakt. Kommunikationsbegreppet kan lätt urvattnas till att allmänt handla om alla sociala relationer. I Kommunikationsteori har författaren sökt undvika vissa av dessa problem genom att knyta sina resonemang till bestämda teoretiska utgångspunkter, i första hand till en marxistisk analys av kommunikationsprocessen. I praktiken innebär detta, att kommunikationsprocessen systematiskt relateras till socio-ekonomiska strukturer i samhället. Så behandlas t ex medvetandeprocessens struktur som bestämd av samhällets materiella värden.

Även för dem som inte delar Nordenstrengs perspektiv och grundvärderingar torde framställningen vara av stort intresse. Detta hänger inte minst samman med att det idag är en dominerande uppfattning inom kommunikationsforskningen att kommunikationsprocessen inte kan isoleras från sin omgivning. Boken kommer därmed att behandla problemställningar, som har hög relevans för dagens masskommunikationsforskning. En annan positiv följd av Nordenstrengs annorlunda infallsvinkel är att boken innehåller en mängd forskningsresultat, som torde vara tämligen okända för svenska forskare: främst gäller detta resultat från sovjetisk och kontinentaleuropeisk forskningstradition.

Ett huvudproblem som Nordenstrengs utgångspunkt inte helt har kunnat lösa är en meningsfull avgränsning av kommunikationsbegreppet. I det inledande avsnittet är utgångspunkten en mycket allmän definition. Kommunikation är en fråga om förmedling av erfarenhet mellan människor. Denna tar sig uttryck i att både rent fysiska kommunikationsstrukturer, t ex de vandrande gesällerna under medeltiden och symbol-

kommunikation, t ex betydelsen av skriftspråkets uppkomst, behandlas parallellt. Det är ett av de bästa kapitlen i boken. Det sammanhänger dock inte med att det skulle präglas av en begreppsmässig klarhet utan mera med att det uttrycker Nordenstrengs helhetssyn på ett lättillgängligt sätt. De två avslutande kapitlen i bokens första del är emellertid betydligt mer komplicerade. Inte minst gäller detta diskussionen oförhållandet mellan den objektiva verkligheten och det subjektiva medvetandet (kapitel 3). I detta behandlas både Jörgen Westerståhls sk objektivitetsmodell och huvuddragen i den idealistiska och den materialistiska filosofitraditionen. Även om det måste betraktas som en förtjänst att boken söker föra samman empirisk forskning och grundläggande teoribildning, är det tveksamt om detta verkligen låter sig göra på ca 20 sidor. Resultatet blir också en relativt svårtillgänglig redovisning av olika ståndpunkter i debatten.

Bokens andra avsnitt avgränsar kommunikationsprocessen till frågor om "individens som alstrare av biologiskt-psykologiskt medvetande" och "samhället som ett regleringssystem för det individuella och det kollektiva medvetandet" (s 89). För en läsare som är mindre bevandrad i kommunikationsforskning är det sannolikt svårt att få ett klart grepp om de analyser som Nordenstreng här gör. Författarens definitioner är också relativt allmänna, som t ex när kommunikation i vid mening definieras som "överföring i rum eller tid av betydelse på alla nivåer och med hjälp av tecken av alla slag" (s 126). Osäkerheten hos läsaren ökas också av att det finns många perspektivförskjutningar mellan kapitlen i denna del. Dessutom upplevs flera begreppsdistinktioner som mindre meningsfulla, t ex en indelning i olika typer av kunskap (s 112f). Å andra sidan ger de perspektiv som Nordenstreng för fram en mängd idéer åt den som tidigare arbetat inom forskningsområdet.

De glidningar i framställningen som här illustrerats och som författaren tycks vara medveten om skapar ett heterogent intryck av boken. Den har inte gjort den klara avgränsning av kommunikationsbegreppet, som hade varit önskvärd i en grundbok. Å andra sidan måste framhållas att om man bortser från kravet på en sammanhållen bok, så innehåller Kommunikationsteori mängder av både värdefullt och intressant stoff. Avsnittet om medvetandeprocessens struktur ger ett kommunikationsperspektiv på samspelet mellan individen och dess omgivning. Detta sätter in informationsinnehållandet både i ett inlärningspsykologiskt och ett kunskaps sociologiskt sammanhang, vilket sannolikt kan ge fruktbara impulser för fortsatt forskning om mediekonsumtion. Detsamma gäller det inledande kapitlet om kommunikationssamhällets framväxt samt kapitlen om hur samhällsstrukturen reglerar kunskapsproduktionen.

74 Litteraturgranskningar

Sammanfattningsvis är det därför viktigt att framhålla, att Kaarle Nordenstreng skrivit en mycket spännande bok, som ger nya och stimulerande perspektiv på kommunikationsforskning, inte minst genom den avslutande forskningsöversikten. Boken ger en rad impulser och idéer för den som har en viss grundläggande insikt i kommunikationsforskningens grundläggande frågor. Samtidigt visar sig att Kommunikationsteori inte är den grundbok i kommunikation som länge efterlysts inom kommunikationsundervisningen vid universitet och

högskolor. För att fungera som lärobok kräver den en grundlig läsanvisning. Till det senare bidrar inte bara heterogeniteten i framställningen utan även själva presentationen. Språket är relativt svårt. Långa citat i finstilt text och frekventa referenser till enskilda forskare gör boken svåröverskådlig. Det senare får dock inte hindra de intresserade både studenter och forskare inom kommunikationsområdet att ta del av Nordenstrengs tankegångar.

Lennart Weibull

Litteraturnotiser

Pressen i Norden. En bok om pressen i de nordiske land, dens historie og dens oppgaver i dag. Av Bo Præntare, Erik Lund, Ulla-Stina Westman, Ivar Eskelund och Einar Östgaard (red). Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1978.

Pressen i Norden är en deskriptiv framställning från de första tidningarna i respektive land fram till våra dagar. Dess traditionellt presshistoriska karaktär speglas främst av de många personreferenserna och de ovanligt många årtalen, i genomsnitt 4–5 per sida.

Bo Præntare, kanslichef vid presstödsnämnden, beskriver pressens utveckling i Sverige utifrån ett politiskt perspektiv där stor vikt läggs på vilka funktioner pressen kan fylla och vilka riskerna är. Erik Lund, massmedieforskare i Odense, ger en översikt av Danmarks presshistoria från privilegiebladen över "fireblad-systemet" till monopol och elektroniska medier. Ulla-Stina Westman, lektor i journalistik i Helsingfors, skriver om de finska medierna med betoning på Finlands speciella problem, tvåspråkigheten och den partipolitiserade etermediepolitiken. Einar Östgaard, massmedieforskare i Oslo, ger en bild av norsk presshistoria med partipress, förhållande under andra världskriget och den moderna utvecklingen där han också beskriver pressens roll i samhället. Dessutom skriver Ivar Eskelund, tidigare direktör vid Nordens Hus i Reykjavik, kortfattat om den nordatlantiska pressen, dvs Island, Färöarna och Grönland.

Ramen för boken är nordisk men varje land behandlas för sig. Sverige behandlas på 42 sidor, Norge och Danmark på respektive 36 och Finland på 32 sidor. 18 sidor ägnas isländsk, färöisk och grönländsk press. Boken har också med avslutande kommentarer om den samlade nordiska pressens ställning i dag och möjliga framtidsutsikter.

Man kan i de olika länderna följa pressen under 1900-talet i dess förhållande till staten, de politiska partierna, förhållandena under andra världskriget, koncentrationen efter kriget och i förhållande till radio och TV. Dessutom tar man upp pressens roll i samhället och "den nya journalistiken".

Bokens syfte beskrivs av författarna sålunda: "I denna bok forteller vi om pressen, om dens oppgaver og muligheter, om forskjellige slags interesser den kan tjene og om forhold som kan innskrenke den handlefrihet". De skriver vidare att boken inte innehåller några tabeller. Detta är beklagligt eftersom det då blir svårt att jämföra länderna t ex över några centrala teman, exempelvis hur många tidningar som ges ut, hur de läses, radio- och TV-sidan, vilka statliga stöd som finns, hur partifördelningen ser ut osv. Som det nu är får man slå på många olika ställen och ibland själva räkna fram uppgifterna. Uppgifter sedda ur läsarens synpunkt saknas helt, t ex kostnader och innehåll.

Boken är i huvudsak strukturinriktad, och de problem som beskrivs är tidningsföretagens problem. Att inte läsarsidan berörs gör att boken brister i helhetssynen på pressens funktioner i samhället. Man tar visserligen upp pressens uppgifter men egentligen inte hur de uppfylls vilket gör att boken får en något formalistisk karaktär.

Boken ger en god bakgrund till pressens ställning i dag och är väl samordnad så att man får en god uppfattning om situationen i de olika länderna. Framför allt när det gäller pressens förhållande till staten och de politiska partierna. Tyvärr är den också här allt för deskriptiv. Man skulle kanske velat ha med lite analys om orsakerna och konsekvenserna eftersom utvecklingen är så likartad i dessa avseenden medan utfallet blivit mer annorlunda.

Jan Strid

Kommittéhandboken, m m

I Statsvetenskaplig Tidskrift 1976 (s. 292–296) lämnades en redogörelse för bakgrunden till och innehållet i en försöksutgåva av en handbok (Ds Ju 1976:6) med anvisningar för kommittéarbetet.

76 Litteraturnotiser

En överarbetad och utvidgad version, Kommittéhandboken (Ds SB 1978:1), publicerades våren 1978 av statsrådsberedningen. Sakuppgifterna har givetvis aktualiserats. Avsnittet om språket har skrivits om helt. Dessutom behandlas olika administrativa frågor. Enligt förordet är avsikten att handboken skall ses över med jämna mellanrum för att hållas aktuell.

Överarbetningen har resulterat i en fördömligt klar disposition av stoffet. Den nya versionen ger sålunda en utmärkt inblick i hur kommittéväsendet fungerar – eller i vart fall är avsett att fungera – på det praktiska planet. Handboken bör vara till god hjälp för alla som arbetar med utredningsarbete i vid mening. Ett sakregister underlättar användningen.

I detta sammanhang kan nämnas att regeringen nyligen, på förslag av riksdagen (FiU 1978/79:2), har infört en ny bestämmelse i 13 § kommittéförordningen. Enligt denna bestämmelse (SFS 1978:911) bör i betänkande redovisas en beräkning av kostnaderna för att genomföra kommitténs förslag. Frågor som rör bedömning och redovisning av de konsekvenser i administrativt hänseende som utredningsförslag kan få behandlas av förvaltningsutredningen (B1977:01; ordförande: statssekreterare Daniel Tarschys) och har berörts i skriften "Krångla lagom!", som en arbetsgrupp inom utredningens sekretariat har avgett i juni 1978.

Januari 1979
Olof Söderberg

Vertical line on the left side of the page.

Horizontal line at the top right of the page.

Horizontal line at the bottom of the page.

Till redaktionen insända skrifter

Allen, Hilary, Norway and Europe in the 1970s. Universitetsforlaget, Oslo
Baude, Annika m fl. Från välfärd till fattigdom. Publica
Bergström, Sture, Skatter och civilrätt. Liber
Bramstedt, E. K.-Melhuish, eds. E.K. Western Liberalism. A History in Documents. Longman
Butler, David, ed., Referendums. American Enterprise Institute
Cenry, Karl H., ed., Germany at the Polls. D:o
Eurokommunismen. Politica nr 2 1978
Francis, E. K., Interethnic Relations. Elsevier
Graesrödder. Politica nr 4 1979
Hammar, Tomas, Det första invandrarvalet. Publica
Harris, Nigel, The Mandate of Heaven. Quartet Books
Herz, Thomas A., Europa in der öffentlichen Meinung. Europa Union Verlag
Hunt, Alan, The Sociological Movement in Law. Macmillan
Hübbe, Per, Invaliddepensionistundersögelserna 3-4. Teknisk Forlag, Köpenhamn
Jennergren, C.G. m. f., eds., Trends in Planning, Foa
Jönsson, Christer, Soviet Bargaining Behavior. Columbia Univ. Press
Jokinen, Tom, Korporativism och inkomstpolitik. Åbo akademi
Keränen, Marja, Planering av statlig personalförvaltning. Åbo akademi
King, Anthony, ed., The New American Political System. American Enterprise Institute
Kjæ, Anders, Udstødning från arbejdsmarkedet. Teknisk Forlag, Köpenhamn
Lindberg, Steve, Utrikespolitiska nivåer och processer. Åbo akademi
Linköping historia. 4. 1863-1910. Ljungföretagen, Örebro
Laegreid, Per-Olsen, Johan P., Byråkrati og beslutninger. Universitetsforlaget, Oslo
Mann, Thomas E. Unsafe at any Margin. American Enterprise Institute.
Melander, Göran-Segerstedt Wiberg, Ingrid, Nya vägar för invandringen. Pan
Maerkedahl, Inge, Uddannelsesmönstre og erhvervsstruktur i Danmark. Teknisk Forlag, Köpenhamn
Nilsson, Martin P:n, Fortidens historia. A & W
Nowak, Michael, The American Vision. American Enterprise Institute
Reiner, Robert, The Blue-Coated Worker. Cambridge Univ. Press
Rosdahl, Anders, Omkring de særlige pensionsregler for kvinder. Teknisk Forlag, Köpenhamn
Segerstedt, T. T., ed., The Frontiers of Human Knowledge. A & W International
Strömberg, Håkan, Inledning till statsrätten, Studentlitteratur
Dens., Speciell förvaltningsrätt. Liber
Strömholm, Stig, Idéer och tillämpningar. Norstedts
Thyssen, Ole, Den tidlige socialisme. Hans Reitzel
Warburg, Margit, Religionssociologi. D:o
Viedersheim-Paul, Finn m fl, Att skriva och bedöma rapporter. Liber
Witt-Hansen, Johannes, Kristen og marxistisk sameksistens? Hans Reitzel
Özdalga, Elisabeth, I Atatürks spår. Dialog

Medarbetare i StvT

Jan Hellner är professor i försäkringsrätt i Stockholm
Ingvar Eliasson är universitetslektor i statistik och Sverker Jonsson docent i ekonomisk historia i Göteborg
Göran Hermerén är professor i praktisk filosofi i Lund
Torbjörn Tännsjö är verksam vid filosofiska institutionen i Stockholm
Docent Mats Bergquist är anställd inom UD, f n med placering i Washington
Victor Pestoff disputerade nyligen i statskunskap i Stockholm
Fil mag Kaj Wickbom är lärare, filmrecensent och filmforskare i Växjö
Pertti Hemánus är professor i Tammerfors
Fil kand Sven Linderöth förestår institutionen för FOJO i Kalmar; han förbereder en avhandling i statskunskap i Lund
Bengt Lundell doktorerar i statskunskap i Lund
Lennart Weibull är verksam vid statsvetenskapliga institutionen i Göteborg

Forlaget Politica

Forlaget Politica blev startet 1976 af en kreds af lærer ved institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, med det formål at udgive bøger, undervisningsmateriale m.v inden for statskundskabens område på non-profit basis.

Af forlagets udgivelser haves følgende på lager:

Informationssystemer i den offentlige forvaltning. Af Mogens Brabrand Jensen. 1974. Genoptrykt 1976. 200 s. 35,00 kr. incl. moms

Politisk integrationsteori. Red. af Carsten Lehmann Sørensen. 1976. 200 s. 40,00 kr. incl. moms.

Festskrift til Erik Rasmussen. 1977. 340 s. 50,00 kr. incl. moms.

Tekster til historisk forskningsteknik. Red. af Jørgen Elkjær m fl. 2. ændrede udgave, 1977. 50,000 kr. incl. moms.

Offentlig forvaltning i Danmark. Af Poul Meyer, Georg Vedel-Smith, Ole Nørgaard Madsen og Finn Bruun. 1977. 227 s. 50,00 kr. incl. moms.

Studier i dansk kommunalpolitik. Beskrivelse, analyse og vurdering af servicevariationer. Af Carl-Johan Skovsgaard, Søren Rohde, Poul Erik Mouritzen, Ulrik Thomassen og Peer Jacobsen. 1977. Let revideret 2. udgave 1978 s. 50,000 kr. incl. moms.

De unges valgret. En undersøgelse af baggrunden for og argumenter omkring en nedsættelse af valgretsalderen til 18 år. Af Palle Svensson. 1978. Ca. 174 s. 45,00 kr. incl. moms.

Borgerdeltagelse og græsrodsbevægelser. Nogle nyere tendenser i dansk politik. Af Poul Erik Mouritzen i samarbejde med Niles Refslund Poulsen og Finn Breinholt Larsen. 1978. 133 s. 40,00 kr. incl. moms.

Materialesamling i forvaltningstæere. Red. af Søren Winter. 2. udgave. Ca 485 s. 100,00 kr. incl. moms.

Studier i dansk udenrigspolitik tilegnet Erling Bjøl. 1978. 397 s. 100,00 kr. incl. moms

Bøgerne kan købes gennem boghandlerne eller direkte fra forlaget, c/o Politica Fonden, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, 800 Århus C.

Prenumerera på Statsvetenskaplig Tidskrift för år 1979!

Ordinarie abonnenter – sätt in 65 kr på postgiro nr 27 95 65-6

Studentabonnenter – tag kontakt med tidskriftens ombud vid de statsvetenskapliga institutionerna.

Åberopa alltid abonnentnumret i samband med abonnemang, distribution eller adressförändring (numret finns angivet på adresslappen på kuvertet).